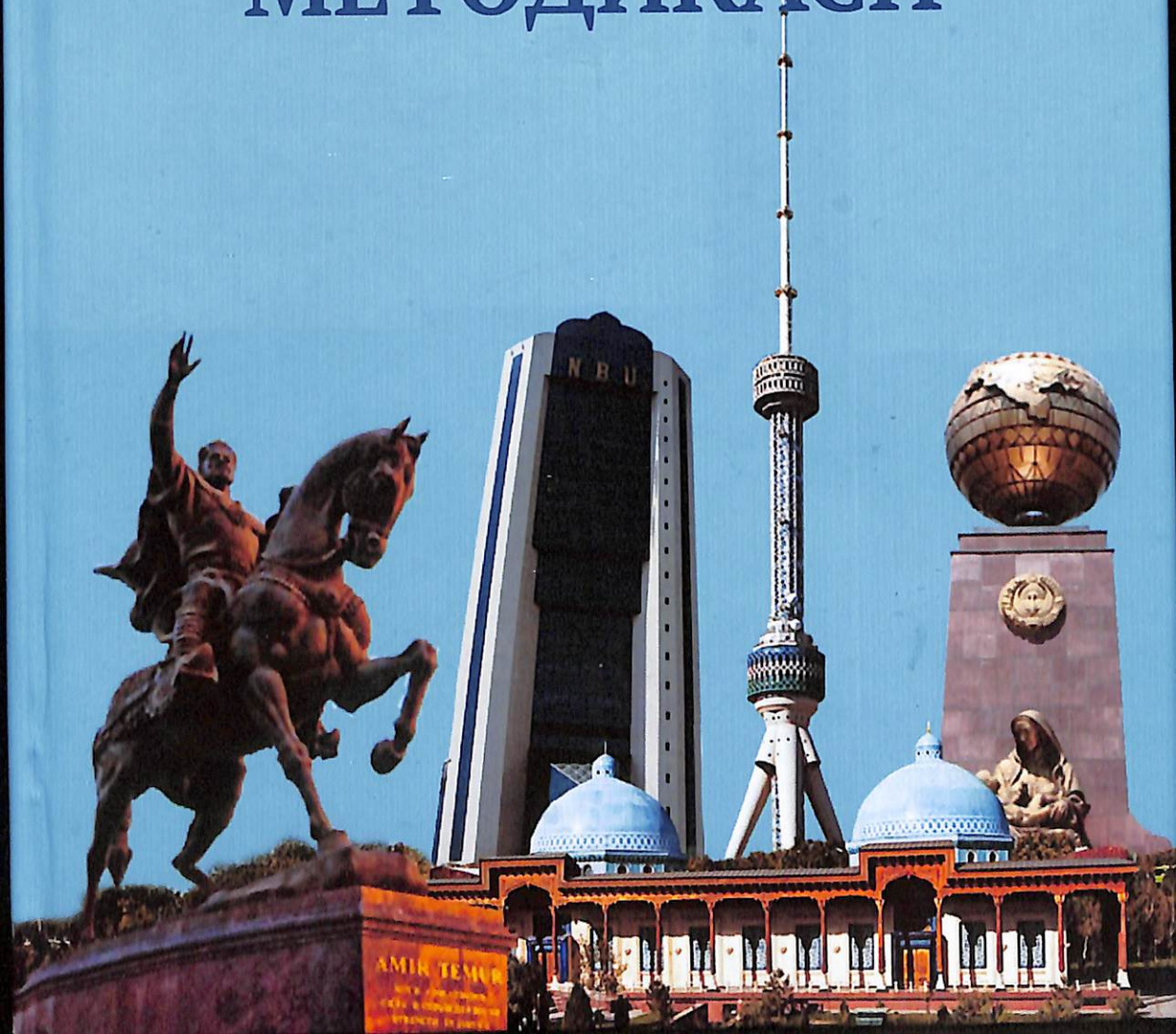

94.
F-29.

Я.Х.Гаффоров

ТАРИХ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

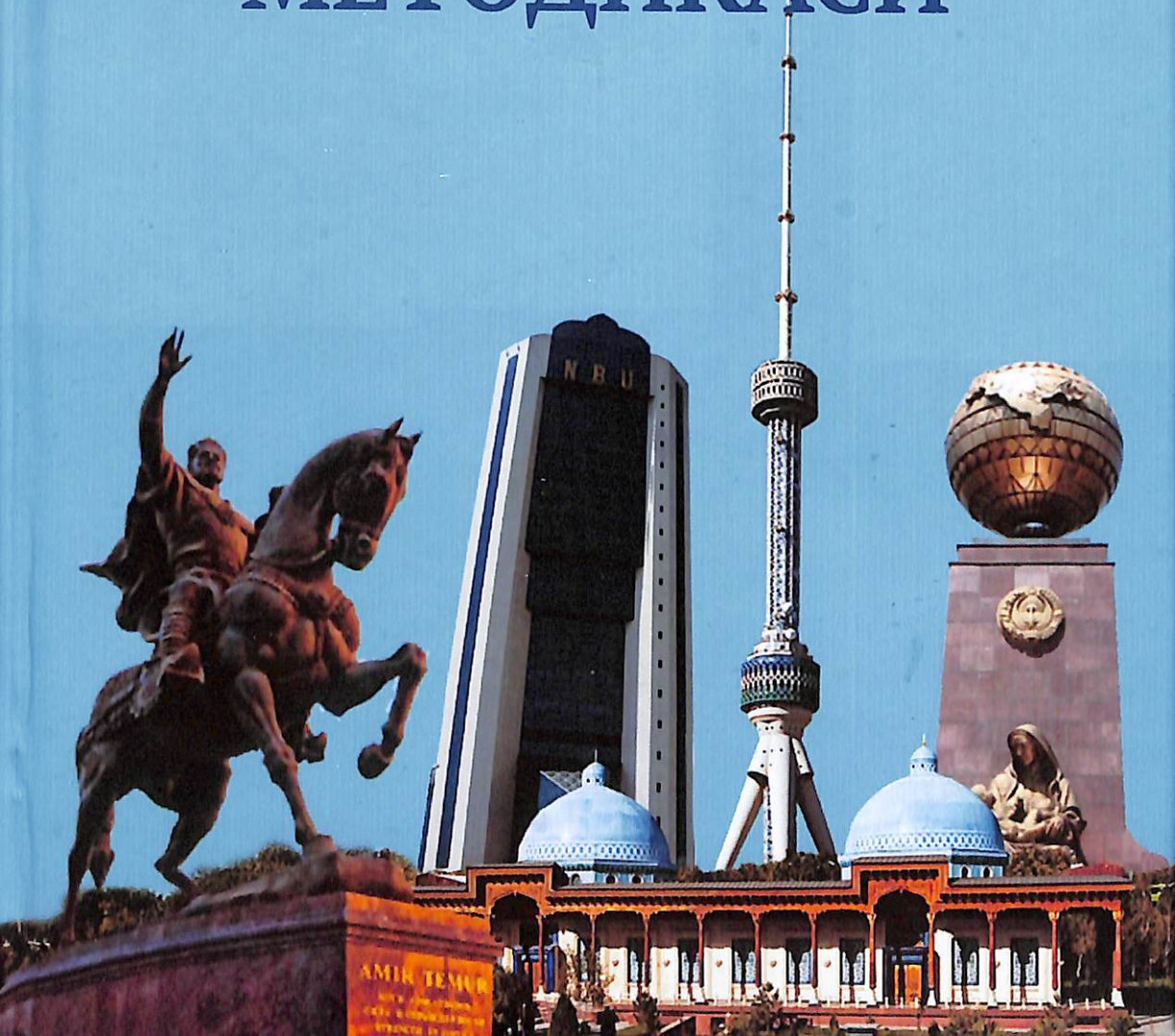

94.
F-29.

Я.Х.Ғаффоров

ТАРИХ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

94.

F-29.

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ
ЧИРЧИҚ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

Я.Х.Ғаффоров

ТАРИХ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

Дарслик

-7296-

Сканер

ТОШКЕНТ
«ISHONCHLI HAMKOR»
2021

УДК 94(075.3)
КБК 63.3я7
Ғ29

Ғаффоров Я.Х.

Тарих ўқитиш методикаси [Матн]: дарслик / Я.Х. Ғаффоров.
– Тошкент: «ISHONCHLI NAMKOR», 2021. - 268 б.

Масъул муҳаррир:

Ж.Н.Абдурахмонова – тарих фанлари номзоди, доцент.

Такризчилар:

Э.З.Нуриддинов – тарих фанлари доктори, профессор.

Х.Э.Юнусова – тарих фанлари доктори, профессор.

О.Н.Носиров – тарих фанлари номзоди, доцент.

Мазкур дарслик тарих ўқитиш методикаси самарадорлигини ошириш муаммолари амалий жиҳатдан умумлаштирилган ва Ўзбекистон Республикасининг илғор мактаблари ҳамда олий ўқув юртлари тарих ўқитувчилари иш тажрибаларида синаб кўрилган экспериментал, илмий методик ва педагогик ишлар натижасидир.

Дарслик Олий ўқув юртлари тарих таълими (5110600-Тарих ўқитиш методикаси) йўналиши бакалаврият босқичи талабалари, шунингдек умумий ўрта махсус касб-хунар таълим билим юртлари ўқитувчилари учун мўлжалланган.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2021 йил 1 мартдаги 110-сонли буйруғига асосан дарслик сифатида нашр этишга рухсат берилган.

ISBN 978-9943-7090-4-1

© Ғаффоров Я.Х., 2021.

© «ISHONCHLI NAMKOR», 2021.

КИРИШ

«Мен барчангизни тарихни ўрганишда янада уйғоқ, янада фаол бўлишга чақирмоқчиман. Тарихга сергак қараган одамгина доимо ҳушёр ва огоҳ бўлиб яшайди. Бугунги вазиятга ҳам келгуси жсараёнларга ҳам холис ва ҳаққоний баҳо бера олади. Бу эса ҳозирги мураккаб ва шиддатли замонда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш, юксак тараққиётга эришишнинг энг муҳим шартидир»¹.

ШАВКАТ МИРЗИЁЕВ

Ўзбекистоннинг мустақил давлат деб эълон қилиниши ўзбек халқининг маънавий ва маърифий ҳаётида бутунлай янги бир даврни бошлаб берди. Шу боисдан ҳам «Ўзбекистон халқлари тарихи» фани ёшларимизга таълим-тарбия асосларини давр талаби даражасида олиб беришда алоҳида аҳамият касб этади.

Ватанимиз тарихини ўрганиш ёшларни авлодларимизнинг кўп минг йиллик маданий ва маънавий мероси, уларнинг жаҳон илмий тафаккури ва маданияти тараққиётига кўшган улкан ҳиссаси билан таништириш, маданиятимиз беназир алломалари номларини ҳурмат билан тилга олиш, улар билан фахрланишга, миллий ифтихор тарбиясини амалга оширишга ёрдам беради.

Таълим тизими ривожланишининг бугунги кундаги босқичида жаҳон мамлакатларида жумладан, АҚШ, Япония, Хитой Халқ Республикаси, Жанубий Корея ва Европанинг иқтисодиёти ривожланган бошқа давлатларида таълимнинг ташкилий ва бошқарув тузилмалари, уларнинг ривожланишларига муҳим аҳамият қаратилиб келинмоқда. Ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида мамлакат умумий бойлигининг 16 фоизи моддий капиталга, 20 фоизи табиий бойликлар, 64 фоизи эса инсон капиталига тўғри келади, бу эса ўз навбатида, таълим тизимини ривожлантириш

¹ Шавкат Мирзиёев. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. –Тошкент: Ўзбекистон, 2019, 3-жилд. -Б.147.

ва таълим тизимини бошқаришдаги жараёнларда замонавий менежмент ҳамда унинг тамойилларига амал қилиш масалаларига катта эътибор қаратилаётганлигини кўрсатади. Ҳатто, Германия ва Япония каби ривожланган мамлакатлар миллий бойлигининг 80 фоизини инсон капитали ташкил этади¹. Жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари бошқариш назарияси ривожланишнинг ҳар бир босқичида инсон капитали, шахснинг камол топиши, ёш авлодни тарбиялашга доимо олимлар, изланувчилар, тадқиқотчилар, амалиётчилар ва кенг жамоатчилик томонидан алоҳида эътибор бериб келинмоқда².

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, дарҳақиқат, “Ривожланган мамлакатларда таълимнинг тўлиқ циклига инвестиция киритишга, яъни, бола 3 ёшдан 22 ёшгача бўлган даврда унинг тарбиясига сармоя сарфлашга катта эътибор берилади. Чунки ана шу сармоя жамиятга 15-17 баробар миқдорда фойда келтиради. Бизда эса бу кўрсаткич атиги 4 баробарни ташкил этади.

Бинобарин, инсон капиталига эътиборни кўчайтиришимиз, бунинг учун барча имкониятларни сафарбар этишимиз шарт³”

Мамлакатимизда Халқ таълими тизимида давлат бошқарувини такомиллаштириш, вазирлик фаолиятини умумий ўрта ва мактабдан ташқари таълим тизимини ривожлантиришга йўналтириш, таълимнинг бошқарув органлари фаолияти самарадорлигини ҳамда масъулиятини ошириш, ўқув-тарбия жараёнига илғор педагогик ва АКТларини самарали жорий этиш орқали

таълим сифатини таъминлаш соҳаларига оид бир қатор президент ва ҳукумат қарорлари қабул қилинди¹.

Замонавий жамиятда таълимнинг ривожланиши ва бу соҳада инновацияларни ривожлантиришдан иборат бўлиб, бунда таълим тизимидаги инновацион бошқарув амалиётларини жорий этиш ва уларнинг муваффақиятли намуналарини тарқатишга ёрдам беради. Инновацион жараёнларни бошқариш эса давлат таълим сиёсатининг энг муҳим йўналишларидан бири бўлиб, уни айти пайтда олимлар, сиёсатшунослар ва жамоатчилик орасида муҳокамалардан ўтказилиб келинганлиги айти мудиодир.

Ўқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларни ҳосил қилишдан иборатлигини кўпинча яхши тушунамиз, лекин, афсуски, амалда, тажрибамизда унга рио қилмаймиз. “Мустақил фикрлаш катта бойлиқдир”²

Демократик жамиятда ҳар бир фуқаро, биринчи галда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмасалар, таълим самараси паст бўлиши табиий.

Зеро, республикамизнинг “Миллий дастури”да алоҳида қайд этилганидек, - “*Юқори малакали педагог кадрларнинг етишмаслиги, сифатли ўқув-услугий ва илмий адабиёт ҳамда дидактик материалларнинг камлиги, таълим тизими, фан ва ишлаб чиқариш ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро фойдали*

¹ Таълим бўйича Бутунжаҳон форуми. Якуний ҳисобот.-Дакар, Сенегал: 2000. 26-28апрель.

² Мухамедов Ғ., Ходжамқулов У., Тоштемирова С. Педагогик таълим инновацион кластери. –Тошкент: Университет, 2020.-Б.102.

³ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги // 28.12.2018//http:uza/uz

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Халқ таълимини бошқариш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5538-сон фармони 2018 йил 5 сентябр; Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли фармони. 2017 йил 7 февраль; Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги ПК-3304-сонли қарори, 2017 йил 30 сентябр; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Умумий ўрта ва ўрта махсус касб-хунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 187-сонли қарори, 2017 йил 6 апрел.

² Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Тошкент: Шарқ, 1997, -Б.8-9.

ва таълим тизимини бошқаришдаги жараёнларда замонавий менежмент ҳамда унинг тамойилларига амал қилиш масалаларига катта эътибор қаратилаётганлигини кўрсатади. Ҳатто, Германия ва Япония каби ривожланган мамлакатлар миллий бойлигининг 80 фоизини инсон капитали ташкил этади¹. Жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари бошқариш назарияси ривожланишнинг ҳар бир босқичида инсон капитали, шахснинг камол топиши, ёш авлодни тарбиялашга доимо олимлар, изланувчилар, тадқиқотчилар, амалиётчилар ва кенг жамоатчилик томонидан алоҳида эътибор бериб келинмоқда².

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, дарҳақиқат, “Ривожланган мамлакатларда таълимнинг тўлиқ циклига инвестиция киритишга, яъни, бола 3 ёшдан 22 ёшгача бўлган даврда унинг тарбиясига сармоя сарфлашга катта эътибор берилади. Чунки ана шу сармоя жамиятга 15-17 баробар миқдорда фойда келтиради. Бизда эса бу кўрсаткич атиги 4 баробарни ташкил этади.

Бинобарин, инсон капиталига эътиборни кўчайтиришимиз, бунинг учун барча имкониятларни сафарбар этишимиз шарт”³

Мамлакатимизда Халқ таълими тизимида давлат бошқарувини такомиллаштириш, вазирлик фаолиятини умумий ўрта ва мактабдан ташқари таълим тизимини ривожлантиришга йўналтириш, таълимнинг бошқарув органлари фаолияти самарадорлигини ҳамда масъулиятини ошириш, ўқув-тарбия жараёнига илғор педагогик ва АКТларини самарали жорий этиш орқали

таълим сифатини таъминлаш соҳаларига оид бир қатор президент ва ҳукумат қарорлари қабул қилинди¹.

Замонавий жамиятда таълимнинг ривожланиши ва бу соҳада инновацияларни ривожлантиришдан иборат бўлиб, бунда таълим тизимидаги инновацион бошқарув амалиётларини жорий этиш ва уларнинг муваффақиятли намуналарини тарқатишга ёрдам беради. Инновацион жараёнларни бошқариш эса давлат таълим сиёсатининг энг муҳим йўналишларидан бири бўлиб, уни айни пайтда олимлар, сиёсатшунослар ва жамоатчилик орасида муҳокамалардан ўтказилиб келинганлиги айни муддаодир.

Ўқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларни ҳосил қилишдан иборатлигини кўпинча яхши тушунамиз, лекин, афсуски, амалда, тажрибамизда унга риоя қилмаймиз. “Мустақил фикрлаш катта бойлиқдир”²

Демократик жамиятда ҳар бир фуқаро, биринчи галда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмасалар, таълим самараси паст бўлиши табиий.

Зеро, республикамизнинг “Миллий дастури”да алоҳида қайд этилганидек, - “*Юқори малакали педагог кадрларнинг етишмаслиги, сифатли ўқув-услубий ва илмий адабиёт ҳамда дидактик материалларнинг камлиги, таълим тизими, фан ва ишлаб чиқариш ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро фойдали*

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Халқ таълимини бошқариш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5538-сон фармони 2018 йил 5 сентябр; Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли фармони. 2017 йил 7 февраль; Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги ПҚ-3304-сонли қарори, 2017 йил 30 сентябр; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Умумий ўрта ва ўрта махсус касб-хунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 187-сонли қарори, 2017 йил 6 апрел.

² Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Тошкент: Шарк, 1997, -Б.8-9.

¹ Таълим бўйича Бутунжаҳон форуми. Якуний ҳисобот.-Дакар, Сенегал: 2000. 26-28апрель.

² Мухамедов Ғ., Ходжамкулов У., Тоштемирова С. Педагогик таълим инновацион кластери. –Тошкент: Университет, 2020.-Б.102.

³ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги // 28.12.2018//<http://uza.uz>

интеграциянинг (ҳамжиҳатлик) йўқлиги кадрлар тайёрлашнинг мавжуд тизимидаги жиддий камчиликлар сирасига киради”¹.

Тарих дарсларида ўзлгимизни англаш хусусида гап борар экан, авваламбор тарих ўқитувчисини ўзининг ўз мутахассислигига бўлган эътиқоди кучли бўлиши керак. У *Ватанимиз тарихи ва унинг ўқитиш аҳволи шўролар даврида қандай эдию, миллий мустақиллигимизни қўлга киритганимиздан кейин унда қандай ўзгаришлар содир бўлди*, деган аниқ саволга аниқ мантикий жавоби бўлмоғи керак. Ахир Қуръони Каримда ҳам “*Ҳар бир мусулмон савобни ўздан бошламоғи керак*” дейилган-ку!

Ўқувчиларнинг билимларини юқори даражада бўлишида мактабда педагоглар жамоаси томонидан ўзининг касбига фидоийлиги боис юқори обрўга эга бўлган тарих ўқитувчисининг шахси ҳам катта рол ўйнайди. Шунинг учун тарих ўқитувчиси ўз устидан тинмай ижодий иш олиб бормоғи лозим.

Тарих ўқитувчиси маълум зарурий билимлар билан қуролланган бўлиши билан бир қаторда шу билимларни ўқувчилар онгига сингдириб, уларни олган билимларини шахсий эътиқодларига ўсиб ўтишига эриштирамоқ методикасидан ҳам моҳирона фодалана олмоғи керак. Акс ҳолда “таълим – ўқувчиларга!” тамойилининг амалга ошмасдан, таълимнинг ҳаракатсиз консервация ҳолида қолиб кетишидан Ўзи сақласин.

Таниқли тарихчи-методист олим А.И.Стражев тарих ўқитувчилари учун эгаллаши зарур бўлган билим ва методик маҳорат хусусида фикр юритар экан, шундай ёзади:

- *биринчидан*, тарихни илмий-методологик жиҳатдан батафсил ўзлаштириб олмоғи керак;

- *иккинчидан*, турли соҳалар бўйича аниқ тарихий билимлар билан қуролланган бўлмоғи керак;

- *учинчидан*, кенг миқёсдаги умуммаънавий, умумбашарий дунёқарашга эга бўлмоғи керак;

- *тўртинчидан*, педагогик ва психологик билимларни ўз ичига олган, мустақил педагогик фан ва санъат сифатида шаклланган фан – тарих ўқитиш методикаси билан ҳар томонлама қуролланган, замонавий тарих ўқитувчисига хос сифатлар мажмуининг

¹ Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Тошкент: Шарқ, 1998. -Б.36.

соҳиби бўлмоғи керак”¹.

А.И.Стражев фикрига қўшилган ҳолда, биз бугунги жаҳон миқёсидаги илмий-техникавий ахборот технологияси авж олиб бораётганлигини ҳисобга олган ҳолда, айниқса тарих ўқитувчисининг бизнинг мамлакатимиз шароитида ўқувчи ёшларда миллий ғояси ва мафқурасини жадаллик билан шакллантириб боришда таълимнинг техника воситаларидан – Интернетда кенг тарғиб этилаётган ахборотлардан, умуман, даврий матбуот материалларига чуқур таҳлилий тафаккур билан ёндошган ҳолда фойдаланиш тарих таълимининг самарадорлигини ошириб боришда ижобий натижа бериши шак-шубҳасиздир.

Энг асосийси, Президент Ш.М.Мирзиёев асарлари ижтимоий фанларни ўқитишнинг илмий-методологик асоси эканлигини ҳисобга олган ҳолда, имкон бор жойда, ҳар бир мавзунини ўтиш жараёнида Президент асарлари, нутқлари, оммавий ахборот воситалари ходимларига берган интервьюларидан келиб чиқадиган илмий-назарий концепцион тушунчаларни ўқувчилар онгига етказиш тарих ўқитувчисининг жамият усткурмаси сифатида ўзининг демократик базасига ҳолисона хизматининг ифодаси бўлмоғи керак.

Тажриба шунини кўрсатдики, тарихий билимлар қанчалик чексиз бўлмасин, инсоннинг билиш имконияти мутлақ эмас, балки нисбатан баён этилади. Шу боис биз ўзимизнинг педагогик фаолиятимизда ҳали Ўзбекистонимиз шароитида юқори даражада илмий-педагогик муаммо–тарих ўқитиш методикасининг такомиллаштириш борасида турли даврларда турли мамлакатларда нашр этилган адабиётлар билан танишиб чиқдик. Уларни ўрганишимиз уларда баён этилган илмий-назарий, мето дик ва дидактик фикр-мулоҳазалардан унумли фойдаландик. Шу билан бирга, уларнинг айримларида баён этилган фикр мулоҳазаларда дарс вариантлари, концепциялар ва хулоса ларнинг бизнинг фикримиз бўйича номақбуллиги хусусида ҳам ўзимизнинг танқидий эмас, уларни қабул қилолмаслигимиз хусу сида ўз фикр-мулоҳазаларимизни билдирдик. Лекин, бизнинг мақсадимиз, мустақиллигимиз туфайли мамлакатимизда илм-фан беқиёс тараққий этиб бораётган даврда етилиб келаётган бўлажак методист-олимларимиз мамлакатимиз илмгоҳларида “тарих ўқитиш методикаси”

¹ Стражев А.И. Методика преподавания истории. Пособие для учителей.- Москва: 1964. -С.278.

интеграциянинг (ҳамжиҳатлик) йўқлиги кадрлар тайёрлашнинг мавжуд тизимидаги жиддий камчиликлар сирасига киради”¹.

Тарих дарсларида ўзликчимизни англаш хусусида гап борар экан, авваламбор тарих ўқитувчисини ўзининг ўз мутахассислигига бўлган эътиқоди кучли бўлиши керак. У *Ватанимиз тарихи ва унинг ўқитиши аҳволи шўролар даврида қандай эдию, миллий мустақилликимизни қўлга киритганимиздан кейин унда қандай ўзгаришлар содир бўлди*, деган аниқ саволга аниқ мантиқий жавоби бўлмоғи керак. Ахир Қуръони Каримда ҳам “*Ҳар бир мусулмон савобни ўзидан бошламоғи керак*” дейилган-ку!

Ўқувчиларнинг билимларини юқори даражада бўлишида мактабда педагоглар жамоаси томонидан ўзининг касбига фидоийлиги боис юқори обрўга эга бўлган тарих ўқитувчисининг шахси ҳам катта рол ўйнайди. Шунинг учун тарих ўқитувчиси ўз устидан тинмай ижодий иш олиб бормоғи лозим.

Тарих ўқитувчиси маълум зарурий билимлар билан қуролланган бўлиши билан бир қаторда шу билимларни ўқувчилар онгига сингдириб, уларни олган билимларини шахсий эътиқодларига ўсиб ўтишига эриштирамоқ методикасидан ҳам моҳирона фодалана олмоғи керак. Акс ҳолда “таълим – ўқувчиларга!” тамойилининг амалга ошмасдан, таълимнинг ҳаракатсиз консервация ҳолида қолиб кетишидан Ўзи сақласин.

Таниқли тарихчи-методист олим А.И.Стражев тарих ўқитувчилари учун эгаллаши зарур бўлган билим ва методик маҳорат хусусида фикр юритар экан, шундай ёзади:

- *биринчидан*, тарихни илмий-методологик жиҳатдан батафсил ўзлаштириб олмоғи керак;

- *иккинчидан*, турли соҳалар бўйича аниқ тарихий билимлар билан қуролланган бўлмоғи керак;

- *учинчидан*, кенг миқёсдаги умуммаънавий, умумбашарий дунёқарашга эга бўлмоғи керак;

- *тўртинчидан*, педагогик ва психологик билимларни ўз ичига олган, мустақил педагогик фан ва санъат сифатида шаклланган фан – тарих ўқитиш методикаси билан ҳар томонлама қуролланган, замонавий тарих ўқитувчисига хос сифатлар мажмуининг

соҳиби бўлмоғи керак”¹.

А.И.Стражев фикрига қўшилган ҳолда, биз бугунги жаҳон миқёсидаги илмий-техникавий ахборот технологияси авж олиб бораётганлигини ҳисобга олган ҳолда, айниқса тарих ўқитувчисининг бизнинг мамлакатимиз шароитида ўқувчи ёшларда миллий ғояси ва мафқурасини жадаллик билан шакллантириб боришда таълимнинг техника воситаларидан – Интернетда кенг тарғиб этилаётган ахборотлардан, умуман, даврий матбуот материалларига чуқур таҳлилий тафаккур билан ёндошган ҳолда фойдаланиш тарих таълимининг самарадорлигини ошириб боришда ижобий натижа бериши шак-шубҳасиздир.

Энг асосийси, Президент Ш.М.Мирзиёев асарлари ижтимоий фанларни ўқитишнинг илмий-методологик асоси эканлигини ҳисобга олган ҳолда, имкон бор жойда, ҳар бир мавзунини ўтиш жараёнида Президент асарлари, нутқлари, оммавий ахборот воситалари ходимларига берган интервьюларидан келиб чиқадиган илмий-назарий концепцион тушунчаларни ўқувчилар онгига етказиш тарих ўқитувчисининг жамият усткурмаси сифатида ўзининг демократик базасига ҳолисона хизматининг ифодаси бўлмоғи керак.

Тажриба шуни кўрсатдики, тарихий билимлар қанчалик чексиз бўлмасин, инсоннинг билиш имконияти мутлақ эмас, балки нисбатан баён этилади. Шу боис биз ўзимизнинг педагогик фаолиятимизда ҳали Ўзбекистонимиз шароитида юқори даражада илмий-педагогик муаммо–тарих ўқитиш методикасининг такомиллаштириш борасида турли даврларда турли мамлакатларда нашр этилган адабиётлар билан танишиб чиқдик. Уларни ўрганишимиз уларда баён этилган илмий-назарий, мето дик ва дидактик фикр-мулоҳазалардан унумли фойдаландик. Шу билан бирга, уларнинг айримларида баён этилган фикр мулоҳазаларда дарс вариантлари, концепциялар ва хулоса ларнинг бизнинг фикримиз бўйича номақбуллиги хусусида ҳам ўзимизнинг танқидий эмас, уларни қабул қилолмаслигимиз хусу сида ўз фикр-мулоҳазаларимизни билдирдик. Лекин, бизнинг мақсадимиз, мустақилликимиз туфайли мамлакатимизда илм-фан беқиёс тараққий этиб бораётган даврда етилиб келаётган бўлажак методист-олимларимиз мамлакатимиз илмгоҳларида “тарих ўқитиш методикаси”

¹ Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Тошкент: Шарк, 1998. -Б.36.

¹ Стражев А.И. Методика преподавания истории. Пособие для учителей.- Москва: 1964. -С.278.

дейлимиш илмий-педагогик фан тараққийетиға қўл урганларида биз ишора этган адабиётлар таҳлилиға яна бир бор эътиборларини қаратиб, ўзлари яшаб ижод этаётган давр талаблари билан илмий-методик жиҳатдан солиштирсалар, албатта, илмий-методик жиҳатдан фойдадан ҳоли бўлмас, деган умиддамиз.

Чунки, мустақиллик йўли Ватанимиз халқларининг тарихий анъаналари ва маънавий бойликларини қайта тикловчи, янги мазмун билан бойитувчи йўлдир. Бу эса тарих ўқитишни миллий асосға қуришни, халқимизнинг, меҳнатсеварлик, ҳамкорлик, дўстлик, инсонпарварлик, озодлик ва мустақиллик, маърифатпарварлик каби анъаналари, имон, инсоф, меҳр-оқибат, ор-номус, каттаға ҳурмат, кичикка мурувват, меҳмондўстлик, Ватанға ҳамда халққа садоқат каби олийжанов фазилатларини чуқур ўрганишни, уларни асраб-авайлаб, ёшлар қалбига, қон-қонига сингдиришни, шу асосда уларнинг сиёсий онгини ўстиришни ўзига англашиға кўмаклашишни, Республикамиз келажаги учун астойдил хизмат қиладиган ёшларни етиштиришни асосий вазифа қилиб қўяди. Мамлакатимиз тарихини ўрганиш ёшларнинг бу тарихий анъаналар ва олийжанов фазилатлар манбаларини, улар мустақкам заминға эғалигини, тарихан таркиб топганлигини, авлоддан-авлодға ўтиб, мазмунан бойиб борганлигини, жамиятнинг равнақи ва фаровонлиги, инсонларнинг маънавий камолоти учун хизмат қилиб келганлигини, уларни бундан кейин асраб-авайлаб давом эттириш, авлодларимизнинг инсоний фазилатларига содиқ бўлиш ўзларининг муқаддас бурчлари эканлигини англаб олишларига ёрдам беради.¹ Зеро, юртбошимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Буюк тарихда ҳеч нарса изсиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида сақланади ва амалий ишларида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у қудратлидир. Тарихий меросни асраб авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан-авлодларға қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир”²

¹ А.Саъдиев. Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитиш.-Тошкент: Ўқитувчи, 1993. -Б.3-4.

² Шавкат Мирзиёев. Миллий тараққийет йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичға кўтарамиз. -Тошкент: Ўзбекистон, 2019. 1-жилд, -Б.29.

1-МАВЗУ: ТАРИХ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ-ИЛМИЙ ПЕДАГОГИК ФАН

Режа:

1. Тарих ўқитиш методикасининг илмий-педагогик фан сифатида шаклланиши ва тараққийети.
2. Тарих ўқитишда ўқувчиларнинг билиш фаолияти ва мустақиллигини оширилиши.
3. Тарих фанининг назарий ва методологик асослари.
4. Тарих фани ва ҳозирги замон жамияти.

Калит сўзлар: фидокор, гурур, маърифий, оригинал, тарғиботчи, тарихий мушоҳада, илмий меърос, реакция, мустасно, ташаббускор педагог, таҳлил тафаккур, суҳбат методикаси, тарихий экскурсия.

1. Тарих ўқитиш методикасининг илмий-педагогик фан сифатида шаклланиши ва тараққийети

Тарих ўқитиш методикаси умуман таълим тизимида ўқувчилар томонидан тарихий билимларни ўзлаштириш, шу асосда тарих ўрганишнинг мазмуни, мақсади ва унинг ташкил этиш методлари масалаларини қамраб оладиган, халқ таълими соҳасида тарих таълими олдиға қўйилган асосий мақсад биринчи Президент Ислам Каримов алоҳида қайд этиб ўтганидек «биз юртимизни янги босқичға, янги юксак марраға олиб чиқмоқчи эканмиз, бунда бизға ёруғ ғоя керак. Бу ғоянинг замирида халқимизнинг ўзлигини англаши ётади. Ҳаққоний тарихни билмасдан туриб эса ўзликни англаш мумкин эмас»¹ деган тамойил асосида таълим тизимида тарихий билим ва тушунчалар, тамойиллар ва дунёқарашларини фаол шакллантириш ва ривожлантиришни тадқиқот этадиган илмий-педагогик фандир.

Тарих ўқитиш методикаси фанининг ҳозирги жамиятдаги ҳолати ва ролини таҳлил этишға киришмоқдан олдин, ҳозирги замон ва ўтмишнинг машҳур мутафаккирларининг бу муаммони

¹ //Мулоқот. 1998. -Б.16.

дейилмиш илмий-педагогик фан тараққиётига қўл урганларида биз ишора этган адабиётлар таҳлилига яна бир бор эътиборларини қаратиб, ўзлари яшаб ижод этаётган давр талаблари билан илмий-методик жиҳатдан солиштирсалар, албатта, илмий-методик жиҳатдан фойдадан ҳоли бўлмас, деган умиддамиз.

Чунки, мустақиллик йўли Ватанимиз халқларининг тарихий анъаналари ва маънавий бойликларини қайта тикловчи, янги мазмун билан бойитувчи йўлдир. Бу эса тарих ўқитишни миллий асосга қуришни, халқимизнинг, меҳнатсеварлик, ҳамкорлик, дўстлик, инсонпарварлик, озодлик ва мустақиллик, маърифатпарварлик каби анъаналари, имон, инсоф, меҳр-оқибат, ор-номус, каттага ҳурмат, кичикка мурувват, меҳмондўстлик, Ватанга ҳамда халққа садоқат каби олийжанов фазилатларини чуқур ўрганишни, уларни асраб-авайлаб, ёшлар қалбига, қон-қонига сингдиришни, шу асосда уларнинг сиёсий онгини ўстиришни ўзига англашига қўмаклашишни, Республикамиз келажаги учун астойдил хизмат қиладиган ёшларни етиштиришни асосий вазифа қилиб қўяди. Мамлакатимиз тарихини ўрганиш ёшларнинг бу тарихий анъаналар ва олийжаноб фазилатлар манбаларини, улар мустаҳкам заминга эгаллигини, тарихан таркиб топганлигини, авлоддан-авлодга ўтиб, мазмунан бойиб борганлигини, жамиятнинг равнақи ва фаровонлиги, инсонларнинг маънавий камолоти учун хизмат қилиб келганлигини, уларни бундан кейин асраб-авайлаб давом эттириш, авлодларимизнинг инсоний фазилатларига содиқ бўлиш ўзларининг муқаддас бурчлари эканлигини англаб олишларига ёрдам беради.¹ Зеро, юртбошимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Буёқ тарихда ҳеч нарса изсиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида сақланади ва амалий ишларида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у қудратлидир. Тарихий меросни асраб авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан-авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир”²

¹ А Саъдиев. Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитиш. Т...

қандай шарҳлаганликларини эслайдиган бўлсак, Цицерон «тарих-хаёт мураббийсидир» деб атаган бўлса, Леонардо до Винчининг фикрича «ўтган давр ва жаҳон мамлакатлари ўтмишини билмоқ - инсон кўрки ва унинг ақлий маҳсулидир». Рус тарихининг отаси Н.М.Карамзин бу борада фикр юритар экан «Тарих халқларнинг муқаддас китоби бўлиб, уларнинг ҳаёти ва фаолиятларининг кўзгуси, ота-боболарининг авлодларга қолдирган кашфиётлари ва одоб-ахлоқларидан лавҳалар бўлиб, ҳозирги даврни шарҳлаш ва келажакка намуна бўлиб хизмат қиладиган, тўлдирадиган заруратдир» деб ёзди. В.Г.Белинский эса, «бугунги кунни тушунмоқ ва келажакимиз тўғрисида ишорага эга бўлмоқ учун ўтмишимизни сўроқлаб суриштироғимиз лозим»лигини қайд этади. В.О.Ключевский «авлодларимизни ўрганиб, ўзликни – ўзимизни англаймиз. Тарихни билмасдан туриб, биз ўзимизни бу дунёга нега ва нима учун келганлигимиз, қандай қилиб ва нимага интилоғимизни аниқ англамоғимиз керак», дейди.

Биринчи Президент Ислон Каримов тарих таълими ва сабоғи хусусида фикр юритар экан, «Тарих соҳасида меҳнат қиладиган олим, мутахассисларга мурожаат қилмоқчиман: сизлар миллатимизнинг ҳаққоний тарихини яратиб беринг, токи у халқимизга маънавий куч-қудрат бахш этсин, гурурини уйғотсин. Ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмайди. Биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуролантиришимиз зарур¹, деб кўрсатди.

Табиийки, ёш авлодда фуқаролик ҳис-туйғуларини тарбиялаш ва ўзи туғилиб ўсган Ватанга садоқат, фидокор шахсни шакллантириш ҳар бир жамиятнинг диққат марказида бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Шундай экан, XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёни босиб олган Чор Россияси ва 1917 йилдан ҳукмронликни ўз қўлига олган большевиклар партияси Ўрта Осиё халқларининг 150 йил давомида тутқунликда ушлаб турган даврда ҳам бундай масала эътибордан четда қолган эмас эди.

Ўзбекистонда тарих ўқитиш методикасини педагогик фан сифатида шаклланишида юқорида қайд этганимиздек, Ўрта Осиё

¹ //Мулоқот. 1998. –Б.13-16.

халқларининг 150 йил давомида Чор Россияси ва большевиклар томонидан ҳам иқтисоий, ҳам маънавий жихатдан тутқунликда ушлаб туришда ўзининг маълум тамғасини қолдирди. Шу боис биз тарих ўқитиш методикасининг илмий-педагогик фан сифатидаги масала хусусида сўз юритар эканмиз, ўлкамизда ҳар томонлама ҳукмронлик қилиб келган Чор Россияси, кейинги большевиклар партиясининг маърифий соҳада олиб борган фаолиятига қисқача тарихий экскурс қилмоғимиз шарт.

Тарихий фактларга мурожаат қиладиган бўлсак, Россияда тарих-дандастлабки, оригинал ўқув қўлланмаси XVII асрнинг 70-йилларида яратилган бўлиб, «Синописис» (лотинча *sinopsis* – тўплам, турли муаллифларнинг мақолаларининг тўпламининг умумий шахси), яъни тарихий воқеаларни шарҳлаш деб аталганлигини гувоҳи бўламиз. Бу ўқув қўлланмасида Россия ва Украина халқлари тарихи қисқача баён этилган бўлиб, 30 маротабадан ортиқ қайта нашр этилганлигининг гувоҳи бўламиз.

«Синописис»ни тузган муаллифлар ўз ўқув қўлланмаларида жадвал тузиб, жадвалда тарих ўқитишдан асосий мақсад ўша даврда рус князлари ва украин герцогларининг исм шарифлари, яшаган даврларини ифода этадиган саналарни алоҳида қайд этишга ҳаракат қилганлар.

XVIII асрда Россияда ташкил этилган ўрта ўқув ташкилотларида тарих ўқитиш жорий этилган бўлиб, умумий тарих ва рус тарихининг мустақил курслари ҳам ўқитила бошланган эди. Рус тарихидан яратилган ана шунай дарсликлардан бирининг муаллифи М.В.Ломоносов эди.

1760 йилда М.В.Ломоносов томонидан «Россиянинг қисқача йилномаси»¹ нашр этилиб, бу китоб дарслик сифатида XVIII асрнинг охирига қадар кенг фойдаланилди. Фақатгина 1799 йилга келиб М.В.Ломоносовнинг бу дарслиги оммавий билим юртлари учун чиқарилган «Россиянинг қисқа тарихи»² номи билан яратилган дарслик билан алмашилди.

XVIII асрга келганда Россия тарихининг алоҳида фан сифатида шаклланишида биринчи рус инқилоби республикачиси

¹ Ломоносов М.В. Краткий Российский летописец. СПб 1870.

² Краткая Российская история. СПб. 1980.

А.Н.Радищевнинг роли катта бўлди.

Россияда чоризмнинг феодал крепостнойлик тузуми инкирозга юз тутган бир вақтда чор ҳукумати мактабларнинг ҳамма турлари ва йўналишларида мактаб, билим юртлари, гимназия ва университетларда крепостной – монархик дунёқарашларни кенг тарғиб этадиган сиёсатни ҳар томонлама кучайтирди.

1828 йилда «университетлар қарамоғидаги гимназиялар ва билим юртлари учун устав» чоп этилган бўлиб, унда очик-ойдин «халқ таълими ишларини четдан таъсир этадиган салбий ҳолатлардан ҳимоя қилиш керак»лиги алоҳида қайд этиб ўтилган эди.

Мазкур уставда талабалар диққат-эътиборларини ўша даврнинг муҳим сиёсий муаммоларидан четга жалб этиш ва бутун жаҳонга кенг тарқалиб бораётган француз буржуа инқилоби ғояларидан мутлоқ улоқлаштириш мақсадида рус гимназияларидан реакцион типдаги герман ва австрия мактабларида кенг қўлланилаётган классицизм¹ ва «неогуманизм»² ғояларини кенг тарғиб этишга алоҳида эътибор берилган эди. Бу тизим асосида умум ўрта таълимнинг умумий ўрта соатларининг 41% ини ташкил этадиган қадимги классик тилларни ва юнон, рим тарихини ўрганишга ажратилган эди.

Ўқувчиларни мафкуравий жиҳатдан тарбиялашда халқ маорифи вазири, граф **С.С.Уваров** томонидан ишлаб чиқилган тамойил – асосан таълим тарбия жараёнига христианлик ахлоқини фаол шакллантириш, подшога садоқат, мамлакатни ҳокими – мутлоқлик (монархия) усулида бошқаришни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, инқилобий ғояларга ва айниқса уларнинг тарғиботчиларига қарши фаол кураш олиб бориш алоҳида уқтирилган эди. Мана шундай «ҳақиқий русча ҳимоянинг асосини ташкил этадиган фан, жаноб вазир С.С.Уваровнинг фикрича, тарих таълимига юклатилган эди».

Чоризмнинг реакцион сиёсати шунга олиб келдики, тарих таълими тарихий ҳақиқатдан ва тарих фанида қўлга киритилган илғор тафаккур ва тамойиллардан анча орқада қолиб кетди.

Мактаб дарсликларидан мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига тегишли масалалар, тарихий тараққиёт қонунларини

¹ Классицизм – лотинча – classicus – биринчи даражали.

² «Неогуманизм» - нео – лотинча « neos» янги. Янги гуманизм. Россияда XVIII асрда дворянлар мухитида энг олий маданият деб тан олинган Қадимги юнон ва Рим маданиятига нисбатан бўлган хайрихоҳликка айтилади.

олиб бориш, уларнинг жамият тараққиётида тутган ўринлари, бир сўз билан айтганда ўқувчиларни Россияда мавжуд бўлган феодал-крепостной тузум эртами-кечми, ўз ўрнини янги илғорроқ давлат бошқарувига бўшатиб бериш имкониятлари билан таништиришдан мутлоқ йироқда эди. Шу жоиз рус революцион-демократ ёзувчиси **Н.А.Добролюбов** Россиядаги ўша даврдаги тарихга бўлган бундай муносабат «*Даврга, воқеалар ва тарихий шахсларга тўла, аниқ характеристика бериш учун зарур бўлган вақтнинг ўқитувчи айрим нарсаларни ўқувчиларга ёдлатиш билан вақтини йўқотади*»¹, деб ёзган эди.

Рус демократларидан **В.Г.Белинский** ва **А.И.Герцен** фаолиятларида ҳам Россия тарихида жамиятни ҳаракатга келтирувчи куч самодержавия ёки черков бўлмасдан, балки, *меҳнаткашлар оммасининг ҳаракатлари – фаолиятлари эканликларига* кўп маротаба атрофлича баён этиб берган эдилар. Шунинг учун ҳам, деган эдилар, улар – мактабда тарих ўқитишда ўқувчиларга биринчи галда рус халқининг энг иқтидорли намоёндаларини кўрсатиб уларга халқ оммасининг меҳнатда ва ижодий фаолиятларида кўрсатган фидойиликлари ва айниқса, меҳнат фаолиятларидаги яратувчилик имкониятлари, чет эл босқинчиларига қарши олиб борган қахрамонона курашлари билан атрофлича таништириш, ёшларни ватанпарварлик йўлида тарбиялашга алоҳида аҳамият бериш лозимлигини атрофлича тушунтириб ўтдилар.

В.Г.Белинский рус халқи ва бошқа халқлар тарихини тўғри баён этишда *ўз даврини тўғри тушунишини гоявий асоси ва халқни жамият тараққиёти йўлида курашини руҳида тарбиялашнинг асоси деб баҳолади. У, «бизнинг асримиз – асосан тарихий аср. Тарих эндиликда ҳар қандай ҳаётнинг билимнинг ягона шартини ва умумий асослари бўлиб қолди. Тарихсиз на санъат ва на фалсафани англаш мумкин бўлмасдан қолди. Бизнинг давримизда тарихий мушоҳада ҳар қандай билим, ҳар қандай ҳақиқатнинг асосидир*»² деб ёзган эди.

Биз, **В.Г.Белинский**нинг тарих фани хусусидаги илмий меросига

¹ Н.А.Добролюбов. Избранные педагогические высказывания. Учпед из. 1939, -С.167.

² В.Г.Белинский. Избранные философские сочинения. -Москва: 1941. -С. 267.

синчиклаб қарар эканмиз, унинг тарих фани назарияси билан барча XIX асрнинг 40-йиллари шароитида тарих фанини ўқитиш самарадорлигини ошириш методикаси хусусида ҳам бир қатор қимматбаҳо илмий-методик фикрларни баён этганлигининг гувоҳи ҳам бўламиз. Масалан, В.Г.Белинский аниқ тарихий воқеаларни баён этишда албатта *«керакли тарихий воқеани умумлаштириши ва ундан аниқ хулоса чиқариши лозимлигини», тарихий фактларни баён этишда маълум «фикр, қараш, муносабат, тушунчаларни, асосан эътиқодни шакллантиришга, маълум фалсафий «ишонч» ва «гоя»ни шакллантириш тарихчининг диққат марказида бўлмоғи керак дейди».*

В.Г.Белинский ўқитувчиларни тарих сабоғи билан тўла қуроллантириб ёшларни феодал-крепостной тузумга қарши курашга, ўз ватанини севадиган, унинг буюк келажига ишонадиган фаол онгли ёшларни тарбиялаш лозимлигини алоҳида қайд этади. В.Г.Белинскийнинг «Ватанни севмоқ - демак унда инсониятнинг энг юксак олий жаноб орзу истакларининг ижобат бўлганлигини кўрмоқ ва бунинг учун фаол курашмоқ демакдир», деган фикри ҳар бир халқ ва жамият учун фойдадир.

Россияда крепостной тузумнинг тепадан туриб бекор қилиниши мамлакатда ўзига хос инқилобий ўзгаришларнинг куч ишлатмасдан туриб, тинч йўл билан амалга оширилиши мамлакатда тарихий-сиёсий тафаккурни янги босқичга кўтарилишида янги даврни бошлаб берди. Худди мана шу даврда С.М.Соловьёв томонидан 29 томдан иборат «Россия тарихи», шунингдек ўрта мактаблар ва гимназиялар учун ҳам тарих фанидан дарсликлар яратилди. С.М.Соловьёвнинг Россия тарихини яратишдаги ижоди Россия тараққиётининг «чегараланганлик» назариясини «кашф» этганлиги боис ўша даврнинг ўзидаёқ Н.Г.Чернышевский ва Н.А.Добролюбовлар томонидан кескин танқид қилинган эди.

XIX асрнинг 60-йиллари оралиғида Россияда бошланган сиёсий реакция мактаб ва гимназияларда тарих ўқитишда ҳам ўзининг яққол ифодасини топди. Реакция идеологияларининг ашаддий вакиллари билан бири, халқ таълими вазири М.И.Кратков тарих ўқитишнинг ёш авлод онгини уйғотишга таъсирини янада очиқроқ пайқаб, *«тарих-ниҳоят зарарли ўқув фани»* деб айтади.

Тарих фанини мактаб, гимназия ва олий ўқув юртлари ўқув

режаларидан батамом олиб ташлашнинг имкони йўқлиги жоиз, уни ўқишга ажратилган соатлар кескин қисқартирилди. Эндиликда XIX асрнинг 60 йиллари даври тарихини ўрганиш умуман ўқув дастурларидан олиб ташланиб, вазирликнинг кўрсатмаси билан *«монархларнинг, (яъни ҳокими мутлоқ соҳибларининг) донолиги»* ва *«исёнкорлар ҳаракатини жамият учун зарарлигини фош этиш»*га хизмат қилишга мўлжалланган. Д.М.Иловайскийнинг тарих дарслигидан фойдаланишга кўрсатма берилди.

Россия мактабларида тарих фани юқорида қайд этилган ҳолатда ўқитилган бўлса, унинг том маъносидаги мустамлакаси бўлмиш *Туркистон ўлкаси мактабларида тарих ўқитиш қандай аҳволда эди?* Бу масала бўйича айрим архив ҳужжатларига мурожаат қиламиз.

Архив ҳужжатларининг кўрсатишича 1878 йил Верный шаҳрида Еттисув вилояти бошланғич мактаб ўқитувчиларининг съезди бўлиб ўтади. Кауфманнинг кўрсатмаси билан Туркистон ўлка ўқув бошқармасининг амалдорлари «Ўқитувчилар съезди раисининг номига қўлланма» тайёрладилар. Бу қўлланмада куйидагиларни ўқиймиз: *«Умуман мактаб ўқитувчиларига съездда шуни ўқтириши керакки, Ватан тарихини ўрганиши жараёнида, рус давлати мактабларининг вазифаси қандайдир шахси ноаниқ «инсонга» таълим бериши ва уни ривожлантиришдан иборат бўлиб қолмасдан, рус давлатига ҳақиқий садоқатли инсонга таълим бериши ва уни ривожлантиришдан, черков ва Ватанига содиқ, бир сўз билан айтганда ўз ватанини севадиган, унинг қонунларини ҳурмат қиладиган, ўзининг ва ўз мол-мулкини она ери фойдасига қурбон қиладиган ёшларга таълим бериши ва ривожлантиришдан иборат бўлмоғи керак»¹.*

Ўлка ҳокимининг ушбу лойиҳасини айрим назоратчилар ва мактаб директорлари катта маҳоратлар билан турмушга татбиқ этишга жон-жаҳдлари билан киришдилар. Фарғона вилояти билим юртлари инспектори ўзининг йиллик ҳисоботида ёзишича *«ўқитувчилар ўзларининг педагогик фаолиятларида болаларда «тахтга ва Ватанга садоқат, уларда диний-ахлоқий бурч, ақл-идроқларини онгли фаолият ва меҳнатга сафарбар этишга*

¹ ЦАУ Узбекский ССР, фонд 47, д. 166.

қаратилгандир».

Туркистон ўлкаси билим юртларининг Бош нозири Туркистон ўлкаси ўқитувчилари ва мактаб раҳбарларига йўллаган навбатдаги қўлланмасида қуйидагиларни ёзган эди: «Она Ватанимизга нисбатан садоқат, ҳис-туйғуларини, содиқ, фуқаролик мажбуриятларини мустаҳкамлаш мақсадида рус ва рус бўлмаган маҳаллий ўқувчиларни ҳам тарих курсини ўқитиш жараёнида ҳар бир имконият яратилиши билан Туркистон ўлкасини бошқараётган, унинг ҳокими мутлоғи бўлган император жанобларининг исмлари, унвонларини, тахт вориси бўлмиш шаҳзоданинг исми, шарифлари, уларнинг оналарини исми шарифларини ёддан билишга алоҳида эътибор бериш керак»¹лиги алоҳида уктириб ўтилган.

1890 йилда Туркистон ўлкасидаги эркаклар гимназиясида 1871 йилда тасдиқланган классик гимназия ўқув режаси асосида машғулот олиб борилар эди. Фақат 1890 йилга келганда подшоҳ томонидан янги ўқув режаси тасдиқланган эди. 1890 йилдан иборат жамоатчиликнинг тазйиқи асосида реакция кайфиятда бўлган Чор Россиясининг халқ таълими вазири Деянов бир мунча ён беришларга мажбур бўлди. Лотин тилига ажратилган соатлар 7 соатга, юнон тили 3 соатга қисқартирилиб, янги тилларни ўрганишга 19 соат ажратилди. Тарихга эса 1 соат, географияга 2 соат вақт ажратилди².

Айрим демократик кайфиятда бўлган педагоглар тарих фанидан талабаларга минимум объектив билимларни бериш лозимлигини алоҳида қайд этиб ўтдилар. Масалан, Туркистон мактабларининг гимназиясининг директори **Н.П.Остроумов** ўқувчилар тарихни оз бўлсада ўргансалар—у, лекин ҳар томонлама асосланган бўлсин, деб ёзган эди.

XIX асрнинг 90-йилларида Туркистонда фаолият кўрсатиб келаётган айрим мактаблар фаолиятларида тарих ўқитишни ўша давр ўқув дастурлари асосида бир мунча такомиллаштирилиб бораётганликлари, тарихий материалларни бир хил такрорлашдан мустасно бўлиб, уларнинг мазмунларига қараб гуруҳларга бўлиш —

¹ ЦАУ Узбекский ССР, фонд 47, дело 838. Опись управления учебными заведениями Туркестанского края. 1890 г.

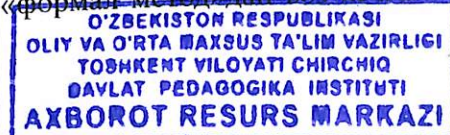
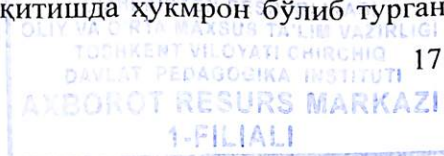
² «Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, том XV, -С. 204.

диний, маърифий, бошқарув маълумотлари ва бошқалара бўлиниши варивожлантириб боришдаги таълим элементларини шакллантириш усуллари кўллаш бошлаганликларини учратиш мумкин эди. Айрим ўқитувчилар билимнинг таълимий доирасини кенгайтириб бериш йўлида ҳам ижодий фаолият кўрсата бошладилар. Лекин бундай ташаббускор педагоглар ниҳоятда озчиликни ташкил этар, уларнинг янги педагогик-методик қарашлари кўпинча реакция чор ҳокимияти томонидан, уларнинг таклиф-мулоҳазалари мустамлакачилик базасига фидойиларча хизмат кўрсатишдан йироқ бўлганлигимиз эътиборга олинмас эди. Шунга қарамасдан жамият тараққиёти билан ҳамоҳанг бўлган тарих таълими ва унинг қўллаш методикасида ҳам айрим ташаббуслар содир бўлиб турди. Масалан, 1887 йилда **В.П.Наливкин** Туркистондаги дастлабки рус-тузем мактабларида тарих ўқитишда Россия шаҳарлари билим юртларида қўлланиладиган **Аристовнинг** «Россия тарихидан ҳикоялар» ва **Блиновнинг** тарихдан ўқиш китоби сифатида чоп этилган «Пчелка» («Асаларича») китоби бошқа китоблардан ҳам фойдаланган.

1885 йилда **В.П.Наливкин** Янги Марғилонда Фарғона вилояти бошқармасининг босмаҳонасида 73 саҳифадан иборат бўлган «Россиянинг қисқача тарихи»ни ўзбек тилида «Жаҳонгир-тўра Намангоний» лақаби остида нашр этди. Китобда Россия тарихининг энг қадимги даврдан бошлаб, токи Александр III нинг подшолик даври қисқача кўчирма сифатида баён этилган бўлиб маҳаллий аҳоли учун тушунарли бўлишига алоҳида эътибор берилган эди. Кўп тушунчалар мусулмонлик услубида таққослаштириш (масалан — русча «Царь» иборасини ўзбекча «хон», «амир», «бек» ва ҳокозо), шарҳлаш йўли билан тузилган эди.

Ушбу китобча мустамлака ўлканинг ўқув раҳбарлари рус-тузем мактабларининг «тузем» - яъни лугавий маъноси «чет эллик» - маҳаллий халқ болалари таълим оладиган синфлар учун тавсия этган эдилар. «Туркестанский ведомость»-нинг 1885 йил 15-сонидан бу китобчанинг маҳаллий халқ болаларини рус тарихи билан қисқача таништиришдаги ўрнига ижобий баҳо берилган эди.

Шундай қилиб, Россиядаги сиёсий реакция империяда тарихий тафаккурнинг ривожланишини батамом тўхтата олмади. Худди мана шу йилларда таниқли тарихчи олим **М.М.Стасюлевич** тарих ўқитишда ҳукмрон бўлиб турган «формал методдан воз кечгани

ҳамда «реал метод»ларга асосланиб яратилган тарих дарсликлари асосида ўқитилиши ва бу жараёнда ўқувчилар ўқитувчиси раҳбарлиги остида тарихий ҳужжатлар устида ишлаш ва улардан кенг фойдаланишга эришиш методлари хусусида ўзининг қатор илмий-методик таклифларини баён этди.

XIX асрнинг охири XX аср бошларида жамият тараққиётига демократик муносабатда бўлган олимлардан **М.Н. Покровский**, **Н.А.Рожков**, **М.М.Ковалевский** ва мустақил социологик деб юритиладиган йўналиш вакилларида бири **Р.Ю.Виппер**лар тарих фанини ўқитиш методикаси ва мазмунини умуман қайта кўриб чиқиб, таълим-тарбия тизимида жорий этиш ғоясини кўтариб чиқдилар. Буларни тарихни ўрганишга нисбатан қарашлари, ғоялари талабалар томонидан тарихий фактни фақатгина билимларни ўзлаштириш орқали олишдангина иборат бўлиб қолмасдан, балки амалда талабаларнинг тарихдан олган билимлари уларнинг шахсий ҳаётларида амалий аҳамият касб этиши лозимлигини атрофлича кўрсатиб беришдан иборат эди. Улар жумладан мактаб тарих курсларида иқтисодий масалалардан кўпроқ билим беришни, иқтисодиётнинг жамият тараққиётидаги ўрни ва ролини атрофлича очиқ беришга, шунингдек талабаларни турли тарихий манбалар устида мустақил ишлашларини ташкил этиш йўли билан уларда таҳлилий тафаккур қобилиятларини ривожлантиришга қаратилган эди.

2. Тарих ўқитишда ўқувчиларнинг билиш фаолияти ва мустақиллигини оширилиши.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидаги кўпгани методистлар тарих ўқитишда ўқувчиларнинг билиш фаолияти ва мустақиллигини оширувчи воситалар ҳамда услубларни, жумладан, ҳужжатлар ва дарсликлар билан ишлаш, режа ва кўчирма(конспект)лар тузиш усулларини ўйлаб топиш билан шуғулландилар. Суҳбат методикаси ҳам ҳар томонлама ишлаб чиқара бошлади.¹

¹ Хмелёв А.Н. Передовые методисты начало XXв. Преподавание истории в школе 1959. №5.

Методист Я.С.Кулжинский¹ дарслиқдарни муҳим ҳужжатлар билан таъминлашни, дарсда улар бидан ишлашни таклиф этди. Ҳужжат усул дарслиқдаги хулосаларни ҳужжатлардан олинган фактлар билан мустаҳкамлашни кўзда тутар эди.

Бир гуруҳ услубчилар М.М.Стасюлевичнинг тарих предметини ўқитишни асосан тарихий ҳужжатлар устида ишлаш негизига қуриш лозимлиги ҳақидаги фикрга қайтдилар. Бошланғич таълимда кўпроқ тарихий расмлардан кенг фойдаланиш таклиф этилди.

С.В.Фарфоровский А.Ф.Гарвич ва бошқа таниқли услубчилар лаборатория услуби тарафдорлари бўлиб, улар хрестоматиялар ва методик қўлланмалар тузган эдилар. А.Ф.Гартвич ёшларининг билиб фаолиятини фаоллаштириш усулларини излаб топишга ҳаракат қилиб, материални изчил баён этишдан воз кечишни, дарслиқдан фақат ёрдамчи тариқасида фойдаланишни тавсия қилди, тарихни тизимли ўрганиш ўрнига ўқувчиларнинг айрим мавзулар бўйича рефератлар тайёрлашни ва уларни муҳокама этишларини тавсия қилди.

Ёшлар билан ишлашда А.Ф.Гартвич дарсларда театр сахна кўринишларини ташкил этиш, тарихий ҳодисаларни драммалаштириш усулини кенг қўллади. Бу йўл аслида синфдан ташқари ишларни синфга кўчириш бўли, синф-дарс тизимини инкор этишга олиб келарди.²

Россиядаги 1917 йил октябрь инқилоби натижасида ўрна тилган шўролар ҳокимияти ҳам тарих фани ва уни ўқитишга бефарқ қарамади. Шўролар ҳокимиятининг дастлабки йилларида тарих ўқитиш методикасининг қурилиши ва ривожлантирилиши бирмунча оғир кечди. Биринчи жаҳон уруши, фуқаролар уруши натижасида иқтисоди бир мунча оғир аҳволда қолган бир шароитда ёш шўролар даврларида тарих ўқитиш бўйича ўша давр талабига жавоб берадиган ўқув дастурлари ва дарсликларини яратиш учун маблағ деярли йўқ эди. Бироқ, ҳар қандай қийинчиликларга қарамасдан фуқаролар уруши йилларида ҳам тарих фани ва уни ўқитиш методларини такомиллаштириш бўйича маълум амалий ишлар қилинди. Илғор тарихчи олимлар ва ўқитувчилар томонидан

¹ Кулжинский Я.С. Методика систематического курса истории.СПб.1914.

² Хмелёв А.Н. Передовые методисты начало XX в. Преподавание истории в школе. 1959. №5. –С.71.

ишлаб чиқилган тахминий ўқув режалари ва методик тавсиялар ишлаб чиқилди. Р.Ю.Виппер ва М.Н.Коваленколарнинг Россия тарихидан яратган дарсликлари қайтадан нашр этилди.

Шўролар ҳукуматининг дастлабки йилларида тарих ва умуман ижтимоий, гуманитар фанларни ўқитишдан кузатилган асосий мақсад ёш авлодда даҳрийликка асосланган, рус халқидан бошқа халқларнинг тарих ўрганиш жараёнида ўзлигини миллий жиҳатдан англашдан умуман узоқ кутишга асосланган «интернационализм» ғояси асосида тарбиялашга асосланган эди. Шу боис токи ХХ асрнинг 20-йиллари охиригача РСФСР сафига кирган қарам мамлакатларнинг тарихи на умумтаълим мактаблари ва на олий ўқув юртларида асосий ўқув фани сифатида ўқитилган эмас эди. Шу жоиз бу даврда тарих ўқитиш методикасига махсус фан сифатида таҳлил этиш кун тартибига киритилган эмас эди.

Шўролар ҳукуматининг 1932 йил 25 августда «бошланғич ва ўрта мактаблардаги ўқув дастурлари ва режими ҳақида» чиқарган қарори умуман тарих ўқитишни такомиллаштиришда янги, айтиш мумкин ўша давр талабининг заруратларидан келиб чиққан тарихий ҳужжат бўлди десак ҳато бўлмайди. Мазкур қарорда мактабда ўрганиладиган ижтимоий фанлар дастурига тарихий нуқтаи назардан қарашни янада такомиллаштириш, тарих, ижтимоийёт фанларида ўтказиладиган машғулотларда маҳаллий материаллардан кенг фойдаланиш зарурлигини эътиборга олиш, шу билан бирга ўқувчиларга тушунарли тарихий материалларни пухта танлаш, ижтимоийёт фанларининг асосий бўлим ва мавзуларини зарур асосли материаллар билан, тарихий экскурсия ва таққослаш материаллари билан таъминлаш; - ижтимоийёт ва тарих фанларидан тузилган дастурларда СССР халқларининг миллий маданиятига, уларнинг *адабиётига, санъатига, тарихий тараққиётига* оид энг муҳим билимларни, шунингдек, СССРга кирадиган ўлкаларни ўрганиш жараёнида аниқланган тарихий билимларга доир элементлар, яъни ҳар бир ўлканинг *табиий хусусияти, саноати, тарихий ёдгорликлари, қишлоқ хўжалиги ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, маданияти* ва ҳокозоларни киритиш зарур»¹лиги

¹ Народное образование в СССР. Сборник документов. 1917-1973 гг. -Москва: Просвещение. 1974. -С. 161-162.

алоҳида кўрсатилган эди.

Мазкур қарорнинг ижроси шўролар ҳукумати Халқ Комиссарлари Кенгашининг 1934 йил 15 майида эълон қилинган «СССР мактабларида фуқаролар тарихини ўқитиш тўғрисида»ги махсус қарори асосида ўрганилиб чиққандан кейин маълум бўлишича, таълим тизимида тарих фанини ўқитилиши мамлакат миқёсида кўп ҳолларда «схематик усул ва умумий обзор усули»да ўқитилиб келаётганлиги қаттиқ танқид этилган эди.

СССР Халқ Комиссарлари Кенгашининг 1934 йил 25 августда «СССР мактабларида фуқаролар тарихини ўқитиш тўғрисида»ги қарори аслида ҳукуматнинг 1932 йил 25 август қарорини зудлик билан турмушга татбиқ этиш йўлидаги қарор бўлиб, унинг пайдо бўлишига халқаро майдонда содир бўлаётган ижтимоий-сиёсий воқеалар ҳам туртки бўлган эди. Германия ва Италияда фашистлар диктатурасининг ўрнатилиши шўролар фаолиятида ҳам мактаб сиёсатида давлат аҳамиятига молик сиёсат сифатида муносабатда бўлишини тақозо этмоқда эди.

Мазкур қарорга асосан СССР мактабларида фуқаролар тарихини ўқитишнинг методик тизимлари асоси яратилган эди. Қарорга асосан СССР мактабларида Ватан тарихи билан бир қаторда жаҳон халқлари тарихи ҳам ўқитиладиган бўлди. Бу тарихий ҳужжат мамлакатда тарих таълимининг тизимлаштиришни аниқ белгилаб бериш билан бирга тарих ўқитиш методикасини ҳам илмий-педагогик фан сифатида шаклланиши ва ривожидида катта тарихий даврни бошлаб берди. Эндиликда умумтаълим мактабларининг 4-синфларида СССР тарихидан айрим ҳикоялар ўқитила бошланди. 1937 йилга келганда 7-синфларда ўқувчиларга шўролар давлат тузуми, фуқароларнинг ҳуқуқ ва бурчларини ўргатишга қаратилган «СССР Конституцияси» ҳам махсус курс сифатида ўқитиладиган бўлди.

1940 йилга келганда умумтаълим мактабларининг 5-6 синфлари учун А.В.Мишулин таҳрири остидаги Қадимги дунё тарихи дарслиги, 6-7 синфлар учун Е.А.Косминский таҳрири остидаги Ўрта асрлар тарихи дарслиги, 8-синфлар учун А.В.Ефимов томонидан ёзилган янги тарихнинг 1-даври ва 8-10 синфлар учун А.М.Панкратова таҳрири остида тайёрланган СССР тарихи дарслиги чоп этилди.

1945 йилга келиб, **Б.М.Хвастов** таҳрири остида янги тарихнинг 2-даври дарслиги ҳам нашр этилди. Шундай қилиб, умумтаълим мактаблари тарихнинг ҳамма йўналишлари бўйича замонавий дарсликларга эга бўлди. Бу дарсликлар асосли тарихий материалларга бойлиги, тарихий хариталар ва дидактик материалларнинг бойлиги билан алоҳида ажралиб турар эди. Шундай қилиб, мактаб тарих курси дарслиklarининг яратилиши уни ўқитиш методикасини ташкиллаштириш учун ҳам катта имкониятлар яратиб берди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида давр талабидан келиб чиққан ҳолда, ўқувчиларни ҳарбий ватанпарварлик руҳида тарбиялаш мақсадида тарих ўқитишни бирмунча ўзгартириш талаб этилар эди. Шу боис иккинчи жаҳон урушининг бошланиши билан собиқ СССРнинг уруш қамраб олган кўп ҳудудларидаги sanoat корхоналари, илмий-тадқиқот марказларини Ўрта Осиё ва Қозоғистонга кўчирилганлиги даврида Москвада фаолият юритган СССР ФА Тарих институтининг бир қатор таниқли олимлари ҳам ўз илмий тадқиқот ишларини Тошкент шаҳрида давом эттиришларига тўғри келган эди. Улар уруш йилларида Тошкентда Ўзбекистоннинг умумтаълим мактаблари учун «Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон тарихини ўрганиш» деб номланган ўқув қўлланмасининг қўлёзмасини яратдилар.

Ижтимоий ҳаёт ижтимоий онгни белгилаш оддий ҳақиқатдир. Шундай экан, иккинчи жаҳон уруши йилларида СССРнинг даҳшатли уруш марказида бўлиши тарих ўқитиш жараёнида ёш авлодни ҳарбий ватанпарварлик тарбиясини юқори савияда олиб боришни тақозо этар эди. Шу боис тарих ўқитувчилари ўзларининг педагогик фаолиятларида ўқувчиларни ҳарбий ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг энг самарали йўлларини қўллашни, ўқувчиларда она Ватанга садоқатлик руҳида тарбиялашнинг турли метод ва воситаларини қўллашда катта амалий ишлар олиб бордилар. Бу вазифаларни бажаришда тарих фани ўқитувчиларига *адабиёт, тасвирий санъат асарлари, кино ва театр санъати* асарларидан ҳам кенг фойдаландилар. Уруш шароитини ҳисобга олган ҳолда ёшлар тарбиясига комплекс ёндошиши ўқувчилар фаолликларини ошириб боришда ҳам катта ижобий таъсир ўтказди. Тарих фани ўқитувчисининг тарбиявий ишларида ўқувчилар томонидан маҳаллий жангчиларнинг фронтдан йўллаган хатлари,

газета материаллари ўқувчилар томонидан ҳарбий ватанпарварлик мавзусида ташкил этилган кечалар, уруш қатнашчилари билан ўтказилган тадбирлар ҳам катта тарбиявий роль ўйнайди.

СССРда умумий саккиз йиллик таълимга ўтиш муносабати билан шўролар ҳукумати 1959 йил 8 октябрида “Мактабда тарих ўқитишнинг баъзи ўзгаришлари тўғрисида” Қарор қабул қилди. Қарорда кўрсатилишича, IV синфларда “СССР тарихидан эпизодик ҳикоялар” ўрганилиши, V-VI синфларда “Қадимги дунё ва ўрта асрлар тарихи элементар курси”, VII-VIII-синфларда эса СССР тарихининг совет давлатчилиги ва ижтимоий меъёрининг энг муҳим соҳаларини қамраб олган элементар курси, шунингдек чет мамлакатлар янги ва энг янги тарихидан киритилган энг муҳим масалалар элементар курси ўқитилиши зарурлиги кўрсатилган эди.

IX-XI синфларда эса СССР тарихи, чет мамлакатлар янги ва энг янги тарихининг систематик курсларини ўқитилиши кўрсатилган эди.

Мактаб тарих курсларининг қурилиши тарих ўқитиш методикасини маълум даражада концентрациялашувига олиб келди. Бу ҳол тарихий фактларни танлаш, тарихий тушунчаларни тўла ифода аниқ дифференциялашувида, шунингдек тарих ўқитишда эпизодик ҳикоялар ва СССР тарихи систематик курсларини ўқитишда ўқувчиларга тарихий таълим изчиллиги хусусидаги билиш тафаккурларини шакллантиришда қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради. Шундай қилиб, тарих ўқитишда жорий қилинган бундай тизим тарих ўқитишни ташкил этишда ўқитувчилар олдида қатор мураккаб методик муаммоларни келтириб чиқаради. Умумтаълим мактабларида тарих ўқитишдаги мана шундай камчиликлар шўролар ҳукуматининг 1965 йил 14 майида “Мактабларда тарих ўқитишдаги ўзгаришлар тартиби тўғрисида” яна бир Қонунни яратилишига туртки бўлди. Эндиликда VII-X синфларда ўрганиладиган СССР тарихининг элементар ва систематик курслари ўрнига ягона систематик курс ўқитиладиган бошласа, VIII-X синфларда янги ва энг янги тарих курслари ўқитиладиган бўлди.

Мазкур қонун талаблари асосида мактаб тарих дарсларининг вазифалари ва функциялари ҳам бирмунча аниқланди. Илгари тарих ўқитишнинг вазифаси ўқувчилар хотирасида дарс жараёнида

Ўрганилган материалларни мустаҳкамлаш билан чегараланиб келган бўлса, 60-йиллардан умумтаълим мактаблари учун чиқариладиган тарих дарсликларининг вазифаси бирмунча такомиллашиб бориб, ўқитувчи учун дарслик ўқувчиларни дарс жараёни ва уй вазифаларини бажариш жараёнида уларга зарур қўлланма функциясини ҳам бажарадиган бўлди. Кейинги дарсликларда муаллифлар томонидан киритилган матнлар билан бирга, турли тарихий ва замонавий *ҳужжатлар, расмлар, жадваллар, чизмалар, турли-туман маълумотномалардан* иборат бўлган дидактик материаллар кенг ўрин олган эди. Тарих дарсликларида катта параграфларга, айрим ҳолларда расмларга муаммоли сўроқ ва вазифаларни қўйилиши ўқувчилар хотирасида тарихий материалларни чуқур ва атрофлича тафаккур этиш, уларни бир тизимга солиш ўқитувчилар томонидан ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларига раҳбарлик қилиш жараёнини такомиллашувига ёрдам берди. Шундай қилиб, тарих дарсликлари ўқувчиларга тегишли таълим бериш ва улар хотираларида тарихий билимларни мустаҳкамлабгина қолмасдан, уларнинг билимларини ривожлантириш, турли тарихий манбалар устида мустақил ишлаш, ўқув фаолиятларида ўз билимларидан жадал равишда фойдаланиб, олаётган билимларини узлуксиз ривожлантириб бориш усулини шаклланиб боришида ҳам катта рол ўйнайди.

Тарих дарсларида ривожлантириб бориладиган таълимнинг назарий ғояси биринчи маротаба тажрибали тарихчи-методист олимлар **Ф.П.Коровкин**нинг ва **Г.М.Донской**ларнинг “Ўрта асрлар тарихи” дарсликларида ўзининг тўла ифодасини топган.

Шундай қилиб, тарих ўқитиш методикаси тарихида дунёда биринчи маротаба “дарснинг таълимий мақсади”, “дарснинг тарбиявий мақсади” талабларини такомиллаштириб бориб, “дарсда ривожлантирилиб бориладиган таълим” тамойили жорий этилди. Шунинг учун муаллифларнинг ўша давр тарих дарсликлари олдига қўйилган илмий-методик ва дидактик талабларни меёрида ёритганликлари 1973 йилда давлат мукофотини олишларига сабаб бўлди.

60-йилларида умумтаълим мактабларида СССР тарихи ўқув дастурининг йирик тарихий даврларини ўрганиш мавзуларида “Бизнинг ўлка” деб номланган маълум ўқув соатлари ўтказилган. Мавзунинг киритилиши ўқитувчи ва ўқувчиларга дарс жараёнида

маҳаллий материаллардан фойдаланишни фаоллаштириш ва уларни дарс жараёнида қўллаш методикасининг шаклланиши ва такомиллашувида, айниқса тарих таълимини ҳаёт билан алоқасини боғлаш, баъзи назарий тамойилларни амалиётдаги аксини кўрсатишда алоҳида аҳамият касб этади.

3. Тарих фанининг назарий ва методологик асослари.

«Тарих» илмий агама сифатида икки ўзаро алоқадорликдаги тушунчани ифодалайди. *Биринчидан*, - тарих жамият тараққиёти тўғрисидаги фан бўлиб, унинг объекти кишилик жамияти ўтмишининг, унинг турли-туман соҳалардаги тараққиёти ва ўзгариб бориш жараёнини ўрганадиган фандир.

Тарих фан сифатида ўтмишдаги ва бугунги реал ижтимоий ҳаётни ўрганади ва ўргатади. *Иккинчидан*, тарих - бу инсоният тўғрисидаги фан бўлиб, жамиятнинг ўтмишини тадқиқот йўли билан аниқлаб, ўтмишда инсон томонидан яратилган, инсон заковатининг натижалари бўлган жараённи тадқиқ этиш ва бизгача ўрганиб етказадиган фандир. Шундай экан, унинг вазифаси имкон қадар тарихий жараённи тўла, бутунлигича, унга интеграцион ёндошган ҳолда тадқиқ этишдан иборат.

Кўпгина тарихчилар тарихий жараённинг субъекти инсон деб қарайдилар. Лекин бу масалада бошқача қарашлар ҳам мавжуд. Масалан, **А.Тойнби** ўзининг «Тарихий ривожланиш» деб номланган асарида «*Тарихнинг ҳақиқий яратувчиси илоҳий кучдир*»,¹ деган фикрни билдиради.

Классик историографияда тарихий жараён тарих қонунлари билан ифодаланишни билдиради. Тарих фанининг асосий таянч категориясини тарихий факт ва тарихий манба, шунингдек тарихий макон ва тарихий замон ташкил этади.

Тарих ўрганишдаги энг фундаментал муаммо-бу тарихий факт ва тарихий манбалари бўлиб, мана шу икки масалага том маънода илмий ёндошиш тарих фанининг назарияси ва методикасини аниқ белгилашда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Бу борада рус олими,

¹ А.Тойнби. Постигжение истории. —Москва:1994. —С.11-12.

профессор М.А.Барг шундай ёзади: «*Тарихий фактлар реал мавжуд бўлган фактлардан иборат бўлиб, маълум макон ва замон доирасида содир бўлади, уларнинг мазмуни, уларнинг изоҳлаш ёки шарқлашга боғлиқ бўлмайди*».¹

Ҳар бир фанда бўлганидек, тарих фанида ҳам ўзининг назарияси ва методологияси мавжуддир.

Назария - бу илмий билимлар йиғиндиси бўлиб, у ёки бу фanning шаклланиши қонуниятлари ва бошқа фанлар билан мавжуд бўлган алоқадорликларини билиш жараёнидир.

Методология масаласига келадиган бўлсак, «методология» сўзи грекча «метод» (metodos-тадқиқот этиш йўли, назарияси, таълимоти) деган маънони англатса, logos таълимот деганидир.

«Методология» тушунчаси икки асосий тушунчадан иборат бўлиб, *биринчидан*, фан соҳасида амалга оширилиб бориладиган маълум йўллар, операциялар тизимига айланса, *иккинчидан*, шу тизим тўғрисидаги таълимот, метод назариясига айтилади.

Ҳар қандай фanning методологияси хусусида гап борадиган бўлса, одатда шу фанга хос методлар мажмуига айланади.

Тарих ўқитиш методикаси фанининг *методологияси* деганда бу борадага илмий билимларининг тузилиши ва ривожланишини, уларнинг натижаларини асослаш йўлларини амалиётда мазкур фанга хос бўлган илмий билимлар механизмини самарали татбиқ этилишига айтилади.

Тарих фани методологияси деганда тарих фанлари доирасидаги илмий билимларнинг тузилиши тамойилларига, шакли ва илмий жиҳатдан тарих фани доирасида қўлланиладиган таълимотга айтилади. Тарихнинг фан сифатида назарий-методологик асослари ўзида мазкур фanning қонуниятлари ва тамойилларини, фақатгина шу фанга хос бўлган категориал тушунчалар аппарати ва билиш методларини ўз ичига олади.

Тарихчи ўз даврининг фарзанди. Унинг меҳнатида у яшаб ижод этган даврнинг тамғаси қолади. Ўтмишини, шунингдек яқин ва энг узоқ даври характеристикасининг шоҳиди бўламиз. Келажак шароити билан тарих ҳам янги маънавий қиёфада бўлиб, янги баҳоланади. Мазкур ўринда шунга алоҳида эътибор бериш лозимки,

тарихга нисбатан юқорида қайд этилган ҳолат содир бўладиган бўлса, *тарихий билимлар методологияси* ҳам ўзгаради. Буни яқин ўтмишимизда шўролар даврида яқка ҳукмронлик қилиб келган коммунистик ғоя ва мафкура мисолида кўрилса, айтиш мумкин бўлур эди.

Ўзбекистонда тарих фанининг тарихи ва тарих таълимининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Масалан, ХХ асрда, яъни шўролар мустамлакачилиги даврида коммунистик мафкуранинг таъсири остида миллий тарихимизнинг ёритишда тарихий социологик ёндошишлар ҳукмрон эди. Натижада миллий тарихимизда содир бўлган кўпгина воқеа ва ҳодисалар ўша даврнинг ҳукмрон ғояси ва мафкураси нуқтаи-назаридан баҳоланиб, кўп ҳолларда тарихий воқеалар, уларни келтириб чиқарган объектив сабаблар том маънода сохталаштирилди. Лекин, озчиликни ташкил этган бўлса-да, ўша дахрийликка асосланган шўролар даврида ҳам ҳақиқий кўтариб чиқаришга муваффақ бўлганлар. Масалан, шўролар даври тарихий асарларида Амир Темур шахсига характеристика беришда ҳам бир-бирига қарама — қарши фикрлар кўзга ташланади. Жумладан, «Темур, - деб ёзади ўзбек темуршунос олими, Темур ва темурийлар даврини биринчи бўлиб қўл ёзма матнлар асосида ўрганиб чиққан профессор Маҳкам Абдураимов, - *ёшлигиданок ўзининг ақли расолиги билан ажралиб турарди. Ундаги ҳарбий истеъдод жуда эрта уйғонганди: у отда яхши чопар, ўқ-ёйни моҳирлик билан отар эди. Темурнинг ҳаётлик пайтида дин аҳллари дахлсиз эди. Авлодлари ҳам бу анъаналарга содиқ қолдилар. Темур дин арбобларигагина эмас, балки дунёвий фанларнинг намоёндалари бўлган. У туркийлар, араблар, форслар тарихини яхши билар, амалий аҳамиятга эга бўлган медицина ва илми нужум фанлари хусусида кенг мушоҳада юрита олар эди... Кези келганда Темур душманларига олийжаноблик ва сахийлигини намоён қилолган.*

Темурнинг ички сиёсати имкони борича Мовароуннаҳр моддий ва маънавий фаровонлигини кўтаришга қаратилган эди.

Мовароуннаҳр ва Самарқандда бунёд этилган нодир ва абадий обидалар бевосита Темур номи билан боғлиқдир. Ўрта Осиёда ўтган барча ҳукмдорлар орасида у улўф бунёдкор ва забардаст

¹ Барг М.А. Эпоха и идеи: Становление историзма. —Москва: 1987.

Амир сифатида ном қозонган эди»¹.

Амир Темурга тавсиф беришда яна бир ўзбек тарихчи олими, профессор Гога Ҳидояттов шундай ёзади: «У ўқуш ва ёзишни ўрганмаган бўлиб, турк ва форс тилларида яхши гапирар эди...»

Темур Чингизхон ва унинг ҳарбий тартибларини ихлосманди бўлиб, ҳамма юришларини ташкил этиш, ҳарбий ҳаракатлар ва маъмурий кўрилиш ишларида унга тақлид қилар эди... Унинг ҳамма ҳарбий тактикаси Чингизхондан ўзлаштириб олинган эди»². Амир Темурга характеристика беришда тарих фанидан методистликка даъвогар бўлган тарихчилар ҳам четда қолмадилар. Масалан, Ахмаджон Саъдиев Ўзбекистон мактабларида «Темур давлатининг ташкил топиши» мавзусини қандай ўқитиш лозимлиги хусусида шундай илмий башорат қилади:

«Темур давлатининг ташкил топишига бағишланган биринчи дарсда Темурнинг шахсига характеристика беришда, - деб ўқтиради А.Саъдиев, - Темурнинг жаҳонга ҳукмрон бўлиш ҳаваси билан босқинчилик урушларига кириб кетганлиги мамлакатдаги ишлаб чиқариш кучлари ва воситаларининг кенг миқёсда ривожланишига тўсқинлик қилгани, Темурнинг ваҳшиёна ҳаракатлари, зулми халқнинг қаҳр-газабига сабаб бўлганлиги айтилади. Темурнинг улкан империяси - феодал ҳукмдорлар империясидан иборат бўлиб, унинг ҳақиқий марказлашиши учун етарли иқтисодий замин бўлмаганлиги учун мустақкам эмаслиги тушунтирилади»³.

Ўзбекистоннинг бутун жаҳон сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнига фаол кириб бориши, унинг жаҳон интеграциясининг ривожланиб боришидаги бугунги ўрни ва роли таъсири остида ўқувчи ёшларни замонавий ҳаётга мослашиб боришлари педагогик жамоа олдига қуйидаги асосий йўналишлар бўйича қатор энг муҳим вазифаларни тезкорлик билан хал этиш лозимлигини тақозо этмоқда:

- талаба ёшларда Ўзбекистон фуқароси ва ватанпарварлари

¹ Ўзбекистон XV-XVI асрларда ижтимоий - иқтисодий тафаккурнинг ривожланиш тарихидан. Тўплам. Ўзбекистон ФА: 1960.

² Г.А.Хидояттов. Менинг жонажон тарихим.-Тошкент: Ўқитувчи. 1992. -Б.156-169.

³ А.Саъдиев, Ўзбекистон тарихини ўқитиш методикаси. -Тошкент: Ўқитувчи. 1980. -Б.70-71.

сифатларини шакллантириш, уларда ўзбекларга хос фуқаролик ва ватанпарварлик ҳис-туйғуларини тарбиялаш;

- ўқувчиларни демократик жамият ва демократик кадриятлар руҳида тарбиялаш;

- ўқувчиларда доимо ўз кўзини ҳар томонлама ақлан ва жисмонан такомиллаштириб бориш, уларда ижодий фаолликка бўлган эҳтиёжларини фаол шакллантириб бориш ва мустақкамлаш;

- ўқувчиларда ижтимоий характерда бўлган турли туман йўналишлардага ахборотларга ижодий ёндашиш, уларни таҳлил этишга танқидий назардан қараш кўникмаларини фаол ривожлантириб бориш;

- айниқса, уларда коммуникацион маданиятни, яъни турли ғоя ва эътиқодга бўлган кишилар билан самимий алоқа боғлай олиш маданиятини мукамал тарбиялаш бугунги илмий-техника инқилоби беқиёс авж олиб бораётган давр талабидир.

4. Тарих фани ва ҳозирги замон жамияти.

Тарих таълимининг энг муҳим мақсадларидан бири ўқувчиларда ўзбек фуқароси сифатларини мукамал ривожлантириб бориш ва камол топтиришда, уларда миллий ва маънавий кадриятларимизга чуқур ҳурмат, ўз маданияти ва ўзгалар маданиятини ҳурмат билан эъзозлаш каби сифатларни фаол шакллантириб борилиши лозим. Шу билан биргаликда ўз тарихи, ўз маданияти билан фахрланиш бошқа халқлар, бошқа маданиятлар моҳиятини камситишга олиб келмаслиги керак.

Бугунги кунда Президент Ш.М.Мирзиёев асарлари, нутқлари ва оммавий ахборот воситаларига берган интервьюларида бундайин бағрикенглик алоҳида ўринни эгаллайди. Ана шу анъаналар моҳияти ҳар бир дарс ва синфдан ташқарида олиб бориладиган машғулотлар давомида ўқувчилар қалбига синдирилиб борилиши керак.

Тарих ўқитиш назарияси хусусида гап борар экан, бунда тарих ўқитишга интеграцион ёндашиш, айниқса ижтимоий фанлар билан, биринчи галда «Миллий ғоя ва мафкура» фани билан илмий-назарий ва методик жиҳатдан узвий алоқадорликда олиб бориш тарих ўқитиш назариясини такомиллаштиришда муҳим

омил эканлиги диққат марказида бўлмоғи керак. Шундай экан, Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси халқ таълими вазирлиги, Республика маънавият ва маърифат Маркази томонидан «Ўқувчи-талабалар онги ва қалбига миллий ғояни сингдиришда таълим-тарбиявий ишларни ўзаро уйғун ҳолда ташкил этиш бўйича услубий тавсиялар» тарих ўқитиш назариясининг давр талаби асосида такомиллаштириб боришда ҳам алоҳида аҳамият касб этади:

1. Ҳар бир гуруҳда ўқувчи-талабаларга миллий ғоя ва мафқурани сингдиришнинг мазмун ва моҳиятини, ёш ва интеллектуал хусусиятларини ҳисобга олиб ёндашиш.
2. Ўқувчи-талабаларга эзгулик билан ижтимоий фаолликни узвий равишда мужассамлаштирилган ҳолда сингдириш.
3. Миллий ғоя ва мафқурани сингдиришнинг йўналишлари ва босқичларини белгилаш.
4. Миллий ғоя ва мафқурани сингдиришнинг метод ва шакллари ҳамда воситалар механизмини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилиш.
5. Ўқувчи-талабаларнинг онги ва шуурига миллий ғоя ва мафқурани сингдиришда ижтимоий тарбиянинг бирча омиллари ҳамкорлигидаги ишларни амалга ошириш.
6. Дарслардан ташқари машғулотларда миллий ғоя ва мафқурани сингдиришга доир педагогик технологиялар ҳамда энг мақбул амалий усуллари қўллаш.
7. Ўқувчи-талабаларнинг маънавий-ахлоқий сифатлари ҳамда дунё қарашини бойитиб бориш билан бирга миллий мафқуранинг моҳияти, ижтимоий тараққиёт ва шахс камолотини таъминлашдаги ўрни, аҳамияти, миллий ғоя ва мафқурани ўрганиш заруратини доимий равишда мақсадга мувофиқ ёритиб бориш.
8. Миллий ғоя ва мафқура асосида талаба-ўқувчилар маънавиятини шакллантиришни аниқ мақсадга йуналтирилган педагогик фаолият негизида ташкил этиш.
9. Фанни ўқитиш ва тарбиявий ишларнинг узвийлиги-узлуксизлигини таъминлаш.
10. Ўқитиш жараёнида берилаётган билимлар ва келтирилаётган асосларнинг аниқлигига риоя қилиш.
11. Назарий билимлар ва ҳаётий мисолларнинг ўзаро мослиги,

уларнинг бир-бирини тўлдиришига эътибор бериш.

12. Фанлараро алоқа тамойилига риоя қилиш, тушунчаларини содда, аниқ бериш, уларни ўрганувчиларнинг ёши, дунёқараши, руҳиятига мослигини таъминлаш.

13. Ўқув дастури, қўлланма ва дасрликларнинг бир-бирига мос бўлишини таъминлаш.

14. Дастурда белгиланган мавзулар ва уларга ажратилган соатларнинг ўқув қўлланмалари ва дарсликларга мос келиши ҳамда тўла ёритилишини таъминлаш.

15. Ўқувчининг дастурда белгиланган мавзулар бўйича қўшимча илмий-методик материалларга эга бўлиши, ўз устида мунтазам ишлашини таъминлайди.

16. Дастур вазифаларини тўлиқ амалга ошириш учун зарур бўлган методик тавсия, амалий машғулотлар, мустақил ишлар учун мавзулар, саволлар, таянч иборалар лўғати, қўшимча адабиётлар ва ёрдамчи манбаларни такомиллаштириш.

Тарих ўқитиш жараёнида қуйидагилардан кенг фойдаланиш;
- миллий истиқлол ғоясини сингдириш жараёнида тарихий бой маънавий меросимизга доир билимлар беришга эътибор қаратиш;
- халқ педагогикаси ва буюк алломаларимизнинг фалсафий қарашлари ва мулоҳазаларини ўрганиш;

- мустақилликка эришгандан кейинги ўтган давр мобайнида барча соҳаларда (ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-маданий) амалга оширилган улкан ўзгаришлар ҳақида тушунча бериш тарих ўқитишнинг методологик асосини ташкил этади¹.

Хусусий дидактика сифатида тарих ўқитиш методикасининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? Тарих фанининг мазмуни ва унинг тизими биринчи галда ўқувчилар билиб олишлари керак бўлган маълум хронологик рамкада бўлган тарихий билимларни, мактаб тарих курсининг асосий мазмуни, тарихий воқеаларнинг ўзаро алоқадорлиги ва қонуниятлари, фактик маълумотлар тизими, тасаввур ва тушунчалар тизимидан иборат бўлмоғи лозим. Табиийки, бу талаблар умумтаълим мактаблари, ўрта-махсус касб-хунар билим юртларида ўрганиладиган тарих фани ўқув дастурида, дарсликларида, ўқув-методик қўлланмаларида

¹ // Маърифат. 2005. 13 август.

Ўзининг тўла ифодасини топган бўлмоғи керак. Шу боис тарих фани бўйича яратилган дарсликлар тарих фанининг бугунги кун талабларига мос келмоғи керак. Шулардан келиб чиқиб, тарих фани ўқитувчиси ҳам ўзининг кундалик педагогик фаолиятида ўрганилаётган мавзу мазмунини тушунтириш, ўқувчиларни маълум тарихий хулосаларга келтиришда энг асосийси ўрганилаётган тарихий материални давр талаби даражасида баён этиш, ўқувчиларда миллий истиқлол ғояси ва мафкурасини фаол шакллантиришда самарали методларни қўллаш билан амалга оширмоғи лозим. Лекин, тарихий материални танлаш масалалари, унинг ҳажми ва дозировкаси, мактаб тарих курсининг структурасини белгилаш, тарихий фактларни баён этиш усуллари, бу тушунчаларни дарсининг қандай ўрни, муддатида қўллаш масалалари ва унинг йўллари фақат тарих ўқитиш методикаси воситасидагина амалга оширилади. Тарих фани мактаб курсида тарихни концентрацион ҳолда ёки узлуксиз ҳолда ўрганиш кераклиги, тарихий материалларни қайси синфда қандай ўрганиши, унда ўқув масалалари билан билан шуғулланмайди. Бу масала маълум муаммолар рамкаси, тарих фанининг системали ёки концентрацион ҳолда ўрганиш талабларидан келиб чиққан ҳолда тарих ўқитиш методикаси фани зиммасига тушади.

Хўш, тарих ўқитиш методикаси нинг ўзи нима?

Методика – бу “педагогик фан бўлиб, маълум ўқув предметини ўқитиш қонуниятларини тадқиқ этадиган махсус фандир”¹.

Методика (грекча *methodis*) “Педагогика фанининг соҳаларидан бири бўлиб, маълум фанни ўрганиш қонуниятларини тадқиқ этишга айтилади”².

Ҳар икки манбадаги билдирилган изоҳларни умумлаштириб шуни айтиш мумкинки, мазкур умумий таърифларнинг тарих ўқитишга татбиқ этадиган бўлсак, тарих ўқитиш методикаси фани олдида тарих ўқитиш жараёни қонуниятларини янада такомиллаштириб бориб, унинг ҳар томонлама ривожланган, миллий ғоя ва мафкура билан қуролланган комил инсонни тарбиялаб вояга етказиш жараёнига самарали таъсир кўрсатадиган педагогик фандир.

Хуллас, тарих ўқитишнинг методологик асосини педагогик фан бўлганлиги боис билиш назарияси ташкил этади. Педагогикага нисбатан хусусий дидактикани ташкил этган тарих ўқитиш методикаси педагогика, психология фанларининг умумий тамойиллари ва хулосалари билан органик алоқадорликда бўлиб, тарих ўқитишнинг муаммоларини ўргатадиган фандир.

Тарих ўқитиш методикаси тарих ўқитувчиларининг амалий тажрибаларига суянади, ўқитувчилар олдида тарих ўқитишнинг илғор тажрибаларини умумлаштиради ва келажакда тарих дарсларида ўқув-тарбия ишларини янада такомиллаштириш, ўқувчиларда миллий ғоя ва мафкурани шакллантириш ва такомиллаштиришда, уларда ўзлигини англаш ва фуқаролик ҳис-туйғуларини камол топтиришда яратувчилик ролини ўйнайди.

Савол ва топшириқлар:

1. Тарих ўқитиш методикаси фанининг ҳозирги жамиятдаги ҳолатини таҳлил эта оласизми?
2. Ўзбекистонда тарих ўқитиш методикасини педагогик фан сифатида шаклланишидаги асосий фактлар нималардан иборат эканлигини асослаб берингчи?
3. XIX-аср охири ва XX аср бошларида Туркистонда тарих ўқитишнинг аҳволи қандай бўлганлигини эслай оласизми?
4. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонда тарих ўқитишнинг аҳволи қандай бўлганлигидан хабарингиз борми?
5. Мустақил Ўзбекистонда тарих ўқитиш методикасининг илмий педагогик фан сифатида шаклланиши учун қандай шарт-шароитлар яратилганлигини тушунтириб бера оласизми?
6. Тарих фанининг ўтмишдаги ва бугунги реал ижтимоий ҳаётдаги ўрни қандай эканлигини тушунтириб берингчи?
7. Тарих фанини ўрганишдаги энг фундаментал муаммо нималардан иборат эканлигидан хабарингиз борми? Бор бўлса, уларни изоҳлаб бера оласизми?
8. Тарих фанининг назарияси ва методологияси нималардан иборат? Қисқача асослаб беринг.
9. Ўзбекистонда тарих фанининг тарихи ва тарих таълимининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сизнинг фикрингиз қандай?

¹ Педагогическая энциклопедия. -Москва: 1965. т.II –С.806.

² Современный словарь иностранных слов. -Москва: 1993. -Б.376.

Адабиётлар

1. Шавкат Мирзиёев. Нияти улуг халкнинг иши ҳам улуг, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. -Тошкент: Ўзбекистон, 2019. 3-жилд, -Б.147.
2. Шавкат Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. -Тошкент: Ўзбекистон, 2019. 1-жилд. -Б.29.
3. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Тошкент: Шарқ, 1991. -Б.8-9.
4. Белинский В.Г. Избранные философские сочинения. -Москва: 1941. -С.267.
5. Барг М.А. Эпоха и идеи: Становление историзма. -Москва: 1987.
6. Добролюбов Н.А. Избранные педагогические высказывания. -Учпед из. 1939. -С.67.
7. Саъдиев А. Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитиш. -Тошкент: Ўқитувчи, 1993. -Б.3-4
8. Стражев А.И. Методика преподавания истории. Пособие для учителей. -Москва: 1964. -С.278.
9. Тойнби А. Постигание истории -Москва: 1994. -С. 11-12.
10. Кулжинский Я.С. Методика систематического курса истории. СПб. 1914.
11. Хмелёв А.Н. Передовые методисты начало XX в. Преподавание истории в школе. 1959. №5.
12. Хидоятлов Г.А. Менинг жонажон тарихим. -Тошкент: Ўқитувчи, 1982. -Б.156-159.

2-МАВЗУ: ТАРИХ ДАРСИ, УНИНГ ТУРЛАРИ ВА ТУЗИЛИШИ

Режа:

1. Тарих дарсларининг турлари ва уларни таснифлаш.
2. Тарих дарслари орқали ўқувчиларда тахлилий тафаккурни ривожлантириш.
3. Тарих ўқитишда таълим билан тарбиянинг уйғунлиги.
4. Ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил этиш-таълимни демократлаштиришнинг асосидир.

Калит сўзлар: индивидуал машғулот, билимлар мажмуаси, фронтал, стандарт, тематика, дастуруламал, классификация, дарс вариантлари, диспутлар, рентабелли дарслик, жозибали дарс, интеграция, амалий метод, кўникма ва малака, реферат, профессионал билимдонлик.

1. Тарих дарсларининг турлари ва уларни таснифлаш

Маълумки, дарс мактабда ўқув ишларининг ягона шакли эмас. Экскурсия, ўзлаштирмовчилар билан олиб бориладиган индивидуал ва гуруҳларда олиб бориладиган машғулотлар, имтихонлар олдидан ўтказиладиган маслаҳатлар ҳам ўқув жараёнининг турли шакллари ташкил этади. Шунинг учун ҳам буларнинг ҳаммаси машғулотларнинг ёрдамчи турларигина бўлиб, дарснинг ўқув жараёнида хал қилувчи функцияси ўрнини эгаллай олмайди. Бошқа фанлар каби тарих ўқитишда ҳам дарс ўқиш турини асосини ташкил этади.

Дарснинг мазмуни тарихни ўрганиш, яъни ўқувчиларга ўқув дастурида мўлжалланган меъёрдаги маълум тарихий билимлар мажмуасини ва шу тарихий ашёлар асосида ўқувчиларни маънавий жиҳатдан тарбияламоқ лозим.

Тарих таълими мураккаб ва кўп қиррали жараёни ташкил этади. Дарс жараёнида биз сўраш ёки суҳбат давомида ўқувчилар билимини текширамиз, уларни илгари ўтилган мавзулар юзасидан олган билимларини янада мустаҳкамлаймиз, ўрганилаётган тарихий

2-МАВЗУ: ТАРИХ ДАРСИ, УНИНГ ТУРЛАРИ ВА ТУЗИЛИШИ

Режа:

- 1.Тарих дарсларининг турлари ва уларни таснифлаш.
- 2.Тарих дарслари орқали ўқувчиларда таҳлилий тафаккурни ривожлантириш.
- 3.Тарих ўқитишда таълим билан тарбиянинг уйғунлиги.
- 4.Ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил этиш-таълимни демократлаштиришнинг асосидир.

Калит сўзлар: индивидуал машғулот, билимлар мажмуаси, фронтал, стандарт, тематика, дастуруламал, классификация, дарс вариантлари, диспутлар, рентабелли дарслик, жозибали дарс, интеграция, амалий метод, кўникма ва малака, реферат, профессионал билимдонлик.

1. Тарих дарсларининг турлари ва уларни таснифлаш

Маълумки, дарс мактабда ўқув ишларининг ягона шакли эмас. Экскурсия, ўзлаштирмовчилар билан олиб бориладиган индивидуал ва гуруҳларда олиб бориладиган машғулотлар, имтиҳонлар олдидан ўтказиладиган маслаҳатлар ҳам ўқув жараёнининг турли шакллари ташкил этади. Шунинг учун ҳам буларнинг ҳаммаси машғулотларнинг ёрдамчи турларигина бўлиб, дарснинг ўқув жараёнида хал қилувчи функцияси ўрнини эгаллаш олмайди. Бошқа фанлар каби тарих ўқитишда ҳам дарс ўқиш турини асосини ташкил этади.

Дарснинг мазмуни тарихни ўрганиш, яъни ўқувчиларга ўқув дастурида мўлжалланган меъёргади маълум тарихий билимлар мажмуасини ва шу тарихий ашёлар асосида ўқувчиларни маънавий жиҳатдан тарбияламоқ лозим.

Тарих таълими мураккаб ва кўп қиррали жараёни ташкил этади. Дарс жараёнида биз сўраш ёки суҳбат давомида ўқувчилар билимини текшираемиз, уларни илгари ўтилган мавзулар юзасидан олган билимларини янада мустахкамлаймиз, ўрганилаётган тарихий

материални таҳлил этиш ва умумлаштириш йўли билан унинг мазмунини ўқувчилар томонидан атрофлича ўзлаштириб олишларига ҳаракат қиламиз. Шунингдек, дарс давомида ўқувчиларни янги тарихий тушунчаларни самарали ўзлаштиришлари учун ўзларида мавжуд бўлган илгариги тарихий билимларидан фойдаланишларига ундаймиз. Янгидан ўрганилаётган тарихий материал асосида уларнинг билимларини чуқурлаштириш, кенгайтириш ва тизимлаштириш хусусида изчиллик билан иш олиб борилади. Энг асосийси дарс давомида ўқувчиларни ўрганилаётган тарихий материал устида самарали ишлаш қобилиятлари ва малакаларини шакллантириб боришга эришмоғимиз лозим. Чунончи, ўқувчи дарс жараёнида тарихий хариталар билан эркин ишлаши ва уларга қараб аниқ мўлжалламоқлари, тарихий ҳужжатлар ва ўлкашунослик материаллари устида мустақил ишлай билиши, уларни қиёсий таққослаши, тарихий фактларини тўғри таҳлил эта билмоғи лозим. Буларнинг ҳаммаси тарих дарсининг (умуман ижтимоий фанлардан, жумладан инсон ва жамият курсидан ўтказиладиган ҳар қандай дарснинг) дидактик томонини характерлайди, унинг ғоявий мазмунини атрофлича очиб беришга хизмат қилади.

Тарих дарси қатор таълимий ва тарбиявий масалаларни ҳал этишга қарагилганлиги билан характерланади. Тарих дарсида таълим-тарбия вазифаларининг кўпқирралилиги уни ўқитишда қўлланиладиган кўп хилли методлар билан характерланади.

Дарснинг афзаллиги ана шундан иборатки, унда ўқитувчилар билан ҳар бир ўрганилаётган тарихий материалларнинг синфда фронтал ва индивидуал иш олиб бориш имкониятига эга бўлади.

Бирок, тарих дарси олдида таълимий ва тарбиявий, ғоявий ва сиёсий вазифаларнинг қанчалик кўп эканлигига қарамасдан, алоҳида олинган ҳар бир дарс бутун дарс тизимида ички бирлик ва тугалликни ташкил этади.

Аввало ҳар бир дарс ўз мавзусига, номига эга бўлади. Ўқитувчи эса уз навбатида давлат ўқув дастури ва дарсликнинг-мазмунига қараб мазкур дарсда ўрганиладиган мавзуни аниқлайди.

Тарих ўқитувчиси ҳар бир дарс мавзусини аниқлашда тарихийлик (историзм) системалик ва изчилликка доимо ижодий ёндошиб бормоғи лозим.

Дарс давомида ўрганиладиган мавзунинг материали бир неча

масалаларга (саволларга) бўлиш, ўз навбатида мазкур дарснинг аниқ режасини тузишга ёрдам беради. Дарс режаси неча пунктдан иборат бўлиши бевосита ўрганилиши керак бўлган мавзунинг мазмунидан келиб чиқмоғи керак. Мазкур ўринда биз дарснинг режаси албатта шунча пунктдан иборат бўлмоғи зарур деган кўрсатмани стандарт сифатида тавсия этмаймиз. Шу жоиздан биз машхур тарихчи методист А.А.Вагиннинг дарс режаси пунктлари одатда иккитадан кам бўлмаслиги ва беш олтидан кўп бўлмаслиги керак деган кўрсатмасини ўринсиз деб биламиз.

А.А.Вагин тарих дарси назарияси хусусида фикр юритар экан, «дарс мавзуси ва унинг режаси ўқувчиларга маълум қилиниши керак»¹, деб кўрсатади. Бирок, дарс режаси ўқувчиларга қандай маълум қилиниши кераклигини аниқ, кўрсатмайди (оғзакими, ёзмами, ҳаммаси бирданга ўқиб эшиттирилиши ёки ёзиб кўрсатилиши керакми ёки бирин-кетинми?). Республикамиз илғор тарихчиларининг тажрибаси дарс режасини ёки синф доскасига ҳар бир пунктни навбати билан кетма-кетликда баён қилиб бориш жараёнида ёзишни, ёинки кўчма доскада бир йўла ёзилган режани синф доскасининг бир чеккасига илиб қўйилган ҳолда фойдаланиш афзаллигини тасдиқлаган.

Ҳар бир тарих дарсининг ўз мавзуси ва ўз режасига эга бўлиши аксиомадир. Бир неча дарсларни бирлаштирган катта мавзулар албатта алоҳида дарслар мавзуларига бўлинмоғи шарт. Ўқитувчи ҳеч вақт дарсни ўтган мавзунинг якуни ва янги мавзуни бошланиши сифатида ўтишга йўл қўймаслик керак. Фикримизча, бу талаб фақатгина ўрта умумтаълим ёки махсус ўқув юртлари учун бўлмасдан, балки барча олий ўқув юртлари учун ҳам маъруза ва семинар машғулоти учун бўлган асосий шартларнинг ажралмас қисмини ташкил этмоғи даркор. Гап шундаки, тематик бирликнинг бузилиши дарснинг ғоявий йўналишини, талабаларни синфда (аудитория ёки лабораторияда) олиб борадиган мустақил ишларини, уй ишини бажаришни тўғри ташкил этишни издан чиқарди.

Ҳар бир дарс нафақат ўз мазмуни билан, балки унинг устида ишлаш характери жиҳатдан ҳам бир бутун тугалланган мавзу,

¹ А.А.Вагин. Методика преподавания истории в средней школе. Учение о методах. Теория урока. —Москва: Просвещение. 1968. —С. 336.

муаммо бўлмоғи лозим. Ўқитувчи дарсни баён қилиш жараёнида ишни шундай усул ва турларини моҳирлик билан қўлламоғи керакки, бу усул ўқувчиларни уй вазифаларини мустақил бажаришда унга дастуруламал бўлсин. Дарс давомида баён қилинган материал албатта шу дарсда атрофлича таҳлил этилмоғи, фикрлашиб олинмоғи керак, ана шундай қилингандагина ўқитувчи дарсни дидактик томондан тўғри ташкил этган, ўқувчиларга ўрганилаётган материал мазмунини тўғри қабул қилишга йўналтирган, мавзудан келиб чиққан мазмуннинг ўқувчилар шахсий эътиқодларига ўсиб ўтишини тamin этган бўлади.

Бирок, фақатгина дарс мавзусини аниқ белгилаш ва уни баён қилиш, режасининг мавжудлигини ўзи дарснинг муваффақиятли чиқишини таъмин этмайди. Дарсни тўла муваффақиятли чиқишини таъминлаш учун унинг ғоявий йўналишини аниқлаб олмоқ лозим.

Дарснинг асосий ғоявий мазмуни, унинг таълимий ва тарбиявий вазифалари дарс жараёнида ўрганилаётган тарихий воқеликнинг моҳияти, қонуниятлари, сабаби, натижалари ва аҳамиятининг тўғри баён қилинишидагина тўла амалга ошиши мумкин.

Дидактикада дарсларни классификация қилиш масаласи муҳим аҳамият касб этади. Кўпгина методик адабиётларида жумладан, **И.Н.Казанцев**нинг «Урок в Советской школе» (М., 1956) китобида дарс мавзуларини классификация қилишда уларни кириш дарси, янги билимларни эгаллаш дарси, такрорлаш-умумлаштириш дарси ва ҳисобга олиш-текшириш дарси каби типларга ажратилади.

С.В.Иванов дарсларни классификациялашга дарсларда фойдаланиладиган методик воситаларнинг хусусиятларини ва дарс ўтишга энг кўп ишлатиладиган методик воситаларни асос қилиб олиб, маъруза -дарс, кино-дарс, ўқувчилар мустақил иш олиб борадиган дарс типларини тавсия этади.

Дарс типларини классификация қилиш масаласи тарих ўқиш методикасига доир адабиётда ҳам турлича хал қилинган. Масалан, **В.Н.Бернадский** тарих дарсларини типларга ажратишда билимларнинг асосий манбаини ва ҳар қайси дарсда қўлланиладиган етакчи методни асос қилиб олган¹.

¹ В.Н.Бернадский. Методы преподавания история в старших классах. -Ленинград: 1939.

В.Г.Карцев тадқиқотида эса дарслардаги ўқув фаолиятини етакчилик характери классификация учун асос қилиб олиниб, тарих дарслари: янги билимлар бериш дарсига, ўтилган мавзуларни такрорлаш ва умумлаштириш дарсига, ўқувчилар билимини оғзаки ёки ёзма тарзда текшириш дарсига ҳамда аралаш деб аталган типларга бўлинган¹.

М.А.Зиновьев эса ўз тадқиқотида² дарснинг икки типини - янги мавзуни ўрганиш дарси ва такрорлаш дарсига бўлади. **П.С.Лейбенгруб** ҳам тарих дарслари классификациясини кўрсатишга ҳаракат қилади. Бирок, муаллиф тарих дарси типлари устида фикр юритар экан, у ўз фикрини асосан, ўтган дарсни сўраш, янги мавзуни ўрганиш ва мустахкамлашга йўналтиради³.

Дарс турлари классификацияси хусусида **А.А.Вагин** томонидан тавсия этилган вариантлар бирмунча талабга мувофиқдир. У дарсларни классификациялашда дарснинг моҳиятини, ўрганиладиган мавзунинг мазмунини, ўқитиш жараёнининг умумий қонуниятларини ва ўқитувчи ҳамда ўқувчиларнинг ҳар қайси кундалик дарсларидаги фаолиятлари турларини асос қилиб олиш керак деб кўрсатди. Унинг қайд қилишича, масалан, V синфда (1) ўқитиш жараёнининг ҳамма асосий элементларини ўз ичига олувчи дарс, (2) ҳикоя қилиб бериш шаклида баён этиладиган дарс, (3) такрорлаш дарси олиб борилиши лозим. VI-VII синфларда дарс типлари кўпроқ бўлиши, чунончи:

1. Ўқитиш жараёнининг ҳамма асосий элементларини ўз ичига олувчи дарс;
2. Янги мавзуни ўрганиш дарси (ҳикоя қилиб бериш, кино, экскурсия);
3. Кириш дарси;
4. Хотима дарси;
5. Таҳлил қилиш дарси;
6. Малака ва кўникмалар ҳосил қилиш дарси;
7. Такрорлаш-умумлаштириш дарслари олиб борилиши тав-

¹ В.Г.Карцев. Очерки методики обучения истории СССР в VIII-X классах. -Москва: 1955.

² М.А.Зиновьев. Основные вопросы методики преподавания истории.

³ П.С.Лейбенгруб. Дидактические требования к уроку истории. -Москва: 1960.

сия этилади¹. А.А.Вагин дарс типлари классификацияси хусусида фикр юритар экан, агарда бошланғич синфларда ўқитиш жараёнининг ҳамма асосий элементларини ўз ичига олувчи дарс кўпроқ қўлланилса, юқори синфларга ўтиб бориш билан тарих ўрганишда дарс турларида дифференциация катта ўринни эгаллаши, яъни юқори синфларга (VII-X) борганда тарих дарсининг ўнга яқин турлари бўлишини ва улардан қуйидаги вариантларни тавсия этди:

1. Мавзуга кириш дарси;
2. Янги тарихий ашёни ўрганиш дарси;
3. Таҳлил қилиш дарси;
4. Мавзу юзасидан хотималар дарси;
5. Такрорлаш дарси;
6. Умумлаштириш дарси;
7. Ўтган мавзуни сўраш дарси;
8. Малака ва кўникмалар ҳосил қилиш дарси;
9. Билимни қўллаш дарси;
10. Ўқитиш жараёнининг барча асосий элементларини ўз ичига олувчи дарс.

А.А.Вагин томонидан тавсия этилган дарс типлари классификациясида инсон ва ҳуқуқ курсида кенг қўлланилаётган дарс турлари:

1. семинар машғулоти;
2. конференциялар;
3. диспутлар;
4. семинар-конференцияларга ҳам тааллуқли эканлиги қайд этиб ўтилади.

Дарҳақиқат, 60-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб нафақат инсон ва жамият курсида, балки қатор мактабларда тарих курсидан олиб борилаётган факультатив курсларда ҳам дарснинг ана шундай шакллари «самарали» фойдаланилган.

¹ А.А.Вагин. Методика преподавания истории в средней школе. Учение о методах. Теория урока. -Москва: 1968. Просвещение. -С. 403.

2. Тарих дарслари орқали ўқувчиларда таҳлилий тафаккурни ривожлантириш

Дарс жараёнида ҳар бир мавзунинг мазмунига қараб бу талаблар концентрациясини амалга ошириб бориш шубҳасиз дарс самарадорлигини ўқувчиларда таҳлилий тафаккур этиш қобилиятларини тизимли равишда камол топиб боришида катта рол ўйнайди.

Дарсга бўлган талаблардан яна бир муҳим компоненти унинг мақсадини тўғри белгилаш ҳисобланади.

Методик адабиётда бу хусусда бир неча фикр мавжуд. Масалан, В.Г.Карцев: «Дарсни мақсади дарсда ўрганиладиган масалаларнинг моҳиятини очиб беришдан; унинг асосий ғоясини, асосий маъносини ўқувчиларнинг дарс давомида асосий хулоса сифатида англаб олишлари ва идрок этишлари керак бўлган нарсани белгилашдан иборат булмоғи лозим» деб кўрсатади.

Фикримизча, А.А.Вагин ва Н.В.Сперанская, В.Г.Карцевнинг ҳар бир дарснинг умумий ғоявий-назарий йўналишини белгилаш керак, деган фикрларига қўшилиш ўринлидир. Бирок, шу билан бирга тарих дарси олдида қўйиладиган мақсадларни тўғри белгилашда биринчидан, мазкур дарс мазмунида энг муҳим нарса нима эканлигини ва ўқувчиларнинг тарихни илмий асосда тушуниб олишларига, уларни умуминсоний маънавият руҳида тарбиялашга қандай ҳисса қўшиши лозимлигини аниқлаб олиш керак. Иккинчидан, ўқувчилардаги мавжуд бўлган тарихий малакаларнинг намоён бўлиш даражасига ва унинг ривожлантириш умумий тизимида асосланган ҳолда, ўқувчиларда муайян малакаларни шакллантира бориш вазифасини айрим дарсларнинг мақсадларидан бири қилиб қўйиш фойдалидир.

Биз юқорида дарс турларининг классификацияси, унга бўлган талаблар ва ундан кузатиладиган мақсад хусусидаги фикрларни баён этдик. Бу фикрларда тарих таълими асосан умумтаълим мактаблари учун қўлланиладиган метод кўринишида баён этилди. Бирок, халқ маорифи тизимида ёшларни умумий ўрта таълим Ўзбекистон Республикасининг ўз миллий истиқлолига эришганидан кейин халқ таълими тизимида содир бўлган ислохотлар натижасида вужудга келган академик лицейлар очилишлари, касб-

хунар коллежлари ҳам салмоқли ўринни эгалламоқда. Ана шундай турдаги ўқув юртларида, мактабларда дарс самарадорлигини ошириб бориш ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам ана шу турдаги мактабларда дарс берадиган ҳар бир педагог талабаларга билим асосларини беришда дарснинг хал қилувчи рол ўйнашига алоҳида эътибор бермоғи лозим. Бу эътибор биринчи галда асосий ўрганиладиган мавзунини синфда хал этиши, уни имконияти борича атрофлича мустаҳкамлаши, таълим тарбияни бизни ўраб турган ижтимоий муҳит билан узвий ҳолда боғлаб ўрганишда намоён бўлмоғи лозим.

Тарих дарсининг самарадорлигида рентабелли дарсликнинг муҳим роль ўйнаши сир эмас. Бирок, дарслик қанчалик такомиллашган бўлмасин, ўқитувчининг жозибали маърузаси ёки суҳбати ўрнини эгаллай олмайди. Дарслик қанчалик такомиллашган бўлганлигига қарамасдан, ҳаётнинг ҳамма томонларини ўз ичига қамраб олиш имкониятига эга бўлмайди. Шундай экан, дарс давомида у ёки бу мавзунини баён этишда ўқитувчи унга ижодий ёндошмоғи, ўрганилаётган тарихий даврни турмуш билан узвийликда боғлаб ўрганишга эришмоғи лозим.

Тарих дарси, унинг хиллари ва тузилиши хусусида баён этилган фикримиз гарчи бу муаммо бўйича сўнги мезон бўлмаса-да, бунда Ўзбекистон Республикаси миқёсида умумлаштирилган илғор тажрибалар асос қилиб олинган. Шундай экан, ҳар бир педагог тарих дарсини ўтишга киришар экан, доимо педагогик изланиш йўлида бўлиб, тарих дарсларининг янада боришига ўз ҳиссасини қўшмоғи лозим.

Дарс-ўқув такомаллашиб ишининг асосий ташкилий шакли бўлиб, унда ўқитувчи аниқ белгиланган дарс доирасида ўқувчиларнинг доимий таркиби билан қатъий жадвал бўйича шуғулланади, жамоавий билиш фаолиятига раҳбарлик қилиб, ўқув дастурига ўзи белгилайдиган дидактик ва тарбиявий вазифаларга еришиш учун хилма-хил методлардан фойдаланади.

Дарс ўқув ишини ташкил қилишнинг асосий шакли, аммо у таълимнинг бошқа шакллари: лексия, практикумлар, лаборатория машғулоти, семинарлар, консултациялар, уй вазифалари, кўшимча машғулотларни ривожлантиришни истисно етмайди.

Таълимни ташкил этишнинг ёрдамчи шакллари факултатив

машғулоти саналади. Улар ўқувчиларнинг қизиқишлари асосида ташкил этилади: тўғараклар, клублар, олимпиадалар, викториналар, кўргазмалар, экспедициялар ва ҳоказолар.

Дарс ўқувчиларнинг доимий таркиби, машғулотларнинг аниқ белгиланган рамкага егаллиги (ҳар бир дарс мактабда 40 дақиқа, академик лицей ва коллежда 80 дақиқа давом этади); жадвал олдиндан тузиладиган ва ўқув ишлари бирор аниқ мавзуда ташкил этилиши каби ўзига хосликларга ега бўлган таълимнинг жамоа шакли ҳисобланади.

Дарсда ўқитувчи билан ўқувчининг ўзаро муносабат жараёни шахсий алоқага асосланган. Ўқитувчи дарсда истисносиз барча ўқувчиларнинг фаолиятларини йўллайди ва назорат қилади, шунингдек, ўқувчиларнинг ўзлари орасидаги ўзаро алоқа ва ўзаро контролни қўллаб-қувватлайди. Ўқитувчининг дарсдаги иши барча ўқувчиларнинг дарснинг ўзидаёқ ўрганилаётган билим асосларини егаллашлари, зарур кўникма ва малакаларни ҳосил қилишлари учун замин яратади.

2. Дарснинг типлари ва структураси. Дарс-дарсларнинг бутун тизимидаги боғин бўлиб, улардан ҳар бири ўзининг маълум вазифасини хал қилади. Бундай айрим дарслар барч бўғинларни, бошқалари фақат айримларини, учинчилари фақат биттасини қамраб олиши мумкин. Дарслар қанча бўғинни қамраб олиши ва қандай вазифаларни хал этишига кўра турлич тушунчага ега бўлган типларга бўлинади. Тушунча-бу дарс қисмларининг нисбати ва ўзаро боғланиши бўлиб, улар ўз вазифаси ва ўқитувчи билан ўқувчилар фаолияти характери билан фарқ қилади.

Демак, йетакчи дидактик вазифа ва тушунчага кўра дарслар куйидаги типларга бўлинади:

1. Комбинацион дарслар (ўқитувчи янги материални тушунтириши, мустаҳкамлайди, такрорлайди, назорат қилади);
2. Янги материални ўрганиш дарслари;
3. Билим, кўникма ва малакаларни мустаҳкамлаш дарслари;
4. Машқлар ва амалий ишлар дарслари;
5. Умумлаштирувчи такрорлаш дарслари;
6. Лаборатория дарслари;
7. Ўқувчилар билимини назорат қилиш, текшириш ва баҳолаш дарслари, бундан ташқари стандарт бўлмаган, инновацион дарс

шакллари ҳам кенг қўлланилади: семинар-дарслар, конференция дарслар,ролли ўйинлар,интеграллашган дарслар.

Аралаш ёки комбинацион дарс ўзида ўқув ишларининг турли мақсад ва турларини акс еттиради:

- Ўтилган материал устида ишлаш
- Янги мавзуларни англаш ва ўзлаштириш
- Амалий кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш

Шу билан боғлиқликда аралаш дарсда одатда қуйидаги тушунчавий компонентлар ажралади.

- Ўқувчиларни дарсга тайёрлаш
- Такрорлаш-умумлаштириш ишлари
- Янги материални англаш ва ўзлаштириш ишлари

- билимларни амалиётда қўллаш кўникма ва малакаларни шакллантириш ишлари бўйича ишлар

- уйга вазифа

Янги материални баён қилиш дарслари. Ўқитувчи томонидан ўқувчиларни янги материал устида ишлашдан хабардор қилади ва ўрта ва юқори синфларда катта ҳажмли ва мураккаб материалларни ўрганишда мувоффақиятли қўлланилади.

Бундай дарс структураси: ўқувчиларни дарсга жалб етиш,дарс мақсадларини қўйиш;қисқа текшириш,уйга вазифа.

Ўрганилган материални мустақамлаш ва амалий кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш дарслари унинг янада чуқурроқ англаш ва ўзлаштириш,амалий кўникма ва малакаларни амалиётда қўллаш мақсадидан келиб чиқиб,ҳамма синфларда алоҳида мавзуни ёки бўлинмаларни ўрганилгандан кейин ўтилган материални такрорлашга йўналтирилиб ўтказилади.

Такрорлаш,тизимлаштириш ва умумлаштириш дарслари ўқув дастурининг катта бўлимларини такрорлаш билан боғлиқ ва дарҳол мавзуларини ўрганилгандан кейин ёки ўқув йили охирида ўтказилади.

Дарс тузулиши замонавий дарс амалиёти ва назариясида принципиал, ахамиятга ега,худдий шундай таълимда самарадорлиги ва натижа егалигини аниқлаб беради. Дарс элементлари сифатида қуйидаги таркибий қисмлар ажратилади:

- янги материални ўрганиш;
- уйг авазифа;

- билимларни назорат қилиш;
- билимларни умумлаштириш ва тизимлаштириш;
- ўрганилган материалларни мустақамлаш.

Дарс тайёрлаш ўтказиш. Замонавий дарсга қўйилаётган юксак талаблар ўқитувчини ҳар бир дарсга жуда ва пухта тайёрланишига мажбур қилади. Ҳар бир дарсга пухта тайёрланишнинг сабаби ўқувчилар таркибининг ўзгараётганлиги, акселирация жараёнларининг кучаюви, информацияларнинг “сел”дек оқиб келаётганлиги, турли мафкуравий полигонларнинг пайдо бўлаётганлиги, иш шароитининг ҳам ўзгарётганлиги, таълим ва инновацион ва ахборот технологияларидан кенг фойдаланаётганлигидадир. Аммо, ўқитувчининг ҳар бир алоҳида дарс тайёрланиши, унинг ўз ўқув ишига тайёрланиш тизимининг бир қисми, холос.

Бу тизим:1) ўқитувчининг ўз придмети бўйича ДТС ўзлаштириш; 2) ўқув дастурининг ҳар бир мавзусига тайёрланиш; 3) ҳар бир дарсга тайёрланишни ичига олади.

Ҳар бир алоҳида дарсга тайёрланишда ўқитувчи қуйидаги ишларни амалга оширади:мавзуни аниқлайди ва дарс вазифаларини конкретлаштиради;

Ўқув материали мазмунини ажратади ва уни дидактик жиҳатдан ишлаб чиқади(йетакчи тушунча, қонуният, факт ва амалий маълумотларни ажратади) илгари ўрганилган билан боғланишни, мазмунини жойлаштириш мантиқини назарда тутади;

Ўқувчиларнинг ўқув-билим фаолиятлари характерини аниқлайди, яъни қандай кўникма ва малакалар шаклланишини, репродуктив ва излашниш фаолияти, мустақил иш ва ўқитувчининг рўли ўртасидаги нисбат қандай бўлишини ўйлаб кўяди. Шу шакллари ишлаб чиқади, дарс қисмларини ажратади.

Ўқитиш методлари: масала, машқ, муаммоли саволлар, топшириқларни танлайди ва аниқлайди. Ўқитишнинг ТВ танлайди ва текшириди.

Бутун дарс жараёнини режалаштиради.

Яхши тайёрланган дарсни яна уюшган ҳолда аниқ ва самарали ўтказа билиш ҳам керак. Бунда қуйидаги қоидаларга амал қилиш лозим:

1) дарсни аниқ ва уюшган ҳолда бошлаш, бунинҳ учун еса дарсга ҳамма нарса олдиндан тайёрланган бўлиши керак;

2) ўқувчилар еътиборини дарс мазмунига қарата билиш ва уни бутун дарс давомида ўқувчиларнинг билиш фаолиятини активлаштириб сақлай билиш.

3) дарсда вақтдан оқилона фойдаланиш;

4) ўз хатти-ҳаракатини кузатиш. Ғоявий еътикод, юксак ахлоқийлик ва маданият, гапириш ва талаб қилиш, рағбатлантириш, ўқувчиларга мурожаат қилиш услуби буларнинг барчаси ўқитувчи фаолиятининг услубини белгилайди, ҳамда ўқувчиларнинг зўр берибб ишлаши ёки ўта эмоционал кўзғалувчанлигини истисно қилади

5) дарсда тадбиркорликни намойиш қилиш юзага келган шароитни дарсни ўтказиш шароитларидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш зарур.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курси олдига кўйилган таълим-тарбия вазифаларини амалга оширишнинг энг муҳим шартларидан бири ҳар бир дарснинг таълим-тарбия вазифаларини, шунингдек, унинг бошқа дарслар системасида тутган ўрнини аниқ белгилаш ва шу вазифаларни амалга оширишдан иборат. Лекин ҳар қандай тарбиявий вазифани ҳам, бир ёки бир неча дарсда ёки синфдан ташқари машғулларда ўтказиладиган айрим тадбирлар воситасида батамом мукамал ҳал қилиб бўлмайди.

Ҳар бир тарих дарсида ва дарсдан ташқари машғулларда тарих ўқитиш олдига кўйилган ғоявий ва тарбиявий вазифаларнинг қандайдир бир элементи амалга оширилади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи ҳар бир тарих дарсига тайёрланишда бу дарс олдин ўтилган дарснинг давоми, бу дарсда ҳал қилиниши керак бўлган таълим-тарбия вазифалари еса олдинги ёки келгуси дарсларда бажариладиган таълим ва тарбия вазифаларининг ажралмас бир таркибий қисми эканлигини унутмаслик керак.

Илмий дунёқарашнинг асосини ташкил етувчи муҳим тушунчаларни ўқувчилар аста-секинлик билан, бир қанча дарслар давомида ўзлаштириб боради, янги тушунчалар кейинг дарс материаллари асосида конкретлашиб, янги мазмун билан бойийди. Кейинги дарс ўқувчиларнинг аввалги дарсларда олган билими, орттирган малакаларини кенгайтиради, уларга янги тушунчалар хосил қилади. Ўқувчилар тарихий жараёнларни кенг ва чуқурроқ

тушунадиган бўлиб боради.

Ўқитувчи ҳар бир навбатдаги дарсни режалаштирар экан, бутун тарихий курснинг бир қисми бўлган бу дарсда таълим ва тарбия вазифаларининг қайси бўлаги ёки элементи қай даражада, қандай материаллар асосида ва қайси томоннинг ҳал қилиши, ўқувчиларни қандай умумий хулосаларга олиб келиши, қандай тарихий тушунчаларни аниқлаши ёки кенгайтириши, қандай янги ғоялар тушунтирилиши, уларни қай тарзда таништириши кераклигини пухта ўйлаб олиши зарур.

Ўқитувчи бутун таълим курсининг таълим-тарбия вазифаларини айрим мавзуларнинг таълим-тарбия вазифалари билан боғлаб режалаштирмоғи керак. Мавзулар бўйича режалаштириш мавзуларни ўқитишнинг меодик системасини ишлаб чиқишга ёрдам беради. Мавзулар бўйича режалаштирилганда ҳар бир мавзунинг бутуб тарих курсида тутган ўрин ва роли аниқлаб олинади.

Ҳар бир дарснинг таълим-тарбия дарслари ўз-ўзидан емас балки ўқитувчининг онгли ва режали иши асосида муваффақиятли амалга оширилуви мумкин. Ўқитувчи дарсга тайёрланаётганда ўқув дастурининг ҳажми ва мазмунинин ҳисобга олиб материал танлайди, дастур ва дарслик асосида дарсни режасини тузади, материални жойлаширади ва уни баён қилишади, ҳужжат ва бошқа кўрсатмали куруллардан фойдаланиш методларини белгилайди.

Аммо, бу ишлар ўқитувчи дарснинг асосий ғоясини, ундан кўзланаётган таълим-тарбияни вазифаларини, дарсда нимага еришиш ўқувчиларда қандай тасаввур ва тушунча ҳосил қилиш кераклигини аниқ ва тўғри ҳал қилган тақдирдагина ўқитувчи кўзланган мақсадга еришиши мумкин. Дарснинг бош ғояси ваунтинг тарбиявий вазифалари тўғри ва аниқ белгиланмай ўтказилган дарс дастурида кўрсатилган фактларни тасодифан шунчаки санаб ўтишдан иборат бўлиб қолади.

Материал танлаш ва уни изчилик билан жойлаштириш, дарсда қўлланиладиган бутун дидактик усуллар ва методик воситаларнинг ҳаммаси дарснинг бош ғоясига унинг таълим ва тарбия вазифаларини ҳал етиш мақсадига бўй синдирилиши керак. Шунинг учун ҳам ҳар бир дарснинг бош ғояси ва унинг таълим-тарбия вазифаларини аниқлаш ўқитувчининг дарсга тайёрланишида муҳим босқични ташкил етади.

Тарих дарсига тайёрланишнинг бу нуҳим босқичи енг масъулиятли бўлиши билан бирга, ишнинг енг қийин томони ҳамдир.

Тарих дарсларнинг бош ғояси, унинг таълим-тарбия вазифаларини аниқ белгилаш, айниқса ёш тажрибасиз ўқитувчилар учун қийин кўчади. Улар кўпинча дарснинг таълимий мақсадлари билан тарбиявий мақсадларини ажрата олмай, уларни бирини иккинчиси билан аралаштириб юборадилар ёки конкрет дарс материалларини, унинг мазмунини ҳисобга олмай, тарбиявий вазифаларни умумий равишда белгилаш билан чекланиб қўя қолдилар. Бундай ўқитувчиларни кўпинча – шу дарсда қандай тарбиявий вазифаларни ҳал қишингиз керак еди, - деган саволга ўқувчиларни миллий руҳда тарбиялашни кўзда тутдим, - деган мазмундаги умумий жавоб олинади.

Текшириб кўрилганда мавзуларнинг ғоявий мазмуни ва таълим-тарбия вазифаларини очиқ беришга ожизлик қилган бу талабаларнинг кўпчилиги ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарихдан дарс берувчи ўқитувчилар еканлиги аниқланди. Айни вақтда уларга тарих ўқитиш методикасининг назарий қисми ҳам ўтилган еди.

Кўп йиллик педагогис амалиёт натижаси шуни кўрсатадики ўқитувчилар учун дарсларнинг мақсадини, таълим-тарбия вазифаларини белгилаш енг муҳим, масъулиятли иш бўлиши билан бирга чуқур билим, малака ва маҳоратни талаб қиладиганжуда мураккаб ишдир. Бинобарин, юқори малакали тарих ўқитувчиларини тайёрлашда бу муҳим масалага катта еътибор берилади.

Енди мазкур учала мавзуни ўқитишдан кузатилган мақсадлар ва таълим-тарбиявий вазифаларни, улар мазмунидаги умумийликлар билан ўзига аввало шуни айтиш кераки тарих дарсларининг ғоявий мазмуни, таълим-тарбия вазифалари тарих программасида берилган материал мазмунига қараб белгиланади.

Тарих дарсларини асосий мазмунини ташкил етувчи тарихий воқеанинг моҳиятини, уни келтириб чиқарган сабабларни унинг қонуниятлари, аҳамияти ва натижаларини чуқур ўрганиш асосидагина дарснинг ғоявий мазмунини, таълим-тарбия вазифаларини тўғри ва аниқ белгилаш мумкин.

Ўқитувчи тарих дарсининг мазмунини, таълим-тарбиявий вазифаларини белгилашда тарихий асарлар ва давлат ҳужжатларига

асосланиб иш кўриши керак. Давлат ҳужжатлари тарих ўқитишнинг назарий ва методик асосини ташкил етади.

Асарлар юқоридаги намунада келтирилганидек, баъзи мавзулардагина емас, балки бутун тарих курсининг мазмуни таълим-тарбия вазифаларини белгилашда ўқитувчи учун асосий методик манба бўлиб хизмат қиладди. Шунингдек дарсда улардан фойдаланиш ўқитишнинг ғоявий, илмий-назарий савиясини оширишга ёрдам беради. Мавзуни замонга мослаб ўрганиш учун унинг мазмунини чуқурроқ англаб олишга ёрдам беради, мавзуни ўрганишда кўпроқ қизиқтиради, уни актуаллаштиради, дарснинг таълим-тарбиявий аҳамиятини оширади.

Тарихни ҳозирги замон билан боғлаш учун аввало бутун кишкилик жамияти тарихини ижимоий-иктисодий тарақиети ва алмашилиб туриши кераклигини баён қиладди, тарих дарсларининг ғоявий мазмуни таълим-тарбия вазифаларини белгилашда тарих ўқув дастурининг ўқитиш хати ҳам катта аҳамиятга егадир. Бу хатда тарих курсининг таълим тарбиядаги роли, вазифалари ва мазмуни аниқ кўрсатиб берилган . Шунинг учун ҳам ҳарбир дарсга тайёрланишда ДТС ва ўқув дастурининг ўқитиш хатидаги кўрсатмалар назарда тутилади. Тарихдан методик қўлланмалар ҳамда махсус методик адабиётлар ҳам катта рол ўйнайди. Ўқитувчи тарих дарсларининг таълим-тарбия вазифаларини белгилашда албатта улардан фойдаланиши керак. Тўғри, тарихнинг ҳамма бўлимлари бўйича ҳам дарсларнинг таълим-тарбия вазифаларини аниқ белгилаб олишга ёрдам берувчи кўрсатмани топиш қийин. Шунинг учун бу соҳада ҳар бир ўқитувчи шахсан ўз тажрибаси, ижодига таяниши керак бўлади.

3. Тарих ўқитишда таълим билан тарбиянинг уйғунлиги

Дарсга пухта тайёргарлик кўриш, унинг таълим-тарбия вазифаларини тўғри ва аниқ белгилаб уйғунлаштириб олиб боришнинг ўзи кифоя қилмайди, муҳим методик восита – дарсда таълим-тарбияни уйғунлаштириб боришга ёрдам берадиган метод ва воситалардан тўғри, ўринли фойдалана билишдир.

Тарих ўқитишда таълим билан тарбияни уйғунлаштириб бо-ришга ёрдам берадиган метод ва воситалар нималардан иборат?

Тарих билимларининг тарбиявий таъсири шу билимларнинг қай даража тарихий фактларга асосланганлиги ва уларни дарсда ишончли ҳамда эмоционал тарзда очиб берилишига боғлиқдир. Ўқувчилар тарихий фактларнинг тўғрилигини тушуниб боришларива фактлар асосида чиқарилган хулосалар улар учун ишончли бўлмоғи лозим. Шунингдек, ўқувчилар баён етилган фактларнинг шу жиҳатдан тўғрилигига комил ишонч ҳосил қилишлари ҳам зарур.

Тарих ўқитишнинг муҳим вазифаси – тарихий ҳодисаларга берилган илмий баҳоларни ва ўрганилаётган материал юзасидан чиқарилган бошқа хулосаларни ўқувчиларга ишонарли қилиб тушунтириб беришдан иборатдир. Маъносини яхши тушунмасдан ёдлаб олинган хулосалар ўқувчилар учун ишонарли бўлмайди, тафаккур билан, эмоционал кечинмалар натижасида тушуниб билиб олинган хулосалар ишонарли бўлади.

Тарих илми ўқувчиларнинг тарихий фактларга, халқларнинг фаолиятига, ижтимоий синфларнинг намоёндаларига, ижтимоий-деология ва шу кабиларга эмоционал муносабатини уйғотади. Тарихий билимларни ўзлаштиришнинг эмоционаллиги билимлар-нинг пухта егалланишида, тарихга қизиқишни оширишда, тарихий фактларни таҳлил қилиш ва умумлаштиришда, бу билимни ўрга-нишда, умуман ўқувчиларнинг фаоллигини кучайтиришда муҳим ўрин тутаяди.

Ўқитувчи тарих фанининг бугунги кун талабалари ва ўрта таъ-лим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курсининг мақсад, вазифаларига жавоб берадиган енг муҳим тарихий фактларни танлай билиши, уларни ўқувчилар онгига жонли ва образли қилиб йетказа билиши лозим. Ўқувчилар кўз ўнгида ўтмиш ва ҳозирги замон воқеалари тўғрисида жонли ва ёрқин тасаввур ҳосил қила билиш, уларда ҳис-туйғу уйғотиш, ижтимоий ҳаётнинг яхлит манзарасини гавдалантириш билимларни онгли ва пухта ўзлаштиришнинг муҳим шартларидандир. Шунга еришиш керакки, ҳар бир айрим ва ҳатто қисқача баён қилинган тарихий факт, ҳар бир географик ном ва шахсларнинг фаолияти ҳам аниқ образлар ёрдамида ўрганиладиган бўлсин. Образли тасвир, образли баён ўқувчилар билимининг илмий ва пухта бўлиш шартларидан биридир.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курсининг мақсади, таълим-тарбиявий вазифалари ва мазмунини билиш ташкилий формаси учун тарих ўқитишнинг илмий асосларини егаллаб олишнинг ўзи кифоя қилмайди. Тарих курсини ўқитиш, уни ўқувчиларнинг ўрганиши ҳам дарсда ва дарсдан ташқаридаги машғулотларда ҳам давом етади. Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида таълим-тарбия ишларининг асосий ташкилий формаси дарсдир. Зотан, тарих дарслари тизимида ҳар бир дарснинг ва ғоявийлигини таъминлаш, билиш қонуниятлари ва мақсадга мувофиқ ўқув ишини тўғри ташкил етишга ёрдам берадиган, унга мос педагогик жараёни илмий асосда ташкил етиш алоҳида аҳамиятга егадир. Тарих дарсларини турларга бўлиш муаммоси тарих ўқитиш методикаси тараққиётининг босқичларида методистлар томонидан турлича ҳал етиб келинди. Дарсларни турларга бўлиш масаласида икки асосий йўналиш мавжуд еди: биринчи йўналиш тарафдорлари ўқитиш жараёнининг қонуниятларига асосланиб, дарсларни турларга ажратадилар. Уларнинг фикрича, дарсларни турларга бўлишда, уларга характеристика беришда кўпроқ ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курси мазмунини ўзлаштириш жараёнининг у ёки бу звеносига асосланилади. Дарсларни турларга бўлишнинг бу принципини С. В. Иванов бирмунча тўла ишлаб чиққан еди. Иккинчи йўналишнинг вакилларида бири И. Н. Казанцевдир. У дастурлари классификациясига асосан дарсни ўтказиш усулларини асос қилиб олади. Тарих ўқитиш методикаси соҳасида проф. В. Н. Бернадский ҳам тарих дарслари классификациясига методик усулларни асос қилиб олади ва тарих дарсларини қуйидаги турларга бўлади: ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида маърузаси, ҳикоя қилиб бериш дарси, тарихий ҳужжатларни таҳлил қилиш, бадиий адабиётлардан фойдаланиш дарси, ўқувчиларнинг маърузаларига асосланган дарс, президент асарларини ўқиш ва таҳлил қилиш дарси, кино дарси, экскурсия материаллари асосида ўтказиладиган дарслар ва ҳоказо.

Шунингдек, В. Н. Бернадский турли усуллар ёрдамида ўтказиладиган умумлаштирувчи такрорлаш дарсларини ҳам алоҳида гу-руҳларга бўлади. Бироқ, А. А. Вагиннинг ўша асарида асосли равишда таъкидланишича, дарс турлари классификациясига, дарс ўтказишнинг методик усулларини асос қилиб олиб бўлмайди.

Тарих ўқитишда таълим билан тарбияни уйғунлаштириб беришга ёрдам берадиган метод ва воситалар нималардан иборат?

Тарих билимларининг тарбиявий таъсири шу билимларнинг қай даража тарихий фактларга асосланганлиги ва уларни дарсда ишончли ҳамда эмоционал тарзда очиб берилишига боғлиқдир. Ўқувчилар тарихий фактларнинг тўғрилигини тушуниб боришларива фактлар асосида чиқарилган хулосалар улар учун ишончли бўлмоғи лозим. Шунингдек, ўқувчилар баён етилган фактларнинг шу жиҳатдан тўғрилигига комил ишонч ҳосил қилишлари ҳам зарур.

Тарих ўқитишнинг муҳим вазифаси – тарихий ҳодисаларга берилган илмий баҳоларни ва ўрганилаётган материал юзасидан чиқарилган бошқа хулосаларни ўқувчиларга ишонарли қилиб тушунтириб беришдан иборатдир. Маъносини яхши тушунмасдан ёдлаб олинган хулосалар ўқувчилар учун ишонарли бўлмайди, тафаккур билан, эмоционал кечинмалар натижасида тушуниб билиб олинган хулосалар ишонарли бўлади.

Тарих илми ўқувчиларнинг тарихий фактларга, халкларнинг фаолиятига, ижтимоий синфларнинг намоёндаларига, ижтимоий-деология ва шу қабиларга эмоционал муносабатини уйғотади. Тарихий билимларни ўзлаштиришнинг эмоционаллиги билимларнинг пухта егалланишида, тарихга қизиқишни оширишда, тарихий фактларни таҳлил қилиш ва умумлаштиришда, бу билимни ўрганишда, умуман ўқувчиларнинг фаоллигини кучайтиришда муҳим ўрин тутаяди.

Ўқитувчи тарих фанининг бугунги кун талабалари ва ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курсининг мақсад, вазифаларига жавоб берадиган енг муҳим тарихий фактларни танлай билиши, уларни ўқувчилар онгига жонли ва образли қилиб йетказа билиши лозим. Ўқувчилар кўз ўнгида ўтмиш ва ҳозирги замон воқеалари тўғрисида жонли ва ёрқин тасаввур ҳосил қила билиш, уларда ҳис-туйғу уйғотиш, ижтимоий ҳаётнинг яхлит манзарасини гавдалантириш билимларни онгли ва пухта ўзлаштиришнинг муҳим шартларидандир. Шунга еришиш керакки, ҳар бир айрим ва ҳатто қисқача баён қилинган тарихий факт, ҳар бир географик ном ва шахсларнинг фаолияти ҳам аниқ образлар ёрдамида ўрганиладиган бўлсин. Образли тасвир, образли баён ўқувчилар билимининг илмий ва пухта бўлиш шартларидан биридир.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курсининг мақсади, таълим-тарбиявий вазифалари ва мазмунини билиш ташкилий формаси учун тарих ўқитишнинг илмий асосларини егаллаб олишнинг ўзи кифоя қилмайди. Тарих курсини ўқитиш, уни ўқувчиларнинг ўрганиши ҳам дарсда ва дарсдан ташқаридаги машғулотларда ҳам давом этади. Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида таълим-тарбия ишларининг асосий ташкилий формаси дарсдир. Зотан, тарих дарслари тизимида ҳар бир дарснинг ва ғоявийлигини таъминлаш, билиш қонуниятлари ва мақсадга мувофиқ ўқув ишини тўғри ташкил етишга ёрдам берадиган, унга мос педагогик жараёни илмий асосда ташкил етиш алоҳида аҳамиятга егадир. Тарих дарсларини турларга бўлиш муаммоси тарих ўқитиш методикаси тараққиётининг босқичларида методистлар томонидан турлича ҳал етиб келинди. Дарсларни турларга бўлиш масаласида икки асосий йўналиш мавжуд еди: биринчи йўналиш тарафдорлари ўқитиш жараёнининг қонуниятларига асосланиб, дарсларни турларга ажратадилар. Уларнинг фикрича, дарсларни турларга бўлишд, уларга характеристика беришда кўпроқ ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курси мазмунини ўзлаштириш жараёнининг у ёки бу звеносига асосланилади. Дарсларни турларга бўлишнинг бу принципини С. В. Иванов бирмунча тўла ишлаб чиққан еди. Иккинчи йўналишнинг вакилларида бири И. Н. Казанцевдир. У дастурлари классификациясига асосан дарсни ўтказиш усулларини асос қилиб олади. Тарих ўқитиш методикаси соҳасида проф. В. Н. Бернадский ҳам тарих дарслари классификациясига методик усулларни асос қилиб олади ва тарих дарсларини қуйидаги турларга бўлади: ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида маърузаси, ҳикоя қилиб бериш дарси, тарихий ҳужжатларни таҳлил қилиш, бадий адабиётлардан фойдаланиш дарси, ўқувчиларнинг маърузаларига асосланган дарс, президент асарларини ўқиш ва таҳлил қилиш дарси, кино дарси, экскурсия материаллари асосида ўтказиладиган дарслар ва ҳоказо.

Шунингдек, В. Н. Бернадский турли усуллар ёрдамида ўтказиладиган умумлаштирувчи такрорлаш дарсларини ҳам алоҳида гуруҳларга бўлади. Бироқ, А. А. Вагиннинг ўша асарида асосли равишда таъкидланишича, дарс турлари классификациясига, дарс ўтказишнинг методик усулларини асос қилиб олиб бўлмайди.

Чунки дарс ўтказиш методи ҳам, дарс турлари ҳам унинг мазмуни ва таълим қонуниятлари билан белгиланади, танланган ўқитиш методи ва дарс типи ўз навбатида унинг ғоявий мазмуни, таълим-тарбия вазифаларини адо қилишга хизмат етади. Шунга қарамай В. Н. Бернадский томонидан тавсия қилинган дарс турлари, ўша давр учун жуда катта аҳамиятга ега бўлди, негаки, тарих дарсларини хилма-хил структурада ўтказиш мумкинлигини кўрсатиб берди.

Аммо 60-70 – йилларнинг бошларида яратилган тарих дарсликларининг фактик материаллар билан ҳаддан ташқари тўлдириб юборилганлиги ҳамда уларда методик кўрсатмалар йўқлиги дарсда ўқувчиларнинг билиш фаоллигини ва мустақиллигини оширишига, уларда зарур кўникма ва малакалар ҳосил қилишга катта тўсқинлик қилар еди. Дарсликларда тўлиб-тошиб турган фактик материаллардан ўқитувчи дарс давомида аранг фойдаланиб улгурар еди. Дарс вақти ўтган мавзунини сўраш, янги мавзунини баён этиш, мустаҳкамлаш ва уйга вазифа беришга йетарди, холос. Хуллас, таълимнинг ҳамма жараёнлари шошма-шошарлик билан ўтарди. Ўқувчиларнинг материални пухта ўзлаштиришни ва малака ҳосил қилишнинг муҳим манбаи ва воситаси бўлган ҳужжатлар ва кўрсатмали қурооллар устида олиб бориладиган мустақил ишларни қилишга вақт йетишмас еди. Айни вақтда ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил этиш учун зарур қўлланмалар ва тарихий ҳужжатлардан иборат тўпламларнинг йетарли емаслиги, дарсликларнинг методик кўрсатмаларида савол ва топшириқлар берилмаслиги ҳам дарсда ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини фаоллаштириш, мустақиллигини ўстириш ишини қийинлаштиради еди. Бунинг устига 40-йилдан то 50-йилларнинг бошларигача, тарих дарслари турлари муаммоси устида махсус тадқиқот ишлари олиб борилмади. Ҳаттоки, тарих ўқитиш методикасидан нашр этилган қўлланмаларда ҳам дарс турлари масаласи муаммо қилиб қўйилмади.

Аммо шундай шароитда ҳам, фанларни ўқитиш, жумладан тарих ўқитиш соҳасида қўлга киритилган прогрессив метод ва усуллардан, хима-хил дарс турларидан илғор ўқитувчилар муваффақиятли равишда фойдаланиб келди. Улар шаблонга айланиб қолган “аралаш” дарс туридан шунчаки фойдаланмай унга ижодий ёндошдилар. Илғор ўқитувчилар ва методист олимлар ўрта таълим

ва ўрта-махсус таълим тизимида тарих ўқитишдаги нуқсонларни бартараф қилиш йўллари излай бошладилар.

Ўзлигини англашга интилган ҳар бир халқ ўтмишини билиши зарур. Тарихни ўрганиш умуминсоний кадрятларнинг моҳиятини англаб йетиши учун, барча халқларнинг умужаҳон тарихий жараёнида қатнашиб, жаҳон маданияти хазинасига қай даражада ҳисса қўшганлигини билиш учун ҳам муҳимдир. Ёшларни тарихдан оладиган билимларини такомиллаштиришнинг усуллари турличадир. Жумладан тарих ўқитиш самарадорлигини оширадиган воситалардан бири дарсда архив материалларидан фойдаланишдир. Дарс ўқув жараёнининг асосий бўғини сифатида ёшларга фан асосларини ўргатишда муҳим ўрин тутди.

Методист П. С. Лейбенгруб таълимнинг асосий ташкилий формаси бўлган дарс тузилиши жиҳатидан тор схемага, қатъий бир қолипга тушиб қолганлиги тарих ўқитиш олдига қўйилган вазифаларни муваффақиятли амалга оширишини қийинлаштираётганини, айни вақтда бу ҳол ўқитишда ҳар хил метод ва усуллардан фойдаланишга тўсқинлик қилаётганини, ўқувчиларнинг дарсга кизиқишини ҳам пасайтираётганини тўғри таъкидлади. Тарих дарсининг қуйидаги 4 та типини тавсия етади:

1. Таълим жараёнининг барча элементларини ўз ичига олган, аралаш дарс;
2. Тўлиқ ёки қисман янги мавзунини ўрганишга бағишланган дарс;
3. Умумлаштирувчи-такрорлаш дарси;
4. Билимларни текшириш ва ҳисобга олиш дарси

Шуни айтиш керакки, П. С. Лейбенгруб шу масалага бағишланган асарларида ҳам ўрта таълим ва ўрта-махсус таълим тизимидаги тажрибасида илғор ўқитувчилар қўлланиб келаётган дарс турларининг ҳаммасини кўрсатмаган бўлсада, бу масалани ўртага қўйиб, матбуот саҳифасида мунозара бошлаб бериши ғоят фойдали иш бўлди.

Дарслар моҳиятига қараб турларга ажратилади. Тарих дарсларининг моҳиятини таълим жараёни ташкил қилади. Демак, таълим жараёнининг обектив қонуниятларига асосланиб, тарих дарсларини турларга бўлиниши масаласини тўғри ҳал қилиш мумкин. Дарсининг ҳар хил турларига характеристика беришда ўқувчиларни

тарихий воқеаларни идрок қилишга тайёрлаш, материални таҳлил қилишга, асосий тарихий фактлар, тушунчалар ва қонуниятлари англаб олишга, умумлаштиришга, олган билимларидан зарур пайтда фойдаланишга ўргатиш каби таълим жараёнлари еътиборга олинади. Ўқитувчи ўқув материални баён қилиш жараёнида уни таҳлил қилиб боради ва умумлаштиради. Бироқ, баъзи мураккаб мавзулар ва бўлимлар юзасидан махсус таҳлил қилиш дарслари, тарих курсининг ғоявий мазмуни, таълим қонуниятлари билан боғлаб махсус умумлаштирувчи-такрорлаш дарслари ўтказилади. Ҳар бир жадваллар, режа ва конспект тузиш кўникма ва малакалари ҳосил қилиш юзасидан иш олиб борилади.

Демак, ўқитишнинг илмий асосда ташкил қилиниши ўқитувчининг дарсда ҳар хил вазифаларни муваффақиятли бажара билишига боғлиқ. Тарих ўқитиш тарихий воқеаларни баён қилиб бериш ва уни навбатдаги дарсда со;рашдан иборат емас. Ўқитувчи ўқувчиларни тарихий воқеалар устида мустақил фикрлашга, ўрганилган тарихий материаллардан тегишли хулосалар чиқариб олишга, уни умумлаштиришга, мавзулар ва умуман курснинг асосий масалаларини пухта ўзлаштириб олишга, турли матнлар, хариталар билан мустақил ишлай билишга, режа, конспект, хронологик ва синхронистик жадваллар тузишга, маъруза ва рефератлар тайёрлашга, диаграммалар мазмунини тушунишга ўргатиши лозим.

Ҳўш, тарих дарсларини турларга бўлишда нималарни кўзда тутиш керак?

Ўқув материалининг мазмуни унинг “дарсининг тури”ўзига хос хусусияти, синф ўқувчиларининг умумий тайёргарлиги ҳамда дарсдан кузатилган дидактик мақсадлар дарс турини, унинг структураси ва методларини танлашда асос бўлиб хизмат қилади, танлаб олинган дарс тури ва методи эса унинг мазмунини муваффақиятли амалга оширишга ёрдам беради. Дарс турлари масаласини ҳал етишда формализмга ва стандартга ёрдам беради. Дарс турлари масаласини ҳал етишда формализмга ва стандартга йўл кўймаслик керак, ўқитувчи навбатдаги мавзуни режалаштирганда, унинг мазмуни, таълим-тарбиявий вазифаларини изчиллик билан, ман-тиқан боғлаб ўрганишга ёрдам берадиган дарс турларини олдиндан аниқ белгилаб олиши керак.

Шундай қилиб, тарих V-IX синфларда ва ўрта-махсус таълим

тизимда ўқитилади. Ўқувчилар синфдан синфга ўтган сари тарихий материалнинг кўлами ортиб, мазмуни мураккаблашиб, ўқувчиларнинг тарихий билимлари ҳам чуқурлашиб, кўникма ва малакалари ўсиб боради. Шу билан бирга, дарслар тузилиши жиҳатидан ва мазмунан мураккаблашиб, дарсларнинг хилма-хил турларидан фойдаланиш зарурияти туғилади.

Ўрта таълим ва ўрта-махсус таълим тизимида тарих таълимининг янги мазмуни ва ўқувчиларининг билиш фаолиятини янада фаоллаштириш вазифалари тарих ўқитишнинг шакли ва методларини такомиллаштириш учун имкониятлар очиб беради. Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитиш мазмунан бойиди, ўқитишнинг мавжуд шакли ва методлари такомиллашади, янги шакл ва методлар юзага келди. Кейинги йилларда семинар ва бошқа амалий машғулотлар юқори синфларда тарих ўқитишнинг ўзига хос шаклига айланиб қолди.

Дарс турларига характеристика беришда таълим жараёнининг қонуниятлари, унинг асосий босқичлари (ўқувчиларни тарихий воқеаларни идрок етишга тайёрлаш, материал билан таништириш, уни таҳлил қилиш, умумлаштириш, мустаҳкамлаш, кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, олган билимни ишга солишга ўргатиш ва текшириш) асос қилиб олинади. Тарихни ўрганишнинг ҳар бир босқичи материалнинг мазмунига қараб, ўзига мувофиқ шакл олади. Тарих дарсининг тури ўрганилаётган мавзунинг ғоявий мазмунига ва ўқув-таълимий ва тарбиявий вазифаларига қараб белгиланади. Бинобарин, таълим қонуниятларини амалга ошириш ва мавзуни ўрганишда фойдаланиладиган дарс турларини унга мувофиқлаштириб боришнинг аниқ усуллари тарих дастури материалининг мазмунига қараб белгиланади.

Демак, тарих дарсларини классификация қилиш, унинг хилма-хил турларидан фойдаланиш ўқитувчининг шахсий хоҳишига емас, балки ўрта таълим ва ўрта-махсус таълим тизимида тарих курсининг мақсади, таълим-тарбиявий вазифаларини муваффақиятли амалга ошириш заруриятидан келиб чиқадиган тарих таълимининг асосий қонуниятлари билан боғлиқдир. Шунинг учун ўқитувчи дарс турларини танлашда ўрганиладиган мавзунинг мазмуни, характерини ҳамда уни ўқувчиларнинг онгли ва пухта ўзлаштиришини, яъни таълим жараёнининг асосий қонуниятларини

асос қилиб олиш лозим. Дарс турини бу йўсинда танлаш еса ўрта таълим ва ўрта-махсус таълим тизимида тарих ўқитишнинг таълим-тарбиявий вазифаларини муваффақиятли амалга ошириш ҳамда ўқитиш методлари ва усуллари ҳақидаги масалани ижодий ҳал қилишга ёрдам беради.

4. Ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил этиш-таълимини демократлаштиришнинг асосидир

Ахборотлар жадаллик билан интеграциялашиб бораётган ҳозирги даврда замонавий таълимнинг асосий вазифаларидан бири атроф-олам воқеа ҳодисаларини мустақил таҳлил қила оладиган шахсни камол топтиришда намоён бўлади. Бошқа умумтаълимий фанлар сингари Тарих фани ҳам ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини шакллантириш учун жуда катта имкониятларга эга.

Демократик жамиятда эркин фикрлай оладиган шахслар кадр-қимматга эга бўладилар. Ўз навбатида улар бошқаларнинг интилиш ва фикрларини кадрлай оладилар. Кадр-қиммат шахснинг ижтимоий ва манъавий эркинлигининг муҳим томони сифатида юзага чиқади. Эркинлик-мустақил фикрлаш учун кўйилган биринчи қадамдир.¹ Мустақил фикрнинг мавжулиги ва ривожланиши кўп жиҳатдан ўқувчиларнинг эркинлик даражасига боғлиқ. Мустақил фикрлашни шакллантириш ва ривожлантириш учун ўқувчиларнинг индивидуал ва жамоавий эркинлигига эришиш зарур. Чунки мустақил фикрлаш шахснинг ҳислати сифатида ҳар қандай фаолият турида индивидуал ва жамоавий ютуқларга эришишда юқори кўрсаткични таъминлайдиган муҳим омиллардан бири бўлиб қолади. Шу билан бирга, мустақил фикрлаш жамият инсонга яратиб берган имконият ва эркинликларнинг маҳсули ва инъикосидир. Фикрлаш еса, шахс билиш фаолияти жараёни бўлиб, воқеаликни бевосита ва умумлашган ҳолда акс эттириш билан характерланади.

¹ Шоназаров Қ. Бўлажак тарих ўқитувчиларини мактаб ўқувчиларининг тарихий тафаккурини шакллантиришга тайёрлаш. Педагогика фанлари номзоди. дисс. –Тошкент: 2002

Инсоннинг мустақил баҳолай олиш қобилияти мураккаб кўринишга эга бўлганлиги сабабли тарих фани ўқитувчиларнинг ишида асосий йўналишлардан бири ўқувчиларда мустақил фикрлай олиш малакаларини таркиб топтириш бўлиши лозим. Тажрибалар шуни кўрсатадики бошланган ишни сабр-тоқат билан мустақил равишда тинмай изланиш орқали охирига етганларидагина ҳаётда кўзлаган мақсадларига эришадилар. Ўқувчи талабаларни анъанавий ҳислатли тарбиялашда мустақил ишларни ташкил этиш ўзига хос муҳим ўрин тутаети. Ўқувчи ёшлар ҳозирги кунда ахборот оқимини ниҳоятда катталиги, фан-техника тараққиёти туфайли улар қанчалик моҳир бўлмасин, дарс жараёнида қанчалик билимга эга бўлмасин ўз билимларини етказа олмайдилар. Уни тўлдиришни ягона йўли ўқувчи талабаларнинг ўз устиларида мустақил ишларидир.

Тарих таълимида ўқувчиларнинг мустақил ишлаши ўқитиш жараёнининг ажралмас элементиدير. Мустақил ишсиз ўқитиш ва ўқувчиларнинг мустақил ўқишлари бирлигини таъминлаш мумкин эмас. Аммо мустақил ишлашни ўқитиш методи деб ҳисоблаш мумкинми? Бу хусусда бир неча нуқтаи назар мавжуд бўлган. Уни баъзан ўқув ишини ташкил қилиш формаларига, ўқитиш турларига, ўқитишни амалий методлари қаторига киритишган. Кейинги йилларда услубий муаллифларнинг кўпчилиги мустақил ишлашни ўқитиш методларига киритишмоқда, чунки у таълим-тарбиявий масалаларни, жумладан билиш мустақиллиги ва ўқишни билан масалаларини ҳал қилишнинг кенг тарқалган услубларидан бири ролини бажармоқда. Шундай бўлса ҳам ўқитувчлар орасида: агар биз амалий методларни, яъни амалий иш жараёнида назарий билимларни кўллаш методларини ажратган бўсак, энди нимага мустақил ишлаш методини ҳам ажратишимиз керакми? Ахир бу ерда ҳам гап машқлар, масалаларни ечиш, тажрибаларни бажариш ҳақида боради-ку, деган масала кўпинча такрор ва такрор кўтарилади.

Бу методларнинг фарқини кўрамиз ва уларни алоҳида ажратиш зарурлигини кўйидагиларда деб биламиз: Амалий методлар асосан назарий билимларни амалий кўллаш ва мустаҳкамлашга, экспериментал, меҳнат кўникма ва малакаларини маромига етказишга йўлланган бўлади. Улар кўпинча ўқитувчининг бевосита

рахбарлиги остида қўлланади. Мустақил ишлаш методлари машқлари жараёнида билимларни қўллашга ёрдам берибгина қалмай, ўқувчилар томонидан янги материални дарсликдан ўрганилганда, топшириқларни мустақил бажарганда ҳам бевосита қўлланади.

Мустақил ишлаш методларининг энг характерли хусусиятларидан бири, бу ўқувчиларнинг ўқув топшириқларини ўқитувчининг бевосита бошқарувсиз бажаришидир. Мустақил ишлаш ўқувчилар томонидан дарсларда янги материал матнини ўрганиш, машқларини бажариш, тажрибалар, кузатишлар, меҳнат операцияларини ўтказиш ва шу қабилар орқали амалга оширилиши мумкин. Мустақил ишлашнинг анчагина кенг тарқалган тури уй вазифаларини (оғзаки, ёзма-ёки тажриба экспериментал) бажариш ҳисобланади.

Мустақил ишлаш методлари айниқса тарих ўқитишдаги таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи вазифаларни амалга оширади. Мустақил ишлаш тафаккур, кўникма ва малакаларнинг ривожланишига ёрдам беради, шахснинг иродасини чиниқтиради.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини шакллантиришга имкон берувчи жиҳатларни таркиб топтиришда тарих фанини ўқитиш мазмунини белгилаб берувчи ДТС, ўқув дастури, дарсликлар алоҳида ўрин тутаяди.

Умумий ўрта таълимнинг тарих фани бўйича давлат таълим стандартида ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини шакллантиришга имкон берадиган қуйидаги кўникмаларни эгаллаши лозимлиги аниқ белгилаб қўйилган¹:

-жамиятда ва дунёда кечаётган жараёнларга ўзининг мустақил муносабатини билдира олиш;

-тарихий манбаларни мустақил ўрганиш асосида хулосалар чиқара олиш;

-тарихий жараёнлар ҳақида маълумотга эга бўлиш ва қиёсий таҳлил қила олиш;

-тарих таълим жараёнида эгаллаган билимларини эркин баён эта олиш, ўз синфдошларининг фикрларига муносабат билдира

¹ Рахимов Ж. Ўқувчиларни Ватанпарварлик руҳида тарбиялашда тарихий ўлкашунослик манбаларидан фойдаланишнинг педагогик асослари. Педагогика фанлари номзоди. . . дис. —Тошкент: 1996. —Б. 151.

олиш.

“Тарих” фанидан умумий ўрта таълим мактаблари ўқув дастурининг уқтириш ҳатида ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини шакллантириш билан боғлиқ қуйидаги вазифалар белгилаб берилган:

-ўқувчиларнинг миллий онги, сиёсий, назарий-илмий дунёқарашини шакллантириш; ўтмиш ва ҳозирги замондаги воқеа ходисаларга илмий ҳолислик ва тарихийлик тамойилларига амал қилган ҳолда муносабат билдиришга қодир ҳамда умуминсоний қадриятлар асосида ёндашадиган эркин фикрли баркамол инсонни тарбиялаш;

-ўқувчиларнинг мустақил ижодий фикрлашини, тарихий тафаккурини, билим олишдаги фаоллигини, мулоҳаза юритиш тийрақлигини, ўз билимини бойитишга иштиёқ ва талабчанлигини ривожлантириш, болаларга тарихий материални таҳлил қилиш ва умумлаштириш асосида мантиқий хулосалар чиқаришга кўмаклашиш;

-ўз ҳақ-хуқуқларини танийдиган, ўз куч ва имкниятларига таянадиган, дунёда содир бўлаётган воқеа ходисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, айни замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин фуқаро, озод шахсни шакллантириш.

Хўш, тарих ўқитиш жараёнида мустақил ишлаш методларини танлаш қандай амалга оширилади? Тарихни ўқитишда мустақил ишлаш методлари шахсни таълим жараёнида ўқитиш, тарбиялаш ва камолатга етказиш масалаларини ҳал қилишда максимал фойда берадиган вазиятларда қўлланиши керак.

Энди Тарих ўқитишда мустақил ишлаш методларини қўллаш энг мақбул бўлган вазиятларни кўриб чиқайлик:

1. Қайси вазифаларни ҳал этишда бу метод айниқса муваффақиятли қўлланади?

-Ўқув фаолиятидаги мустақилликни ривожлантиришда, ўқув меҳнати малакаларини шакллантиришда.

2. Бу методни ўқув материалининг мазмуни қандай бўлган ҳолларда қўллаш айниқса самаралидир?

-Материал мустақил ўрганиш учун қулай бўлган ҳолларда.

3. Бу методни ўқувчилар қандай хусусиятларга эга бўлганларида

қўллаш самаралидир?

-Ўқувчилар мазкур мавзунини мустақил ўрганишга тайёр бўлганларида.

4. Ўқитувчи бу материалдан фойдаланиш учун қандай имкониятларга эга бўлиши керак?¹

-Ўқувчиларнинг мустақил ишлаши учун барча дидактик ва методик материаллар мавжуд бўлиб, уни дарсда ташкил этиш учун етарли вақтга эга бўлинганда.

Замонавий мактабда мустақил ишлаш учун қанча вақт ажратилади? Ўқув материалларининг мазмуни ва гуруҳдаги ўқувчиларнинг имкониятлари қанча бўлса, ўшанча. Аммо шуни очик-ойдин айтиш мумкинки, ҳозирги замон мактаби шароитида мустақил ишлаш методининг имкониятлари ҳали етарлича баҳолашмаяпти. У тарих ўқитиш методлари хазинасидан ўз ўрнини албатта олиши керак.

Мамлакатимизда халқ таълимининг давр талаблари асосида ривожлантиришга қаратилган бу қарорлар ёш авлодни том маъносида камол топишига мустақам фундамент яратиш билан бир вақтда амалиётда ҳам катта имкониятлар яратиш бермоқда.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш лозимки, дунёнинг энг ривожланган мамлакатлари ҳисобланган Япония, АҚШ, Англия ва бошқа мамлакатларда ҳам Ўзбекистонимиздагидек давлат бюджетини деярли 12, 5 фоизини халқ таълимига ажратган эмас.

Хўш, биз педагоглар давлатимиз томонидан халқ таълимининг давр талаблари даражасида ривожлантириш учун яратиш берилган ана шундай имкониятларидан амалиётда қандай фойдаланаётимиз?

Тошкент шаҳри, Тошкент вилояти, Бухоро, Қарши, Навоий ва Жиззах шаҳридаги қатор академик лицейлар ва касб-хунар коллежларида таълим жараёнлари билан яқиндан танишганимизда таълим-тарбиянинг энг долзарб масалаларидан бири талабаларда миллий ғояни шаклланиши, такомиллашиб бориши жараёнида ўқувчиларни мустақил ишларини илмий-методик жиҳатдан тўғри ташкил этиш ва бошқариш йўлида таърифга молик бирмунча тажрибалар борлигини гувоҳи бўлдик.

Ўқувчилар мустақил ишларини ташкил этиш ва уни илмий-

методик жиҳатдан самарали бошқариш нафақат таълим-тарбия жараёнида, бемуболага айтиш мумкинки, ёш авлодни миллий мустақиллигимиз инъом этган буюк неъмат-инсон ҳақ-хуқуқларини том маъносида ҳимоялашни кафолатлаш ва унинг ўз хоҳиш истаги билан онгли касб танлаш ва мустақил Ватанимиз мустақиллигини мустақамлашда ўз улушини қўшишида ҳам катта яратувчилик аҳамият касб этади.

Ўқувчилар бирон мавзунини мустақил ҳолда атрофлича ўрганиб, мавзу бўйича фикр-мулоҳазаларини аниқ нисбатан меъёрига етказиб баён этишига педагогнинг берадиган илмий методик йўлланмаси албатта алоҳида аҳамият касб этади. *Лекин, бундай фикримиздан зинҳор ва зинҳор «Мактабдаги жараёнда ўқитувчи ҳукмрон. У боладан фақат ўзи тушунтираётган нарсани тушуниб олишни талаб қилади, тамойил ҳам тайёр: «Менинг айтганим-айтган, деганим-деган»*¹ қабилда бўлмасдан, ўқувчининг мустақил ижодий тафаккур этишига йўналтириш, унинг мустақил ишининг аниқ режаларини белгилаш, дастлабки машғулотлар давомида синфда ўқитувчи назорати остида ташкил этилиши, бошқарилиши ўқувчининг *бесамар шидан сақлаб қолишига қаратилган бўлмоғи керак.*

Ўқувчиларнинг мустақил ишлари айниқса гуманитар фанларни ўрганишга қаратилган бўлса албатта *оддий масалалар:* тушунчаларни илмий жиҳатдан шакллантиришдан бошланиб, мураккаб тушунчалар, тамойиллар, манбаларни мустақил таҳлил этиш, алоҳида мавзуларда рефератлар тайёрлаш, у ёки бу масалага нисбатан шахсий фикрини баён этишга қадар таҳлил этиб, ўз фикри, муносабатини баён этишга қадар боради.

Иккинчидан, «Таълим тўғрисида»ги қонуннинг *«Оиладаги таълим ва мустақил равишда таълим олиш»*га бағишланган 18-моддасида қайд этилганидек, *«Давлат оилада таълим олишига ва мустақил равишда таълим олишига кўмаклашади. Болаларни оилада ўқитиш ва мустақил равишда таълим олиш тегинли таълим муассасаларининг дастурлари бўйича амалга оширилади»*².

¹ Баркамол авлод Ўзбекистон таракқиётининг пойдевори. –Тошкент: Шарк, 1997. –Б. 9.

² Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни, 18-модда. Баркамол авлод Ўзбекистон таракқиётининг пойдевори. –Тошкент: Шарк, 1997. –Б. 25.

¹ Ю. К. Бабанский. Ҳозирги замон умумий таълим мактабида ўқитиш методлари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1990. –Б. 186.

Масалан, ўқувчиларга мамлакатимизнинг яқин вақтдаги тараққиётига мўлжалланган устувор вазифа ва беш устивор йўналиш тўғрисида тўла тушунча берар эканмиз, уларнинг биринчи ва иккинчи йўналишлар бўйича қуйидаги масалалар хусусида ўз фикр-мулохазаларини мустақил равишда ёзма ҳолда баён этишларини уйга вазифа сифатида топширдик:

I. Давлат қурилиши ва бошқарув соҳасидаги энг муҳим вазифалар:

1. Қонунчилик жамияти бўлиши мамлакат парламентининг роли ва таъсири қандай кучайтирилоқчи?

2. Ҳукуматнинг ижро ва суд тармоқлари ўртасидаги мутаносиб ва барқарор мувозанатга эришмоқ учун нималар қилиш керак?

II. Ҳокимиятнинг учинчи тармоғи – суд-ҳуқуқ тизими қандай ислоҳ қилинади ва янада либераллаштирилади?

Шуни унутмаслик керакки, ўқувчиларда мустақил фикр-мулоҳаза қобилиятларни диалектик ҳолда ривожлантиришда уларга бериладиган муаммоли саволларнинг мантиқан аниқ ва тушунарли бўлиши ҳам назарий, ҳам амалий тафаккурларида муҳим рол ўйнайди.

Ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил этишда педагогнинг тажрибали мутахассис сифатидаги омили, унинг малакаси деярли ҳал қилувчи рол ўйнайди десак, ўзларининг илмий-методик ва педагогик маҳоратларини такомиллаштиришга лоқайд ва «Янги педагогик технология» деган тушунчадан мутлақо беҳабар бўлган айрим «педагоглар» энсалари қотиб, «болани ўзида бўлмаса, унга бир нарсани ўқитиш амри-маҳол» деб ўзларининг таълим тарбия жараёнидаги яроқсизлигига ҳам ҳукм чиқаришлари мумкин. Таълим-тарбия жараёнини кузатиш тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, бундай ожиз педагоглар мутлоқ озчиликни ташкил этадилар. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 9 сессияси мамлакатимиз халқ таълими тизимларида кадрлар тайёрлашдаги ана шундай нохуш ҳоллардан мустасно этиш йўлида катта аҳамият касб этди. Замонавий, юқори малакали кадрларни тайёрлаш хусусида гап борар экан, Биринчи Президент Ислон Каримов, «Тарбиячиларнинг ўзига замонавий билим бериш, уларнинг маълумотини, малакасини ошириш каби пайсалга солиб бўлмадиган долзарб масалага дуч келмоқдамиз. Ўқитувчи болаларимизга замонавий билим берсин,

деб талаб қиламиз. Аммо замонавий билим бериш учун, аввало, мураббийнинг ўзи ана шундай билимларга эга бўлиши керак»¹ деб кўрсатди.

Бу кўрсатмаларга зудлик билан муносабат билдирган Тошкент шаҳар ЎМКХТ бошқармаси ўз тасарруфидаги 29 та таянч ўқув муассасаларида доимий ҳаракатдаги малака ошириш (ДХМО) курсларида ўқитувчилар малакаларини ошириш ва қайта тайёрлаш ишларини давримиз талабларидан келиб чиққан ҳолда янги педагогик технология асосида кенг кўламда бошлаб юборди. ДХМО курсларида энг тажрибали педагоглар ўз фаолиятларида дарс давомида ва аудиториядан ташқарида олиб бориладиган машғулотлар давомида ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил этиш ва бошқаришда самарали фаолият кўрсатмоқдалар.

Таълим-тарбия жараёнида ўқувчилар мустақил ишларини ташкил этиш ва бошқариш тажрибаси шуни кўрсатадики, «одамларда фанга бўлган чуқур ҳурмат-эҳтиромни шакллантирмасдан туриб, уларни самарали ўқитиш мумкин эмас. Ўқувчида дарсга бўлган қизиқиши ва синфдаги осойишталик, - деб қайд этган жаҳонга машҳур академик К. Скрябин, - “менимча ўқувчини худди шу фанга бўлган қизиқишини фаол шакллантириб боришдан бошланмоғи керак. Ҳар қандай мактаб – хоҳ у бошланғич, хоҳ ўрта ёки олий бўлмасин, унга бўлган ҳурматни шакллантиришдан бошланади. Менга – мен учун фарзандимдек бўлиб қолган фандан сабоқ бериш насиб этди. Менинг бирон ўқувчини ўз фанимдан кўрқитишига ҳаққим йўқ эди. Мен ҳар бир ўқувчини ўқитаётган фанимга нисбатан ҳар томонлама қизиқишларини ошириб боришим керак. Мен маъруза қилар эканман, турли вариантларни қўллаб, уларнинг бирини бошқасига ўхшамаслигига ҳаракат қиламан”. Зерикарли тарих дарсидан тарих тугалиб қолмаганидек, алгебра ҳам ноаниқ тушунтирилган дарсдан ҳалок бўлмайди. Бироқ, бундай зерикарли ёки чалкаш-чулқаш, пойма-пой дарсни эшитган, тушуниб бўлмайдиган тарзда олиб борилган, «тушунтириш»лар натижасида ўқувчи ўзи учун тарихни ҳам алгебрани ҳам йўқотади. Ким билсин, балки худди шу сизнинг ўқувчингиз сиз ундаги қизиқишини чипакка чиқарган фаннинг

¹ Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Тошкент: 1997. –Б.

ривожланишига муносиб ҳисса қўишиши мумкинмиди!»¹.

Дарҳақиқат, биз ёшларда мустақил илм олишга бўлган қизиқишларини ошириб бориш учун катта профессионал билимдонлик, қолаверса фидойилик кўрсатишимиз керак.

Ўқувчилар мустақил ишларини ташкил этиш ва бошқариш педагогнинг ўқувчилар билан яқиндан узвий ҳамкорликда фаолият олиб боришини тақазо этади. Шундай экан, ҳар бир педагог ўз фаолиятида мустақил ишларининг ташкил этиш-таълимни демократлаштиришнинг асоси эканлигини доимо диққат марказида тутмоғи керак.

Хуллас, ўқувчиларда, уларнинг фикрлашида таҳминан қуйидаги тарзга эга бўлган жиҳатларини таркиб топтириш зарур:

-ижтимоий ҳодиса ёки воқеани тўғри тасвирлай олиш, мазкур ҳодиса учун тегишли жиҳат ва далилларни тўғри танлай олиш;

-ҳар бир ижтимоий ҳодисанинг келиб чиқиш сабабларини аниқлашга ҳаракат қилиш;

-мазкур ҳодиса билан боғлиқ шарт-шароитларни, уларнинг ўзаро алоқадорлигини аниқлаш, яъни ҳар бир ҳодиса уни ўраб турган шарт-шароитлар билан алоқадорлигини тушунишга интилиш;

-барча тарихий ҳодисаларнинг бориш жараёни тавсифини англаш;

-воқеаларнинг ривожланиб бориш даври ва босқичлари, уларни ҳар бирининг тарихий аҳамиятини аниқлашга ҳаракат қилиш;

-тарихий қонуниятларнинг кўп образлилиги, аниқ номоён бўлишини англаш;

-ҳар бир тарихий ҳодисада акс этган ривожланишдаги ўзига хосликларини излаш;

-турли ижтимоий гуруҳ ва алоҳида шахсларнинг фаолиятини аниқлаб берувчи ижтимоий мотивларни излаш;

-миллий ва умуминсоний кадриятлар нуқтаи-назаридан тарихий ҳодисаларни баҳолаш;

-ўтмиш ва бугунни таққослашга қизиқиш² ва ҳоказолар.

¹ Академик К. Скрябин в кн. Учитель в моей жизни. -Москва: 1996. -С. 96-97.

² Ходжаев Д. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини шакллантириш (Тарих дарслари мисолида) пед. фан. номз. учун ёзилган дисс. -Тошкент: 2006.

Савол ва топшириқлар

1. Дарс мазмуни деганда нимани тушунасиз?
2. Ҳар бир дарс мавзусини аниқлашда тарихийлик (историзм) тизимлилиқ ва изчиллик жараёнларини тушунтириб беринг.
3. Дарс типларини классификациялашда қайси методист олимларнинг хизматлари катта бўлган?
4. Тарих дарсидаги унинг хиллари ва тузилишидаги ҳозирги замон талаблари ҳақида қандай фикр билдира оласиз?
5. Халқ таълимида давр талаблари даражасида ривожлантириш учун қандай шарт-шароитлар яратилган?
6. Ўқувчилар мустақил ишларини ташкил этиш ва уни илмий методик жиҳатдан самарали бўлишлиги учун яна нималар бўлиши керак?
7. Ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил этишда ва уни сифат босқичига кўтаришда янги педагогик технологияларнинг ўрни қандай?
8. Ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил этиш ва бошқаришда педагог ва ўқувчиларнинг узвий ҳамкорлиги сизни қониқтирадимиз? Улар фаолияти ҳақида шахсий мулоҳазага эгамисиз?

Адабиётлар

1. Бабанский Ю. К. Ҳозирги замон умумий таълим мактабида ўқитиш методлари. -Тошкент: Ўқитувчи, 1990. -Б. 186.
2. Бернадский В. Н. Методы преподавания история в старших классах. -Ленинград: 1939.
3. Вагин А. А. Методика преподавания истории в средней школе. Учение о методах. Теория урока. -Москва: Просвещение, 1968. -С. 336.
4. Карцев В. Г. Очерки методики обучения истории СССР в VIII-X классах. -Москва: 1960.
5. Лейбенгуб П. С. Дидактические требования к уроку истории. -Москва: 1960.
6. Шамова Т. И. Активизация учения школьников. -Москва: 1982.
7. Саъдиев А. Мактабда Тарих ўқитиш методикаси. -Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -Б. 109.

3-МАВЗУ. ТАРИХ ДАРСЛАРИ ВА УНГА БЎЛГАН ЗАМОНАВИЙ ТАЛАБЛАР

Режа:

1. Ўзбекистонда тарих ўқитишга бўлган янгича муносабатлар.
2. Замонавий тарих дарсига бўлган талаблар ва тарих дарсликларининг яратилиши.
3. Тарих дарсларининг илмий-методик ва дидактик талаблари.
4. Ноанъанавий ва муаммоли дарсларни тарих таълимидаги аҳамияти.

Калит сўзлар: дастуриламал, экскурсия дарслари, комбинациялашган дарс, кўчма доска, диалектик ҳаракат, коллоквиум, илмий объект, методик манба, хронологик ва синхронологик жадваллар, таълим концепцияси, ёшлар акселарацияси, эмоционал маҳорат, дифференциация усули, мотивация, муфассал таҳлил, табақалаштириш, моделлаштириш.

1. Ўзбекистонда тарих ўқитишга бўлган янгича муносабатлар

Собиқ Совет Иттифоқи умумтаълим мактабларида тарих ўқитиш услубини илмий-педагогик фан даражасига кўтариш сарчашмаларида турган тарихчи-методист олимлар - В. Н. Бернадский, С. В. Иванов, В. Г. Карцев, М. Азиновьев, П. С. Лейбенгруб, И. Н. Казанцев, П. В. Гора, Н. Г. Дайри, А. А. Вагин ва бошқаларнинг илмий-услубий фаолиятлари бугунги кунда ҳам Ўзбекистон Республикаси тарих ўқитувчилари учун ҳам асосий дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Мазкур ўринда профессор В. Н. Бернадскийнинг 1936 йилда нашр-эттирган асарида¹ эълон қилинган дарсларнинг 7 тури:

1. юқори синфларда мактаб маърузаси;
2. ҳикоя қилиб бериш дарси;
3. тарихий ҳужжатларни таҳлил этиш дарси;

¹ В. Н. Бернадский. Методы преподавания истории в старших классах. — Ленинград: 1939.

4. бадий адабиётлардан фойдаланиш дарси;

5. ўқувчилар ёзган рефератлари асосида бевосита улар томонидан ўтказиладиган маърузаларни тинглаш ва муҳокома этиш дарси;

6. кино дарси ва ниҳоят,

7. экскурсия ашёлари асосида ўтказиладиган дарс турлари тизими бугунги кунда ҳам ўз мавқеларини маълум даражада сақлаб келмоқда.

Бироқ, В. Бернадскийнинг мазкур асарида дарс самарадорлигини оширишга бўлган талаблари дарс мазмунини сиёсийлаштиришдан нарига ўтмаган.

Собиқ Совет Иттифоқи мактабларида тарих ўқитиш услубиятини ишлаб чиқишда А. А. Вагиннинг асарлари ўз ўрнига эга. Унинг тарих ўқитиш услубиятига доир фикрларига нисбатан муросасиз танқидий мулоҳазаларини учратамиз. Жумладан, А. Вагин «Типы уроков по истории»¹ асарида таниқли методистлар В. Г. Карцев ва П. С. Лейбенгрубларнинг тарих дарслари турларининг классификациясини кескин танқид остига олади. Ўз навбатида А. Вагиннинг бу танқидий фикрлари А. Саъдиев томонидан унинг «Мактабда тарих ўқитиш методикаси» китобида А. Вагинга ҳеч қандай кўчирма берилмаган ҳолда қуйидагича таърифланади: «А. Вагин ўзининг 1957 йилда эълон қилган китобида В. Г. Карцев ва П. С. Лейбенгрублар кўрсатганидек, тарих дарсларининг турлари тўртта эмас, балки кўплигини, уларни турли формаларда (?) олиб бориш зарурлигини педагогик жиҳатдан (?) исботлаб беришга ҳаракат қилади»², фикримизча, мазкур ўринда Саъдиев «фикрига айрим аниқликлар киритиш керак кўринади.

Биринчидан, В. Г. Карцевнинг тавсия этган тарих дарсларининг тури мазмун жиҳатидан П. С. Лейбенгруб вариантдан тамомила ҳолда фарқ қилади. Масалан, П. С. Лейбенгруб комбинациялашган дарс хусусида фикр юритганда бундай дарс турини «таълим жараёнининг ҳамма звеноларини қамраб олган ва бу дарс турини тарих дарслари турларининг асосийси»³ деб ҳисоблайди.

А. Вагин П. Лейбенгрубнинг бу фикрини комбинациялашган

¹ А. А. Вагин. Типы уроков по истории. Уч. пед. изд. — Москва: 1957.

² А. Саъдиев. Мактабда тарих ўқитиш методикаси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1988. — Б. 198.

³ Преподавание истории в школе. №4. 1954. — С. 66.

дарсда ўқув жараёнини ҳамма звенолари қамраб олинмаганлигида айблаб, ўзи дидактикада катта қўпол хатога йўл қўйди. Авваламбор, комбинациялашган дарс жараёнида дарс турларининг том маънода барча турлари, элементлари бошдан-оёқ қўлланишининг ўзи илмий-услубий жиҳатдан дидактикага зиддир. Қолаверса, П. Лейбенгруб вариантыдаги дарснинг иккинчи тури -»Дарснинг тўла ёки деярли тўла янги мавзунини ўрганишга бағишланиши асосланмаган» деган даъвоси мутлақо ўринсиздир. Бироқ, дарс режаси ўқувчиларга қандай маълум қилиниш кераклиги аниқ кўрсатилмайди. Оғзакими, ёзмами, дарс режасининг ҳамма пунктлари бирданига ўқиб эшиттириладими ёки оддий доскага, кўчма доскага, роликка ёзиб кўрсатилиши керакми, ёки бирин-кетинми?

Республикамиз илғор тарих ўқитувчиларининг иш тажрибалари, дарс режалари бандларини ҳар бирини навбатма-навбат синф доскасига ёзиб боришни, ёки кўчма доскага бир йўла ёзилган дарс режаларини синф доскасининг бир чеккасига илиб қўйилган ҳолда фойдаланиш афзаллигини тасдиқлаган. Юқорида исми шарифлари қайд этилган В. Н. Бернадский, В. Г. Карцев, С. В. Иванов, П. С. Лейбенгруб, А. А. Вагин ва бошқаларни тарих ўқитиш услубияти хусусидаги фаолиятлари шубҳасиз мактаб тарих курсини ўқитиш ва уни такомиллаштиришдаги хизматлари диққатга сазовордир. Бироқ, инсон билими чексиз бўлганидек тарих ўқитиш услубияти, айниқса тарих дарслари турлари ҳам жамият тараққиёти ва илмий-техникавий инқилоб жараёнида янгидан янги тур вариантлар билан бойиб бориши зарурлигини, умуман таълим назарияси ва услубияти бир жойда тепсиниб турмасдан, диалектик ҳаракатда бўлишини унутмаслик керак. Шунинг учун ҳам юқоридаги илмий-услубий рисолаларда тарихнинг замонавий турлари-семинар дарси, муаммоли дарслар, экскурсия дарслари. Ўзбекистон Республикасининг Президенти асарларини ўрганишга бағишланган махсус дарслар, коллоквиум ва теледарслар дидактикага фаол кириб келаётганлигини ва дарс самарадорлигини ошириш билан бирга ўқувчилар билим доираларини бекиёс ривожлантириб боришда муносиб ҳисса қўшаётганлигини ҳам табиий бир ҳол деб қараш керак. Шу боис А. Саъдиевнинг «**Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитиш**» қўлланмасида Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари, айниқса, муаммоли таълим

дарси, яқунловчи, умумлаштирувчи дарслар, уларга бўлган илмий-назарий, услубий ва дидактик талаблар хусусида шахсий фикр баён этмаганидек, бирон мавзу мисолида дарс тузилишини тўла ишлаб чиқилган вариантини ҳам беролмаган.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш жоизки, Ўзбекистон Республикасида тарих дарсига бўлган умумий педагогик ва дидактик талаблар асосида замонавий дарс вариантини экспериментал тажрибалар асосида ишлаб чиқиш шу кунга қадар бирон тадқиқотчи олим ёки амалиётчи ўқитувчининг илмий изланиш объекти бўлмаган. Шу сабабдан бўлса керак, маҳаллий матбуотда тарих дарсининг мустақил Ўзбекистон Республикамининг бутунги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий талаблари даражасида ишлаб чиққан варианты мутлақ мавжуд эмас.

Ўтмиш тарихига назар ташлайдиган бўлсак, Туркистон Халқ маорифи Комиссарлигининг 1918 йил 12 сентябрида чиқарган фармонида, бошланғич мактабда тарих ўрганиш қуйидаги тамойил асосида амалга оширилиши қайд этилган:

-ижтимоий ва маданий тараққиёт жараёни бўлган умумий тарихни ўрганиш; Россия ва Туркистон халқлари тарихини бирмунча аниқлаштирган ҳолда ўрганиш; ўрта мактабда ғарбий Европа халқлари тарихи - қадимги, ўрта асрлар ва айниқса янги тарихини, шунингдек рус тарихини ўрганиш тавсия этилган эди¹.

Ўзбекистон мактабларида тарих фанини ўқитиш тарихини синчиклаб ўрганар эканмиз, 20-йилларга келганда Туркистонда тарих ўқитиш услубиятини педагогик фан сифатида шаклланишида дастлабки дадил қадамлар қўйила бошлаганлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, 1927 йилга келганда Туркистон ўлкасида педагогика фанини тараққий эттиришда катта ҳисса қўшган педагог олим **Николай Порфирьевич Архангельский** томонидан Ўзбекистон умумтаълим мактабларида тарих ўқитиш самарадорлигини оширишга бағишланган қатор илмий-методик мақола ва ўша шароит учун нодир методик қўлланмалар яратилди².

¹ К. Е. Бендириков. Очерки по истории народного образования в Туркистане (1865-1924 годы). Изд. АПН. РСФСР. -Москва: 1960. -С. 435.

² Архангельский Н. П. Сведения с состоянием изданий учебной литературы на Туркестанской АССР для школ узбекских, казахский, туркменских, таджикских. -Тошкент: 1922.

Она тарихимизга назар ташлар эканмиз, ўзбек халқининг фашизмни тор-мор келтиришда ўзининг улкан хиссасини кўшганлигини кўрсатадиган далилларнинг гувоҳи бўламиз. Далилларга мурожаат қилайлик:

- Ўзбекистон уруш йилларида давлатга 3 млн. 806 минг тонна пахта, 54067 тонна пилла, 1 млн. 282 минг тонна дон, 48000 тонна мева қоқи, 159 минг тонна гўшт, 22300 тонна жун ва бошқа маҳсулотлар етказиб берди.

- Ўзбекистондан 1 млн. га яқин киши фашизмга қарши жангга сафарбар этилди. Республикада 389, 12, 162, 5, 44, 128 – тоғ-ўқчи, 21-отлиқ аскарлар дивизияси, 90 ва 94-алоҳида ўқчи бригада ва бошқа кўшинлар тузилиб фронтга жўнатилди.

- Уруш йилларида Ўзбекистонга Собик Совет Иттифоқининг фронтга яқин ва фронт зоналаридан 1 млн. га яқин киши, жумладан 200. 000 нафар бола эвакуация қилинди.

1941 йилнинг июль ойидан ноябрь ойига қадар Ўзбекистонга Москва шаҳри ва вилояти, Украина, Белоруссия, Волга бўйи туманларидан юздан кўпроқ катта корхоналар кўчириб келтирилди. Бу корхоналар ўзбек ишчиси ва хизматчиларининг қаҳрамонона ғайрати туфайли қисқа муддат ичида жойлаштирилди, монтаж қилинишга туширилди. Мазкур корхоналарнинг аксарияти урушдан олдинги вақтига қараганда кўпроқ маҳсулот чиқарадиган бўлди.

- Улуғ Ватан уруши давомида Ўзбекистонлик жангчилардан 120 минг киши орден ва медаллар билан мукофотландилар. Шунингдек, 338 киши Совет Иттифоқи Қаҳрамони, 32 нафари Шухрат ордени унвонига сазовор бўлдилар. Республикада тинч меҳнат кишиларидан 60 минги СССР орден ва медаллари билан мукофотландилар.

Агарда «Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон мактабларида тарих ўқитиш» масаласини ўзини алоҳида олиб қарайдиган бўлсак, бу даврда Ўзбекистонимизда умумтаълим мактабларида тарих ўқитиш услубияти хусусида ва умуман Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганиш борасида таҳсинга молик кўпгина фундаментал илмий-услубий асарлар яратилганлигини биламиз. Ана шундай асарлардан бири СССР фанлар Академиясининг мухбир аъзолари: А. М. Панкратова, Е. А. Косминский, А. Д. Удальцовалар таҳрири

остида Ўзбекистон ССР ўрта мактаблари ўқитувчилари учун тайёрланган методик кўлланма - «Улуғ Ватан уруши шароитида тарих ўқитиш»¹ дир.

Мазкур методик кўлланма Улуғ Ватан уруши даврида Москва ва Ленинграддан она шахримиз Тошкентга эвакуация қилинган жаҳонга машхур тарихчилар А. Ю. Якубовский, М. В. Нечкина, Н. М. Дружинин, К. А. Косминский, А. М. Панкратова, С. В. Бахрушин, Д. А. Баевский ва бошқа тарихчи олимлар томонидан яратилган. Аслида 394 бетдан иборат бўлган бу ажойиб асар собиқ СССР ҳудудидаги педагогика олийгоҳлари тарих факультетларининг барчасида асосий методик манба сифатида фойдаланилиб келинмоқда.

Тарих ўқитиш услубиятига доир услубий ва дидактик адабиётларда тарих ўқитишга бўлган замонавий талаблар ҳам алоҳида қайд этилади. Жумладан, Академик Мирза Махмудовнинг «Современный урок» (М. «Просвещение», 1989), П. С. Лейбенгрубнинг «Дидактические требования к уроку истории» (М. Изд-во АПН РСФСР, 1960), Н. Г. Дайрининг «Современные требования к уроку истории» (М. 1979) ва бошқалар. Бу асарлар гарчи бевосита тарих ўқитиш масаласига бағишланмаган бўлса-да, аслида 60-70-80 йиллар шароитида - «КПСС - совет жамиятининг раҳбар ва етакчи кучи», «тарих ўрганишда партиявий, сиёсий ва синфий муносабатда бўлиши керак» деган талаблар асосида ёзилган. Лекин методист олимларнинг совет жамиятининг 70 йилдан зиёд давр ичида яратган илмий-услубий ва дидактик асарлари ўша давр хусусиятидан келиб чиққан баъзи камчиликларга қарамасдан, бугунги ўз истиклолига эришган Ўзбекистон Республикаси мактабларида ҳам мактаб тарих курсини ўқитишнинг асосий дастуриламали бўлиб хизмат қилмоқда. Эндиликда, Республикамиз

¹ Архангельский Н. П. Учебная литература на узбекском языке. Наука и просвещение. 1922. №2

Архангельский Н. П. О преподавании истории в Средне-Азиатской школе. — Тошкент: 1922. и др.

«Преподавания истории в условиях Великой Отечественной войны». Методическое пособие для учителей средних школ Узбекской ССР. Под редакцией членов корреспондентов академии Наук СССР Косминского Е. А., Панкратовой А. М., Удальцова А. Д. -Тошкент: 1943.

тарихчи-методист олимлари вазифалари ана шу улкан меросдан Ўзбекистон халқлари тарихининг бугунги даври талаби асосидан илмий-услубий ва дидактик йўлларини юқори савияда ишлаб чиқишдан иборатдир.

Илмий-услубий ва дидактик жиҳатдан тўғри ташкил этилган тарих таълими дарс жараёнида самара берадиган турли-туман шакл ва усуллардан тезкор равишда фойдаланишни тақозо этади.

Тарих ўқитиш деганда фақатгина ўқитувчини воқеалар тўғрисидаги ҳикоясини тинглаш - у, келгуси дарсда уни ўқувчилардан сўрашгина эмас, балки, тарих ўқитиш жараёнида биз ўқувчиларимизни фикрлаш ва тарихий воқеаларини таҳлил этиш, ўрганилаётган тарихий материал асосида хулосалар чиқариш ва уларни умумлаштириш, аниқ тарихий позицияда туриб тафаккур этиш, ўрганилаётган барча мавзулар ва курснинг етакчи ғояларини онгли равишда мустақкам ўзлаштириб олиш, уларни тарихий ҳужжатлар ва матниллар устида мустақил ишлаб режалар ва кўчирма, хронологик ва синхронологик жадваллар тузишга, уларни таҳлил этишга, қисқача марузалар тайёрлашга, тарихий хариталар билан ишлаш ва тўғри тарихий мўлжал олишга кунт билан ўргатиш жараёнига айтилади.

2. Замонавий тарих дарсига бўлган талаблар ва унинг яратилиши

Тарих дарсини ўқув материалнинг навбатдаги бир бўлаги деб ҳисоблаб, уни ўқувчиларга зудлик билан баён этиб, кейинги бўлагига ўтишдангина иборат деб ўйлаган ўқитувчи, албатта хато қилган бўлур эди.

Дарс-тарих дастурининг бир оддий бўлагигина эмас. Дарс-биринчи галда ўқув машғулоти дир.

Замонавий тарих дарсига бўлган талаб нима билан белгиланади? **Биринчидан**, фикримизча, биринчи Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XV сессиясида сўзлаган нутқида «*Бизнинг асосий бойлигимиз, ривожланган давлат тузишга олиб борадиган йўлдаги асосий таянчимиз-инсондир*». Юксак малакали ва юксак маънавиятли инсондир.

Бу нарса айниқса ёш авлодга тегишли. Келажаги буюк давлат, энг биринчи навбатда, бўлажак фуқароларининг маданияти, маълумоти ва маънавияти ҳақида ғамхўрлик қилмоғи зарур. Мен барча ватандошларимизга мурожаат қилиб айтаман: «*бутун ҳаёт қанчалик оғир бўлмасин, маънавиятимиз ва маданиятимизни унутмайлик!*»¹, деган кўрсатмалари, шунингдек, «*янги демократик таълим концепциясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш лозим бўлади. Бунда ўзбек халқининг ва республика ҳудудида яшовчи бошқа халқларнинг миллий, тарихий ва маданий анъаналари, маънавий тажрибаси таълим ва тарбия тизимимизга узвий равишда киритилиши зарур*»², деган концепциялари педагогларимизнинг тарих таълимини давр талаби даражасига кўтариш йўлидаги муҳим вазифалари бўлмоғи керак.

Иккинчидан, тарих таълими давомида ўқувчи ёшларни тарихий билим ва кўникмалар билан қуроллантириб, уларни ўтмишда ва бугунги кунимизда содир бўлаётган ижтимоий ҳодисаларни тўғри баҳолаш ва хулосалар чиқариш, ҳар бир инсоннинг, айниқса эндигина ҳаётга қадам қўйиб келаётган ёшларнинг онгига шундай фикрни сингдириш керакки, улар ўртага қўйилган мақсадларга эришиш ўзларига боғлиқ эканлигини, яъни бу нарса уларнинг собитқадам зайрат-шижоатида, тўла-тўқис фидокорлигига ва чексиз меҳнатсеварлигига боғлиқ эканлигини англаб этишлари керак. Худди шу нарса давлатимиз ва халқимиз равнақ топишининг асосий шартидир, деган қатъий хулосага олиб келсин.

Учинчидан, Ўзбекистон Олий Мажлисининг 1995 йил 30 августда бўлиб ўтган учинчи сессиясида алоҳида қайд этиб ўтилганидек, «*Одамларимиз, жамиятимиз мафқурасида Ватан, юрт зояси устивор бўлмоғи керак. Миллий зурур, миллий ифтихор ҳар қандай ишимизнинг пойдевори бўлмоғи керак*». Яъни, «*Ватан кўнглимизда бўлса, Аллоҳ ишимизга ҳамшиша мададкор бўлгай*»

Дарҳақиқат, ота-боболаримиз бизга мерос этиб қолдирган **Ватан - Ўзбекистон ҳар бир ўзбек фуқароси учун саждагоҳ каби азиздир.**

¹ // Маърифат. 1994. 11 май.

² И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. -Тошкент: Ўзбекистон, 1992. -Б. 22.

Бундай муқаддас ғояни ёшлар онгига аниқ тарихий воқеъликлар асосида сингдириб бориш ҳар бир тарих дарси ва унинг ўқитадиган ўқитувчининг муқаддас ва бир вақтда шарафли бурчидир.

Тўртинчидан, тарих ўқитувчиси ўзининг педагогик фаолиятида илмий билимларни тез суратларда ўсиб бораётганлигини албатта ҳисобга олмоғи-керак. Илмий техника инқилоби даврида ўқувчи ёшлар ҳам ўз билимларини мустақил ҳолда узлуксиз такомиллаштириб боришлари, илмий ва сиёсий ахборотлар оқимидан тўғри хулоса чиқаришга эришмоқлари лозим.

Психолог олимларимиз илмий-техника инқилоби авж олиб бораётган ҳозирги даврда ўқувчи ёшларнинг акселерацияси, яъни болалар ривожланишининг тез суръатлар ўсиб билан бориши, бу жараён уларнинг ҳам ақлий, ҳам жисмоний жиҳатдан ривожланишларида яққол намоён бўлаётганлигини алоҳида таъкидламоқдалар. Дарҳақиқат, ҳозирги даврда талабалар ёшлигиданок радио, телевидение, газета, журнал ва турли китоблар, ахборот каналлари орқали кўплаб замонавий илмий-техникавий янгиликлардан бохабар бўлмоқдалар. Буларнинг ҳаммаси сўзсиз ўқувчи ёшларни ҳар томонлама ривожланишларга, дунёқарашлари кўламнинг кенгайишига олиб келмоқда. Ўқувчи ўз уйида телевидение орқали ёки кинотеатрда тарихий мавзудаги асарни томоша қилиб, унинг мазмуни билан чуқур танишишга муваффақ бўлгани ҳолда, ўқитувчи дарс жараёнида фақатгина дарслик материали билангина чегараланаётган бўлса, у ҳолда ўқувчида мазкур дарс учун ҳеч қандай қизиқиш пайдо бўлмайди. Ана шундай инқирозли шароитдан чиқиб кетиш учун ўқитувчи тарихий таълимида эмоционал маҳоратини ошириб бориб, ўқувчиларни мавзунинг мазмунига бўлган қизиқишларини ҳисобга олиб, унинг ҳар томонлама мустаҳкамланишига эришмоғи керак.

Маълумки, тоталитар тузум даврида шаклланган ватанпарварлик тарбиясининг мазмуни аниқ миллий ва маънавий пойдеворга ўрнатилмаган бўлиб, «Совет ватанпарварлиги», «социализм ватанпарварлиги» ва ҳоказо иборалар билан юритиб келинди. Бундай баланд парвоз иборалар йиғиндисидан ташкил топган «ватанпарварлик» партия ҳужжатларида назарий жиҳатдан асосланиб, «Совет жамиятининг ўтган давр ичида қўлга киритган асосий ютуғи бу ягона совет халқларининг шакл-

лантиришдир!» деб, халқ маорифи ходимлари олдига, жумладан тарих ўқитувчиларига ёш авлодни алоҳида олинган аниқ халқ, миллатнинг миллий ва маънавий анъаналари руҳида эмас, хаёлан «шаклланган» совет халқи ватанпарварлиги руҳида тарбиялашни сингдиришга ундар эди. Шундай экан, тарих ўқитувчиси тарих таълимини тарғиб этишда айрим тарихий шиор ва қақриқларни маълум тарихий давр, тарихий шароит ва унинг манфаатидан келиб чиққан бўлишининг сабаб ва моҳиятларини ҳам тарих ўқитиш методикасидаги энг асосий талаб ва тушунча тамойилидан келиб чиқиб, унга мутлоқ риоя этиш лозим.

Масалан, ўқитувчи «Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон» мавзусини ўтар экан, фанлараро алоқа боғлаш тамойилини амалга ошириб бориб, ўқувчилар эътиборини Ғ. Ғуломнинг Улуғ Ватан уруши йилларида умумхалқ шиорига айланган «Буюк Ватаннинг буюк фарзанди, библи қўйқи сени Ватан кутади», деган қақриғига жалб этади. Бу шиор сўзсиз ўз даврининг жанговор қақриғи, ёзувчининг ўз фуқаролик бурчини виждонан адо этишидаги олий мезон эди. Бошқача қилиб айтганда, совет ёзувчиси устқурманинг фаол элементи сифатида ўз базисига содиқ хизмат қилиши керак эди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Лекин ўша суронли 40-йилларда «Буюк Ватан» тушунчасига эга ўзининг азалий орзуси ўз мустақиллигига эришган халқ ўзбекларга бугунги кунда қандай муносабатда бўлишимиз керак? Шу қақриқ ўша даврдаги «Ватан тушунчаси бугунги кунда ҳам ўз моҳиятини сақлаб турибдими? Бунинг учун дарс жараёнида фақатгина дарслик материали билан кифояланиб қолмасдан, мавзуга доир қўшимча адабиётлар, турли методик воситалардан, жумладан экран кўлланмалари, магнитофон ёзувлари, теледарслар, мавзунинг мазмунига қараб музей дарслари ёки семинар дарсларидан мақсадга мувофиқ фойдаланмоғи керак.

Фашизмга қарши уруш йилларидаги тарихий факт ва рақамлар тарих фани ўқитувчилари учун асосий манбаларга айланиб қолди. Тарих фани ўқитувчиси «Улуғ ватан уруш йилларида Ўзбекистон (1941-1945)» деган мавзуни баён қилар экан, Ўзбекистон уруш йилларида армияни таъминловчи энг муҳим аслаҳахоналардан бирига айланганлиги, фронтга ҳарбий техника кийим-бош ва озик-овқат маҳсулотларини тобора кўпроқ миқдорда етказиб бериб турганлиги, собиқ иттифок халқлари дўстлигининг ғолибона

кучини бутун дунёга намойиш қилганлигини айтиб, генерал Л. А. Говоровнинг 1941-йил декабрда Ўзбекистон Олий Кенгаши Раёсатининг Раиси Йўлдош Охунбобоев бошчилигидаги делегация аъзолари билан қилган суҳбатда айтган куйидаги сўзларини келтиради: “Қабиҳ душман Москвага яқинлашиб, Москва ҳавф остида қолганда. бизлар ўз позициямизда мустақкам турдик. Биз бутун Совет халқининг, шу жумладан ўзбек халқининг доимий ёрдам ва қўллаб қувватлашини сезиб турдик. Қорли Москвадан қуёшли Ўзбекистонгача-мингларча километр. Аммо бу масофа бизни ажрата олмайди. Биз биламизки, Сиз бизларга яқин ва азиздирсизлар, биз ҳам сизга яқин ва азиздирмиз”¹.

Уруш йилларидаги тарихий воқеа ва ҳодисалардан фойдаланиб Ватанимиз тарихини ўқитиш ва ўргатишда ана шу йилларда яратилган тарихий-бадиий адабиётларнинг роли аҳамиятлидир.

Тарих фани ўқитувчиси яна “Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон (1941-1945йй)” мавзусини баён этишда уруш йилларида ёзилган тарихий, бадиий адабиётлардан фойдаланиши, Ўзбекистон халқларининг бутун қардош халқлари билан ёнма-ён туриб фронтда душманга қарши олиб борган фидокорона курашнинг ёрқин манзарасини ўқувчилар кўз ўнгида гавдалантиришга ёрдам беради. Масалан, қардош халқлар, шу жумладан, Ўзбекистон халқлари ҳам урушнинг биринчи кунидан бошлаб душманни тор-мор этишга бутун кучини сафарбар этганлигини ўқувчиларга ҳис эттириши учун Ҳ. Олимжоннинг “Кўлингга қурол ол” шеърдан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Ёки Р. Файзийнинг “Ҳазрати инсон” романидан фойдаланиш ўзбек халқининг меҳнатсеварлик анъанасини давом эттириб, мамлакат ичкарасида фидокорона меҳнат қилганлигини, фронтни озиқ-овқат, кийим-кечак ва қурол аслаҳа билан таъминлаб турганлигини кўрсатиб бериш имконини беради.

Тарихчи устоз фашизмга қарши уруш йилларида ўзбек халқининг меҳнатсеварлиги ва ватанпарварлиги фронтда, мамлакат ичкарасидаги меҳнатдагина эмас, балки бошқа кўпгина соҳаларда ҳам намоён бўлганлиги ҳақида гапириб ўзбек оилалари кўчириб

¹ А. Саъдиев. Ўзбекистон халқлари. тарихини ўқитиш. -Тошкент: Ўқитувчи, 1993. -Б. 137.

келинган 200 минг етим болаларни меҳр-муҳаббат билан ўз кучоғига олганлигини тушунтириб беради. Бу ўринда турли миллатга мансуб бўлган 15 болани тарбиялаб ўстирган Тошкентлик темирчи Шоаҳмад Шамаҳмудовлар оиласи, 13 болани асраб олган Каттақўрғонлик уруш ногирони Ҳамид Самадов, 10 болани ўз бағрига олган Самарқандлик колхозчи аёл Фотима Қосимовалар ҳақида тўлиб-тошиб гапиради. Уруш вақтида ота-онасидан ажраб, етим қолган болаларнинг ўзбек оиласида жонажон уйини топганлигини айтиб, Мирмуҳсиннинг “Қадрдонлар” достонидан, Ғ. Ғуломнинг “Сен етим эмассан” шеърларидан парча ўқиб беради.

Урушнинг дастлабки босқичидан бошлаб, республикамизнинг барча фанлар соҳасидаги олимлар-тарихчилар, шарқшунослар, адабиётшунослар, тилшунослар, иқтисодчилар, файласуфлар ўз олдларига уруш даври кўйган вазифаларнинг маъсулиятлиги ва муҳимлигини тушунган ҳолда ижодий куч ғайратларини фашизм мафқурасига қарши курашга, гитлерчиларнинг босқинчилик сиёсатини фош қилишга, халқимизнинг юксак ватанпарварлик туйғуларини тарбиялашга қаратдилар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёев таъкидлаганларидек “Иккинчи жаҳон уруши ҳақиқатан ҳам инсоният тарихидаги энг даҳшатли, энг қонли қирғин бўлган эди. Бу уруш халқимиз бошига қандай оғир аъзоб-уқубат ва талофатлар, беҳисоб қурбонлар келтирганини эл-юртимиз ҳеч қачон унутмайдилар.. Ҳақиқатан ҳам, униб-ўсиб келаётган ёш авлодимиз фашизм балосига қарши курашда жасур аجدодларимиз кўрсатган мардлик ва матонатни асло ёдидан чиқармаслиги керак. Бу тарихий ҳақиқатни уларга тўла етказиш, фарзандларимизни миллий ғурур ва ифтихор руҳида, ватанпарварлик руҳида тарбиялашда барча мутасадди ташкилотлар, олимларимиз фаол иштирок этадилар, деб ишонаман”¹.

Уруш йилларида Ўзбекистондаги ҳар бир оила нафақат маънавий жиҳатдан, балки моддий жиҳатдан ҳам қийин аҳволга тушиб қолган эди. Шаҳарларда озиқ-овқатга карточка тизими ташкил этилиб, ишчи ва хизматчиларга кунига 400-500 граммдан, оила аъзоларига

¹ Шавкат Мирзиёев. Юрт қахрамонларининг қадри баланд, хотираси муқаддас. -Тошкент: Ўзбекистон, 2017. 2-жилд, -Б. 318, 322.

300-400 граммдан нон бериларди. Раҳбар ҳодимлар эса махсус озик-овқат билан таъминлаб турилди. Қийинчиликлар жамиятнинг ижтимоий руҳий ҳолатида кескинликни вужудга келтирди. Бирок фашизм устидан қозонилган ғалабага ишонч асло пасаймади. Булардан ташқари уруш йилларида ўқишга жалб этилмаган мактаб ёшидаги болаларни урушдан кейинги йилларда таълим тизимига тортиш жуда муҳим масала бўлиб қолди. Шунингдек уруш йилларида таълим сифати ҳам жуда пасайиб кетган бўлиб, ҳалигача ўтмишдаги қолоқ услубларда дарслар олиб борилган эди. Бу эса ўқувчиларни ўқишдан бездирар, ўқишни ташлаш ва синфда қолиш ҳолларини кўпайтирар эди. Масалан, 1945/46 ўқув йилида Ўзбекистон мактабларидаги ўқувчилар сони режадаги 1 млн 10 минг киши ўрнига 82. 3 минг кишидан иборат бўлди. Синфда қолган ўқувчилар ҳам кўп бўлиб, 1946 йилда у барча ўқувчиларнинг 37% ни ташкил этарди. Айниқса қиз болаларни мактабга жалб қилиш, уларни ўқишини тугатгунча ушлаб туриш алоҳида муаммо сифатида кўндаланг бўлиб турарди. Ўқитувчи ходимлар масаласи ҳам жиддий муаммолардан бири эди. Чунки малакали ўқувчилар асосан урушга юборилган, уларнинг кўпчилиги урушда ҳалок бўлган эди. Хусусан, 1947 йилда республика бўйича 4 минг ўқитувчи етишмасди. Туман халқ маорифи бўлимлари мудирлари, мактаб директорлари муовинларининг 60% дан кўпроғи тегишли маълумотга эга эмасди.¹ Шу тариқа уруш йилларида Ўзбекистонда таълим соҳасида ҳам катта йўқотишлар бошдан кечирилган эди.

Шундай қилиб ўзбек халқининг уруш фронтларидаги жасорати, мамлакат ичкаридаги фидокорона меҳнати иккинчи жаҳон уруши голибона тугалланишининг бевосита таркибий қисми бўлди.

Урушнинг оғир йилларида ўзбек халқининг маънавий маданий-ахлоқий хусусиятлари, унинг инсонпарварлиги ёрқин намойён бўлди, яъни биринчи президентимиз И. А. Каримов айтганларидек “Бизнинг халқимиз воқеаларга бой кўп минг йиллик тарихи давомида кўп нарсаларни бошдан кечирди-маданият, илм-фан, ўз давлатчилиги ютуқлари нашидасини сурди, ўзаро низолар, бегоналар асорати аламини тортди, энг яхши ўғил-қизларидан жудо бўлди”. Лекин “тарихнинг ўйини ҳам, омонсиз жангу-жадаллар

ҳам, табиий офатлар ва очлик ҳам халқимизнинг инсонийлик табиатиغا доғ тушира олмайди”.¹ Ўша давр сиёсатига қарамаздан, Ўзбекистоннинг иккинчи жаҳон уруши йилларида кўрсатган юксак ватанпарварлик намуналари бу халқнинг кўп минг йиллик тарихга ва маънавий, илмий-маданий меъросга эга эканлиги, умуминсоний миллий қадриятларни бир хилда ҳис қилишни кўрсатади.

Хуллас, ўзбек халқининг фашизмга қарши уруш йилларидаги матонатини ифодалаб, Президентимиз Ш. М. Мирзиёев шундай деган эди: “Ҳеч шубҳасиз, бу даҳшатли уруш, бутун инсоният қатори, бизнинг халқимизга ҳам мислсиз кулфат ва йўқотишлар олиб келди. Тарихнинг ана шундай бешафқат ва суронли синовларидан ёруғ юз билан, ҳар томонлама муносиб ўтган халқимизга қанча таъзим қилсак, ҳар қанча тасаннолар айтсак, арзийди, албатта”²

50-йилдан эътиборан собиқ Иттифок ва республикамиз ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётининг соғломлаштиришига йўл очилди. Тарих фанини, мактаб тарих таълими мазмунини шахсга сиғиниш ва унинг оқибатларидан тозалашга киришилди. Собиқ иттифокдош республикалар ва ўлкалар тарихини ўрганиш, махсус дарслик ва қўлланмалар яратишга киришилди, бу эса тарих таълими мазмунининг бойишига ва тарбиявий йўналишининг кучайишига ёрдам берди, янги дастур ва дарсликлар яратилди. Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини ошириш ва уларнинг мустақил ижодий ишлашида дарсликларнинг роли ортди.

Тарих таълимининг янги мазмунини мувоффақиятли амалга ошириш ва унинг афзалликларидан тўлиқ фойдаланишга ёрдам берадиган усул ва воситаларни илмий жиҳатдан асослаб бериш кун тартибига қўйилди. Методист (услубчи)лар таълим усул ва воситаларини танлашда ўқитишнинг мақсади, мазмуни ва ўқувчиларнинг ўрганиш фаолиятини асос қилиб олишни таклиф этдилар, илмий тадқиқот ишларининг кўпчилик қисми ҳам шу йўналишда олиб борилди. П. С. Лейбенгруб ўзининг “Ўрта мактабларда тарих дарсларига дидактик талабалар”(М., 1960)

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. -Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 1-жилд, -Б. 77

² Шавкат Мирзиёев. Буюк аждодларимизнинг муқаддас хотираси ва жасорати олдида бош эгамиз. -Тошкент: Ўзбекистон, 2019. 1-жилд. -Б. 396-397.

¹ Ўзбекистоннинг энг янги тарихи. -Тошкент: Шарк, 2000. 2-китоб, -Б. 571.

номли китобида тарих таълими усуллари таснифига ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўқув фаолияти хусусиятларини, ўқитувчи раҳбарлигида ўқувчиларнинг тарихий ҳақиқатни билиб олишга ёрдам берадиган воситалар (манбаи)ни асос қилиб олиш¹ни тавсия қилди ва ўқитиш усуллари куйидаги гуруҳларга бўлди:

1. Ҳикоя усули. 2. Мактаб маърузаси. 3. Сухбат услуги. 4. Кўргазмалари услуги. 5. Дарсликлар билан ишлаш услуги ва бошқалар. П. С. Лейбенгруб ўқитиш услублари ҳақидаги ўз фикрини кейинчалик ривожлантириб, 1968 йилда Киевда украин тилида нашр қилинган “Тарих дарси дидактикаси” номли китобида ўқувчиларнинг билиш фаолиятини ривожлантириш даражаси таълим услублари таснифига асос қилиб олиниши керак, деган фикрни олға сурди.

А. А. Вагиннинг китобларида² тарих таълими усуллари нисбатан тўлиқ ва ҳар томонлама чуқур тасниф қилинган. А. Вагин тарих таълими усуллари таснифига тарихий воқеаларни билиш манбаларини асос қилиб олди ва уларни куйидаги уч гуруҳга бўлди:

- 1) оғзаки баён усули;
- 2) кўргазмалари таълим усули;
- 3) матн билан ишлаш усули;

Проф П. В. Гора таълим усуллари таснифи хусусида тўхтаб, масалага фақат дидактик нуқтаи назардан эмас, тарих услубий жиҳатдан ҳам ёндашиш, ўқув материалларининг таълим-тарбия вазифаларини ҳамда унинг мазмунидаги ўзига хос хусусиятларини ҳам эътиборга олиш зарурлигини таъкидлади.³ Унинг 1970 йилда нашр этилган “Тарих ўқитиш методикаси”⁴ дастурига ҳам шу принцип асос қилиб олинган. П. В. Гора ўзининг мазкур мақоласида таълим услубларини куйидаги уч турга бўлади:

¹ П. С. Лейбенгруб. Дидактические требования к уроку истории в средней школе. -Москва: 1980, -С. 114-115.

² А. А. Вагин. Методика преподавания истории в средней школе. -Москва: Просвещение, 1968. -С. 296-328.

³ П. В. Гора. К вопросу о системе методов и методических приёмов обучения. Преподавание истории в школе, 1966, №3, -С. 47.

⁴ П. В. Гора. Программы педагогических институтов. Методика обучения истории. -Москва: 1970.

1) Оғзаки ўқитиш услуги; бу услуб ўз навбатида икки турга бўлинади: а) оғзаки таълим услуги ва б) босма матнлар асосида ўқитиш услуги;

- 2) кўргазмалари таълим услуги;
- 3) таълимнинг амалий услуги.

Ўқитиш усуллари ва ўқувчилар тафаккури фаолиятининг турли шакллари ўртасидаги ўзаро алоқа, уларнинг бир-бирига кўрсатадиган таъсири асосида бир тизимдаги усулларнинг ўзаро боғлиқлиги юзага келади. Масалар, кўргазмалари таълим усули ҳеч қачон ўқитувчининг баёнисиз амалга ошмайди, ўқитувчининг оғзаки таълим усули ҳам доимо кўргазмалари воситаларга таянади. Ўқувчиларнинг техника воситалари, турли хилдаги матнлар устидаги амалий фаолияти ҳам таълимнинг кўргазмалари ҳамда оғзаки усуллари билан боғлиқ ҳолда олиб борилади.¹ Мазкур усуллар тизими тарихни ҳар томонлама ўқитиш ва ўрганишда ҳам қўлланилади.

П. В. Гора таълим усуллари ҳам уч гуруҳга бўлади:

1) ўқувчилар хотирасида тарихий фактлар тўғрисида образли тасаввурларни шакллантириш; 2) тарихий фактлар, йилларни мустақамлаш; 3) аниқ тарихий материални ўзлаштириш ва тарихий материални ўзлаштириш ва тарихий тушунчаларни шакллантириш усуллари². Шунингдек, у кўргазмалари услубнинг ролига алоҳида аҳамият бериб, ўзининг шу муаммога бағишланган китоби³да кўргазмалиликнинг усул ва воситаларини икки гуруҳга ажратади: 1) тарихий фактларнинг ташқи белгиларини кўргазмалари асосда ўрганиш ҳамда улар тўғрисида шаклланган тарихий тасаввурларнинг кўргазмалари бўлишига ёрдам берадиган усул ва воситалар; 2) тарихий жараённинг моҳиятини чуқур кўргазмалари асосда ўрганишни таъминлайдиган усул ва воситалар.

Таълимнинг кўргазмалари бўлишини таъминлайдиган усул ва воситалар дарснинг мақсади, материалнинг мазмуни ва хусусиятига

¹ А. Саъдиев. Мактабда тарих ўқитиш методикаси. -Тошкент: Ўқитувчи, 1978. -Б. 35-138.

² П. В. Гора. К вопросу о системе методов и методических приёмов обучения. // Преподавание истории в школе, 1966, №3, -С. 47-52.

³ П. В. Гора. Методические приёмы в средства наглядного обучения истории в средней школе. -Москва: 1971г.

қараб танланади. П. В. Гора ўқитиш усулларини ҳамда кўргазмали таълимнинг усул ва воситалари таснифига ўқувчиларнинг билишдаги фаоллиги ва мустақиллигини оширишни асос қилиб олади. Тарих ўқитишни ўқитувчининг ўқитиш ва ўқувчиларнинг ўрганиш ёки билиш фаолиятдан иборат бир бутун жараён деб қаралади. П. В. Гора ўқувчиларнинг дарс материални пухта ўрганиб, билиб олиш фаолиятига ўқитувчининг раҳбарлик қилиш, уларни таълим жараёнининг фаол иштирокчисига айлантиришда кўргазмали таълим методикасининг турли воситаларидан оқилона фойдаланиш, уларга турли вазифаларни бажартиришнинг аҳамияти катта эканлигини исботлаб берди. Ўқувчиларнинг билиш фаолиятини ошириш ва унга ўқитувчининг раҳбарлик қилишини таъминлайдиган вазифалар ва топшириқларни шартли равишда уч гуруҳга бўлди.¹

1) ўқувчилардаги мавжуд билимларни эсга олиш учун ёрдам берадиган;

2) уларни мазмунан бойитиб ривожлантириш учун ёрдам берадиган;

3) муаммодан иборат топшириқлар.

Юқоридагилардан келиб чиқиб таҳлил этиладиган бўлса, талабаларни тарихий услубий фикрлар, шу жумладан таълим усуллари ҳақидаги фикрлар тараққиёти билан таништириш уларни тарих, хусусан Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитишнинг назарий асослари билан қуроллантиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан кейин тарихни ўқитишга бўлган талаб янада ортди. Тарихчи олимларимиз, методистларимиз томонидан ўқитишнинг замонавий усулларини кўрсатиб бера оладиган китоблар яратилди. Жумладан, доцентлар Т. Тошпўлатов, Я. Х. Гаффоровлар томонидан яратилган “Тарих ўқитиш методикаси”, ҳамда доц Гаффоров Я. Х. томонидан яратилган “Тарих ўқитиш методикаси” китобларида² тарих ўқитиш методикаси самарадорлигини ошириш муаммолари амалий

¹ П. В. Гора. Методические приёмы и средства наглядного обучения истории в средней школе. — Москва: 1971, — С. 50-51.

² Т. Тошпўлатов, Я. Гаффоров. Тарих ўқитиш методикаси. — Тошкент: ТУРОН-ИҚБОЛ, 2010. Я. Х. Гаффоров. Тарих ўқитиш методикаси. — Тошкент: ТУРОН-ИҚБОЛ, 2021.

жиҳатдан умумлаштирилган ва Ўзбекистон Республикасининг илғор мактаблари ҳамда олий ўқув юртлари тарих ўқитувчилари иш тажрибаларида синаб кўрилган экспериментал, илмий-методик ва педагогик иш тажрибалари таҳлил этилган.

Ушбу дарсликларда тарих дарслари ва унга бўлган замонавий талаблар, тарих дарслари самарадорлигини ошириш йўллари, таълим-тарбия тизимида тарихни ўрганишга интеграцион ёндашиш ҳамда тарих таълимида янги педагогик технологиялардан фойдаланиш каби масалалар алоҳида ўрин эгаллаган.

Бугунги кунда мамлакатимизнинг бозор иқтисодига ўтиши муносабати билан ўқувчиларни ўқишга қизиқишлари борасида турлича ёндошиш, қизиқишларини бир хил эмасликлари яққол кўзга ташланмоқда. Уларни ўраб турган. ижтимоий муҳит ёшла-римиз дунёқарашларида ўз тамгаларини қолдирмоқда. Бундай шароитда тарих ўқитувчисининг вазифаси синфда мавжуд бўлган барча ўқувчилар ёшлар диққат-эътиборларини уларга нисбатан дифференциация усулини қўллаб, бир вақтда уларнинг ҳаммалари учун мақбул бўлган тарихий материални баён қилиш билан, иккинчи томондан ҳар бир ўқувчининг қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда, унга алоҳида ёндошмоққа ҳаракат қилмоғи керак.

Дарс жараёнида ўқувчилар фаолиятларига дифференциал ёндошиш қандай назорат этилса, уларни уй вазифаларини бажаришларини назорат этиш ҳам ўша тамойил асосида амалга ошириб борилмоғи керак.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, тарих дарсининг мазмуни мустақил Ўзбекистон Республикасининг ёшлар орасида олиб бориладиган мафкуравий ишлар вазифаларига мос келиши, тарих ўрганишнинг турмуш билан алоқасини боғланганлигида, Ўзбекистон келажаги буюк давлат бўлишини назарий ва амалий ишлар билан боғлаб олиб боришга йўналтирилган бўлмоғи керак.

Тарих дарслари ўқувчи ёшларда шундай қатъий тушунчани мустаҳкам шакллантирмоғи керакки, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши XV сессиясида алоҳида қайд этилганидек «Келажак ўз-ўзидан келмайди. У бугунги машаққатли меҳнат билан яратилади. Бугун яратган нарсамиз келажакка ҳам ўтади. Агар бугун шошилиб ниманидир унутсак, келажак авлодлар ўша нарсадан маҳрум бўладилар. Жамият маданиятсиз, маънавий-

ахлоқий қадриятларсиз яшай олмайди. Уларни писанд қилмаган жамият пировард-оқибатда таназзулга юз тутади», деган концепция билан йўғрилган бўлмоғи керак.

Тарих дарслари самарадорлигини ошириб бориш учун ўқитувчи тарих фанининг ривожланиб боришини системали равишда кузатиб бормоғи керак. Айниқса, Олий ва ўрта махсус таълим тизимида сабоқ олаётган ёшларни тарихдан чоп этилаётган янги асарлар мазмуни билан таништириб боришлари ҳамда уларнинг тарихни ўрганишга бўлган қизиқишларини янада оширишлари лозим.

3. Тарих дарсларининг илмий-методик ва дидактик талаблари

Методика фанида дарс хусусида гап борар экан, биринчи галда у ёки бу мавзуни ўрганишнинг мотивацияси нимадан иборат, деган табиий талабга аниқ, илмий-методик жавоб бериш талаб этилади. Чунки, дарс педагогик жараённинг энг масъулиятли асоси бўлганлиги боис мазкур дарсда ўрганиладиган мавзунинг таълимий-тарбиявий жиҳатдан маълум тушунча ва қонун-қоидаларни мустақкам ўзлаштириб олиш учун зарурати ва уларнинг кундалик амалиётдаги ҳаётийлиги биринчи галда ўқитувчининг ўзи учун ҳар томонлама аниқ ва равшан бўлиши, қолаверса дарснинг мотивацияси ҳар бир талаба онгига энг самарали методлар воситасида сингдирилиш ва имкон қадар уларнинг кундалик амалий фаолиятларида қўлланилишига ўсиб ўтишига йўлланма бўлмоғи керак.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, мамлакатимизнинг миллий мустақилликка эришганлиги муносабати билан «Таълим тўғрисида» ва «Қадрлар тайёрлаш Миллий Дастури» талабларини ҳаётга татбиқ этиш йўлида таълим тизимларини такомиллаштириш, талаба-ёшларимиз онгида миллий истиклол ғоясини шакллантириш, уларни миллий жиҳатдан ўзлигини англашлари хусусида ҳам бирмунча ишлар амалга оширилди. Ҳукуматимиз томонидан таълимнинг том маънодаги янги турлари, собиқ шўролар давридаги умумтаълим мактабларининг 8-синфларини зўрға «тамомлаган», аслида паст баҳоларга ўқийдиган болаларни зўрлаб

ўқитадиган ГПТУ ва СПТУлардан ўлароқ фарқ этадиган, махсус соҳаларга ихтисослашган академик лицейлар, ЎМКХ таълими тизими вужудга келди.

«Ўзбекистонда касб-хунар таълими ислохотига кўмак» таъсис лойиҳаси фаолият кўрсатмоқда. 2001 йилга келганда мана шу охирги ташкилот педагогика фанлари номзоди Л. В. Голишнинг таълимни фаол усулларига бағишланган қатор экспресс қўлланмаларини эълон қилди. қўлланмага «Ўзбекистонда касб-хунар таълими ислохотига кўмак» ТАЪСИС лойиҳаси раҳбари Герман Сонневелднинг кириш сўзи ёзган.

Яратилган бу қўлланмаларни ўқиб чиққан ҳар бир педагог Ўзбекистонимизда мустақиллик шарофати билан ўзбек тилига давлат мақоми берилганлигига қарамасдан, ўқитувчининг бошини Л. Голиш ва Герман Сонневелдалар томонидан мутлоқ ўринсиз қўлланилган хорижий атамалар мажмулари: «перцептив», «репродуктив», «алгоритм», «инсерт», «пинборт», «эмпатия» каби хорижий тиллардан олинган алмисоқий сўз ўйинларидан иборат бўлган иборалар моҳиятини, аниқроғи луғавий маъносини 2 варақ ҳажмида тушунтиришдан иборат бўлган «Экспресс-қўлланма»да юқорида қайд этганимиздек, мавзунинг «мотивация»си умуман очиб берилмаганлиги албатта муаллифларнинг «дарс», «дарснинг турлари», «методика» ва нихоят «дидактика» тушунчаларидан нақадар йироқликларини яққол ифодалаган. Боз устига-устак Республикамиздаги кўплаб иқтидорли халқ ўқитувчилари, халқ таълими аълочиларига дарс бериш усулини, уларнинг фикрларича энг самарали усулини «меъёр» сифатида Ўзбекистон халқлари тарихи, жаҳон тарихи ва миллий ғоя ва мафкура фанларини қандай ўрганишига, дарснинг қандай турида, қандай фойдаланиш жараёнида эмас, дарснинг тури умуман номаълум бўлган, «СОРОС-Ўзбекистон» фондининг очик жамият институти материалларига мослаштирилган, ўқитувчи Г. А. Зеленская томонидан тайёрланган «Денгиз тошбақалари» ўқув машғулоти, бу машғулотни «самарали» ўтказиш учун Кит Г. Хей исмли муаллифнинг «Денгиз тошбақалари» номли нашри, йили, қаерда чоп этилгани, умуман, антиқа китобдан фойдаланиш лозимлиги ўқтирилади. Аслида, Ўзбекистонда ўз фаолиятини мутлоқ бесамар яқунлаган 1946 йилда АҚШнинг собиқ президенти Рузвельт «Франклин» Дефаннинг

(№0. 1. 1882; Хайд Парк штат Нью Йорк-12. 4. 1945 Уорм Спринге штат Джорджия) хотини Элеонора томонидан асос солинган «СОРОС фонди»ни тарғиб этишга бағишланган бу «экспресс-қўлланма» Республикамизда таълимнинг миллий характери ва иммунитетимизни поймол этиб тарғиб этилган, мантикий узвийликни амалга ошира олмаган, беҳуда бир нарса бўлиб қолган.

Замонавий дарсга бўлган илмий-методик ва дидактик талаби хусусида баҳоли қудрат, муфассалроқ тўхтаб ўтиш лозим кўринади. Бу борада Ўзбекистонимизда ҳам қатор машҳур педагог олимларимизнинг бугунги кунимиз учун ҳам фойдадан холи бўлмаган ажойиб концепцион фикр-мулоҳазалари мавжуд. Бу борада атоқли олим, академик Т. Н. Қори-Ниёзийнинг қуйидаги фикрларини келтирадиган бўлсак, аллома *«Таълим-тарбия жараёнида кузатиш мақсад талабаларга уёки бу фандан «қанча» билим беришдан иборат бўлиб қолмасдан, балки шу билимларни қандай мақсадда, қайси метод ва воситалар ёрдамида уларнинг кундалик амалий фаолиятларида бевосита қўллаш билишларини фаол шакллантириб боришдан иборат бўлмоғи даркор»*, деган фикрлари ўз даврида Республикамизда халқ таълими тизимининг барча бўғинларида кенг қўлланилиб, халқ таълими соҳаларида маданий инқилобнинг содир бўлишида алоҳида аҳамият касб этган эди.

Таълим-тарбиянинг энг муқаддас бўғини - дарс хусусида фикр юритадиган бўлсак, ДАРС - педагогик жараённинг маълум даражадаги кўпми-озми «хужайраси» ҳисобланиб, унда бир томчи сувда қуёш акс этганидек, педагогик жараённинг ҳаммаси бўлмасида, маълум қисми концентрациялашади, яъни ўз ифодасини топади. Табиийки, бир маърузада дарснинг ҳамма соҳаларини, яъни педагогиканинг барча талабларини қамраб олиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам биз дарс жараёнида дарснинг энг муҳим, биринчи даражали томонларини аниқлаб олмоғимиз керак. Гап шундаки, Республикамиз халқ таълими тизимининг бугунги кунимиздаги энг долзарб масаласи - бутун педагоглар ҳамкорлигидаги ҳар бир дарснинг педагогик самарадорлигини илмий-назарий, методик ва дидактик жиҳатдан комплекс ишлаб чиқишга қаратилган бўлмоғи керак. Чунки, худди шу дарс жараёнида таълим-тарбиянинг энг мураккаб муаммоси-инсон шахсининг камол топтириш ва жамият

тараққиётида инсон омилининг шакллантириш каби долзарб масаланинг илмий-методик жиҳатдан самарали ечиш масаласи туради.

Кўп ҳолларда дарсларни сифати бизнинг педагогик маҳоратларимиз маҳсулотлари сифатига ҳам боғлиқ бўлиб, бизнинг тарбияланувчиларимизнинг маълумотли бўлишлари, ривожланишлари ва тарбияларининг юқори даражада бўлишларига бевосита таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам биз дарс тузилишини такомиллаштириб бориш билан бирга, бизнинг таълим-тарбия деб аталган маҳсулотларимизни педагогик технологиясини такомиллаштиришга, шу билан бирга бизнинг «маҳсулотимиз» сифат даражасининг яхшиланишини таъминлаши керак.

Ўтган асримизнинг 50-60-70 йилларида Бутун Иттифоқ ёки республика миқёсида турли фанларни ўқитишдан туман, вилоят, республика ва ҳатто Умумиттифоқ миқёсида ўтказиладиган илмий-назарий ва методик мавзуларга бағишланган конференцияларда у ёки бу фанни ўқитишда *«предметлараро алоқа боғлаш»* мавзуси албатта киритилар ва мазкур муаммони амалиётда қўллаш албатта дарс ва дарсдан, синфдан, ҳатто мактабдан ташқари машғулотлар давомида табиийки, маълум ижобий натижаларни берар эди.

Янги педагогик технология деб айтилаётган бугунги кунимизда, аниқроғи 2005-2006 ўқув йили жараёнида Республикамизда ўқитувчи педагогларни қайта тайёрлаш курсларида «Тарих ўқитишда инновация» «адабиёт ўқитишда инновация» ва бошқа фанни ўқитишга интеграцион ёндашув иборалари жуда кўп ишлатилди, ҳозир ҳам ишлатилмоқда.

2004 йилда Москвада «Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС» олий ўқув юртлари учун дарсликлар сериясини нашр этди. Мазкур дарслик муаллифи М. Т. Студеникин ўз дарслигининг хусусияти тўғрисида гапириб, шундай ёзади: «Тарих ўрганишда инновация. Билимнинг кодлаштириш ғояси» (195-бет) деган мавзусида шундай ёзади: *«Сўнги йилларда таълимда янги методларни кашф этилиши ва таълим-тарбия жараёнига тадбиқ этилиши «Инновация» деб аталиб, ўшандай янги методларни кашф этган муаллифларни новатар ўқитувчи – яъни, янгилик кашф этган ўқитувчи деб айтилади»*. Бирок, таълим тарбияда у ёки бу методни қайси ном билан атаманг у ўзининг реал педагогик

(©0. 1. 1882; Хайд Парк штат Нью Йорк-12. 4. 1945 Уорм Спринге штат Джорджия) хотини Элеонора томонидан асос солинган «СОРОС фонди»ни тарғиб этишга бағишланган бу «экспресс-қўлланма» Республикамизда таълимнинг миллий характери ва иммунитетимизни поймол этиб тарғиб этилган, мантикий узвийликни амалга ошира олмаган, беҳуда бир нарса бўлиб қолган.

Замонавий дарсга бўлган илмий-методик ва дидактик талаби хусусида баҳоли қудрат, муфассалроқ тўхтаб ўтиш лозим кўринади. Бу борада Ўзбекистонимизда ҳам қатор машхур педагог олимларимизнинг бугунги кунимиз учун ҳам фойдадан ҳоли бўлмаган ажойиб концепцион фикр-мулоҳазалари мавжуд. Бу борада атоқли олим, академик Т. Н. Қори-Ниёзийнинг куйидаги фикрларини келтирадиган бўлсак, аллома *«Таълим-тарбия жараёнида кузатишган мақсад талабаларга у ёки бу фандан «қанча» билим беришдан иборат бўлиб қолмасдан, балки шу билимларни қандай мақсадда, қайси метод ва воситалар ёрдамида уларнинг кундалик амалий фаолиятларида бевосита қўллаш билишларини фаол шакллантириб боришдан иборат бўлмоғи даркор»*, деган фикрлари ўз даврида Республикамизда халқ таълими тизимининг барча бўғинларида кенг қўлланилиб, халқ таълими соҳаларида маданий инқилобнинг содир бўлишида алоҳида аҳамият касб этган эди.

Таълим-тарбиянинг энг муқаддас бўғини - дарс хусусида фикр юритадиган бўлсак, ДАРС - педагогик жараённинг маълум даражадаги кўпми-озми «хужайраси» ҳисобланиб, унда бир томчи сувда қуёш акс этганидек, педагогик жараённинг ҳаммаси бўлмасада, маълум қисми концентрациялашади, яъни ўз ифодасини топади. Табиийки, бир маърузада дарснинг ҳамма соҳаларини, яъни педагогиканинг барча талабларини қамраб олиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам биз дарс жараёнида дарснинг энг муҳим, биринчи даражали томонларини аниқлаб олмоғимиз керак. Гап шундаки, Республикамиз халқ таълими тизимининг бугунги кунимиздаги энг долзарб масаласи - бутун педагоглар ҳамкорлигидаги ҳар бир дарснинг педагогик самарадорлигини илмий-назарий, методик ва дидактик жиҳатдан комплекс ишлаб чиқишга қаратилган бўлмоғи керак. Чунки, худди шу дарс жараёнида таълим-тарбиянинг энг мураккаб муаммоси-инсон шахсининг камол топтириш ва жамият

тараққиётида инсон омилининг шакллантириш каби долзарб масаланинг илмий-методик жиҳатдан самарали ечиш масаласи туради.

Кўп ҳолларда дарсларни сифати бизнинг педагогик маҳоратларимиз маҳсулотлари сифатига ҳам боғлиқ бўлиб, бизнинг тарбияланувчиларимизнинг маълумотли бўлишлари, ривожланишлари ва тарбияларининг юқори даражада бўлишларига бево-сита таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам биз дарс тузилишини такомиллаштириб бориш билан бирга, бизнинг таълим-тарбия деб аталган маҳсулотларимизни педагогик технологиясини такомиллаштиришга, шу билан бирга бизнинг «маҳсулотимиз» сифат даражасининг яхшиланишини таъминлаши керак.

Ўтган асримизнинг 50-60-70 йилларида Бутун Иттифоқ ёки республика миқёсида турли фанларни ўқитишдан туман, вилоят, республика ва ҳатто Умумиттифоқ миқёсида ўтказиладиган илмий-назарий ва методик мавзуларга бағишланган конференцияларда у ёки бу фанни ўқитишда *«предметлараро алоқа боғлаш»* мавзуси албатта киритилар ва мазкур муаммони амалиётда қўллаш албатта дарс ва дарсдан, синфдан, ҳатто мактабдан ташқари машғулотлар давомида табиийки, маълум ижобий натижаларни берар эди.

Янги педагогик технология деб айтилаётган бугунги кунимизда, аниқроғи 2005-2006 ўқув йили жараёнида Республикамизда ўқитувчи педагогларни қайта тайёрлаш курсларида «Тарих ўқитишда инновация» «адабиёт ўқитишда инновация» ва бошқа фанни ўқитишга интеграцион ёндашув иборалари жуда кўп ишлатилди, ҳозир ҳам ишлатилмоқда.

2004 йилда Москвада «Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС» олий ўқув юртлари учун дарсликлар сериясини нашр этди. Мазкур дарслик муаллифи М. Т. Студеникин ўз дарслигининг хусусияти тўғрисида гапириб, шундай ёзади: «Тарих ўрганишда инновация. Билимнинг кодлаштириш ғояси» (195-бет) деган мавзусида шундай ёзади: *«Сўнгги йилларда таълимда янги методларни кашф этилиши ва таълим-тарбия жараёнига тадбиқ этилиши «Инновация» деб аталиб, ўшандай янги методларни кашф этган муаллифларни новатар ўқитувчи – яъни, янгилик кашф этган ўқитувчи деб айтилади»*. Бирок, таълим тарбияда у ёки бу методни қайси ном билан атаманг у ўзининг реал педагогик

ҳаётда тутган ўрни ва самарадорлигини фақат амалиётда таълим ва тарбия назарияси ва амалиёти тараққиётидагини ўз изини қолдиради.

Жумладан, 1980 йилларда Донецклик ўқитувчи Виктор Фёдорович Шаталовнинг «Таянч сигналлар» деб аталмиш методини кенг тарғиб этди. (В. Ф. Шаталов. «Эксперимент продолжается». Москва, «Педагогика», 1989). Дарҳақиқат, китобда «таянч сигналлар» номини олган, ўзининг оригинал ҳарфларнинг жойлашганлиги билан талаба тасаввурида ғайритабиий тасаввур қолдирадиган шаклдаги сўзини йирик ҳарфлар билан алоҳида белги билан ёзилиши ва бундайин таянчлар, белгиларни талабани тарихий воқеани аниқ тасаввур этиши ва абадиятда хотирасида сақланиб қолганлигини мисол келтириб, Шаталов шундай ёзади: «*Чет тилларни ўрганиш жараёнида, талабалар кўпинча қозғоқ варақларига янги сўзларни ёзиб оладилар-да, уларга институтга кетаётганларида йўлда, танаффус вақтларида ва ҳатто маърузалар давомида, ниҳоят, ҳар бир имконият бўлган бўш вақтларида қараб, синчиклаб ўрганиб борадилар*». Кузатишимиз шуни кўрсатдики, айрим истеъдодли талабалар томонидан қўлланилаётган бундай усуллар янги исм-фамилиялар, сўзлар, саналар ва атамаларни эслаб қолишларида катта ижобий натижалар берганлар. Масалан, талаба дўстлари ва ўқитувчиларининг сўзларига қараганда В. Усыскин деган талаба методдан рационал фойдаланиб, тил ўрганишда катта ютуқларга эришган. Шунинг учун биз-деб ёзади Шаталов бу методни бетўхтов-тўхтамасдан юқори ижобий натижаларга эришганлиги учун Усыскин методи деб айтамыз. Қаҳрамонимизга тақлид қилмоқ, унинг ажойиб методини қўллаш ҳар бир талаба учун ўрناق бўлиб бормокда. Биз айрим сўзлар ва барқарор сўз бирикмаларини Усыскин методи билан ўрганар эканмиз, талабалар онгида ўрганилаётган сўз, воқеа ва ҳодисаларни келтириб чиқараётган сабаб ва оқибатларини ҳам аниқ кодлаштиришда улкан муваффақиятларга эришдик.

Масалан, оддий босма ҳарф билан ёзилган Шуйский фамилияси ҳарфларининг мана бундай ностандарт шаклда ёзилиши Шуйскийнинг давлат арбоби сифатидаги сиёсий иккиюзламачилигини ва охир-оқибатда унинг ўзи жабрдийда бўлиб қолганлигини кўрамыз. Худди ана шундай икки ҳарф Ш ва Т нинг ҳолатида баён этилганлиги ҳам Россия нинг денгизга чиқадиган

йўлини, умуман, коммуникациянинг ёмон аҳволда бўлганлиги сабабли, Россия шимол томондан ва жануб томондан ўз даврининг икки қудратли давлатлари - Швеция ва Туркия томонидан оғир ижтимоий-иқтисодий аҳволни ва халқаро майдонда қатор ноқулай сиёсий ҳолатларни бошидан кечиришга мажбур этиб келаётганликларини чуқур англашда Усыскин томонидан яратилган код бениҳоят катта аҳамият касб этди ва бугунги кунда «Усыскин методи» деб аталмоқда. Дарҳақиқат, давр Россиянинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳволидан келиб чиқиб кодни Пётр биринчи томонидан амалга оширган ички ва ташқи сиёсат мотивацияси ва унинг ижросини талабалар томонидан тўғри қабул қилишларига олиб келинмоқда. Мана бундай ҳоллар ҳар бир педагогни имкон қадар ҳар бир талабага индивидуал ёндошиб, унинг ўқиётган лицейи ёки коллежида фанлардан дастур талаби даражасида ўзлаштиришларини аниқ назорат қилиб ўқув юрти йўналишига қанчалик тайёр ёки тайёр эмаслигини аниқлаб олмоғи керак. Табиийки, бу жараён кўпроқ фанлардан ўтказиладиган дастлабки оралиқ назоратларида намоён бўлади. Ҳаётини тажрибадан келиб чиқиб, шу аччиқ ҳақиқатни тан олишимиз керакки, кўп ҳолларда бизнинг республикамиз шароитида академик лицей ёки коллежларга ўзининг асл туғма қизиқиши билан қабул қилиниб, кейин натижада ўқиётган билим юртининг асосий йўналишдаги фан асосларидан улгурмаган, ёки академик лицейлар устави талабига биноан сабабсиз 30 соат ва ундан ортиқ дарс қолдирган ҳамда фан асосларидан улгурмаган ўқувчилар, ўқувчилар сафидан деярли четлаштирилмайди. Уларга бир амаллаб «уч» баҳони қўйиб, ўқув юртини тамомлади, деган дипломни бериб, гўё шу талабага инсонпарварлик юзасидан туриб «мутахассислик» дипломни олишга ёрдам берган бўламиз. Аслидачи? Унинг уч йиллик умрини бесамар ўтишига «ғамхўр» педагоглар томонидан у талабани ҳар томонлама ўрганмаганлигимиз, гуруҳ раҳбарининг аксарият ҳолда ўзининг «куратор» деб аталмиш муқаддас бурчини ҳар бир талабага нисбатан индивидуал ҳолда комплекс ўрганиб, унинг умуман билим захирасидаги «очилмаган қўриқ» соҳаларини умуман илмий-педагогик ва психологик жиҳатдан очиб беришда ўз функциямизни бошқара олмаётимиз.

Усыскин методикасида таълимни мустаҳкам эгаллашда кадр-

ларнинг роли қанчалик ижобий натижалар бераётган бўлсалар айниқса ижтимоий фанларни ўқитишда таянч сигналларнинг «сабаб», «моҳият», «қонуният» ва тарихий саналарнинг роли ҳам ана шундай катта амалий аҳамият касб этади.

Бирок, афсус-надоматлар билан айтишимиз мумкинки, сўнгги йилларда умумтаълим мактаблари учун яратилган, ҳеч қандай илмий-методик экспериментдан ўтмасдан туриб, бирданига «дарслик» мақомига давогарлик қилаётган давлатимизнинг қанчадан-қанча маблағи ҳисобига яратилган «дарслик»лар тарихимиз таълимида кўпгина энг долзароб масалалар очиб кўрсатишда ночорлик қилмоқдалар. Аниқроғи, тарих фанидан яратилган «Давлат таълим стандарти» талабларини қондира олмаётирлар. Жумладан, мустақиллик даврида эришилган дастлабки ютуқлар ҳақидаги маълумотлар шўролар давридаги «ўсишлар билан солиштириб берилмаётганидек жаҳон тарихида Ўзбекистон тарихининг тутган ўзига хос ўрнини курслараро бўлган аниқ ва равшан ифодаларини кўрсата олмагандирлар. Бошқача қилиб айтганда тарих курсларини ўргатишга интеграцион ёндошув муаммоси ҳамон ўз ечимини тополмасдан келмоқда. Шунингдек, айрим муаллифлар ёзаётган дарсликларни қайси синф ўқувчилари учун ёзаётганларида уларнинг ёшлари, қабул қилиш имкониятлари ва психологик ҳолатларини умуман ҳисобга олмаётирлар.

Дарс жараёнида янги педагогик технология хусусида гап борар экан, бунда бутун аудиториядаги талабаларни столларни 4 дондан бир жойга йиғиб, талабаларни унинг атрофида гўё алоҳида-алоҳида тўплаб дарс жараёнида қуйилган қандайдир «муаммони» кенг муҳокама қилган бўлиб, мустақил фикр-мулоҳаза юритишга кенг шароит яратиб қўйилгандек сунъий манзарани ташкил этишдан кўра тарих фанидан яратилган бугунги аксарият дарсликларда тарихий воқеа содир бўлган манзил ёки тарихий манзара, унинг макони ва замони ниҳоятда қашшоқларча акс этилганлигини ҳисобга олиб, оддий кадоскоп аппаратидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш давр талаби бўлиб келмоқда.

Миллий мустақилликка эришганимиздан кейин ҳукуратимиз томонидан таълим ривожини учун қилинаётган ғамхўрлик, унинг сабаб-моҳияти ҳар бир дарс, ҳар бир дарсликда ўз ифодасини топиб, талабаларимизда мустақиллигимизнинг ҳар бир жабҳада,

жумладан халқ таълими ривожини бераётган натижаларини ўз кўзлари билан кўриб ўтмиш билан тоққослаштирганда «зар қадрини заргар билиши» мумкин-ку. Акс ҳолда талаба мамлакатимизда содир бўлаётган *ижтимоий, иқтисодий, сиёсий* ва ниҳоят *маърифий* янгиликлар қадрини билмаслиги мумкин. Мана бир мисол. 1984 йилда Москвада (ВДНХ) СССР Халқ хўжалигининг бутун иттифоқ ютуқларида Ўзбекистон Республикасизда Олий ва ўрта махсус халқ таълими соҳасида қўлга киритилган ютуқлари хусусида ЎзССР Олий ва ўрта махсус халқ таълими Вазирининг ўринбосари М. С. Султоновнинг Ўзбекистонда 60 йил давомида ўрта махсус таълимнинг бекиёс тараққий этганлигини ғурур билан : «Ўзбекистон ССР Олий ва ўрта таълим вазирлиги ихтиёридаги техникумлар учун 1971-1984 йиллар мобайнида 8 ўқув корпуси, 56 ётоқхона, 7 спорт залларини қуриб берилди» деб, Ўзбекистонда халқ таълими ривожини шўролар ҳокимияти катта маблағларни мутлоқ аямаётганлиги улкан ифтихор билан ифода этган эди. Хўш, мустақиллик даврида халқимизнинг бу соҳадаги ютуғи қандай бўлди?

Бугунги замонавий дарс ҳар бир ўқитувчининг дарслик материални муфассал таҳлил этиб бориши билан барча оммавий ахборот воситалари ва Интернет ахборотларини синчиклаб ўрганиб бориб, уларга интеграцион ёндошиб, дарс жараёнида зарур ахборотларни тўғри таҳлил этиб, талабалар онгига етказмоғи лозим.

Ҳозирги пайтда замонавий дарс тушунчаси тез-тез тилга олинмоқда. Замонавий дарс деганда-ўқитувчи ўқувчининг мавжуд имкониятларидан усталлик билан фойдаланиб, унинг ақлий салоҳиятини ишга солиб, ривожланишини таъминлайди. Ўқувчи эса ўз навбатида, билимларни чуқур ўзлаштиради ва кўникмасига айлантириб, маънавий баркамоллик сари одимлайди. Замонавий дарс мезонлари қуйидагилардан иборат:

-дарс ўқувчи ва талаба шахсига йўналтирилган бўлиб, ўқитувчи ва талабанинг ўзаро фаол муносабатларига асосланади;

-дарс жараёни табақалаштириш ва ўқувчи талабаларнинг шахсий қобилиятларига ёндашув асосида амалга оширилади;

-дарс ўқувчи талабаларнинг юқори даражадаги кизиқиши, ақлий фаоллиги ва муваффақиятга эришувига қаратилади;

-дарс педагогиканинг барча турдаги методологик асосларидан

келиб чиқиб амалга оширилади;

-дарсда бериладиган билим мазмунига кўра, турли педагогик усул ва услублардан фойдаланилади;

-дарсда назария ва амалиёт ўзаро боғлиқликда талқин этилади;

-дарс сифат ва самарадорлигини таъмин этувчи назорат турларидан фойдаланилади;

-дарсда вақтдан унумли ва мақсадли фойдаланилади;

Дарсни замонавий тарзда ташкил қилиш учун қуйидаги меъёрий хужжатлар тахт бўлиши шарт.

Дарсни бошлашдан аввал, биринчидан, ўқитувчи ва педагог қўлида ўз фанидан, мутахассислар томонидан тузилган ҳамда мутасадди вазирликлар тасдиғидан ўтган намунавий ўқув дастур бўлиши керак. Иккинчидан, шу дастурдан келиб чиққан ҳолда ҳамда ўқув муассасасининг йўналиши, моддий техника базаси ва ўқитувчининг шахсий имкониятларидан келиб чиқиб, ишчи ўқув дастури тузилган бўлиши шарт. Учинчидан, мазкур фанни ўтиш берилган соатлар ва тузилган ўқув жадвалидан келиб чиқиб, тақвимий ўқув режа тузилган бўлиши керак. Тўртинчидан, ушбу ўқув фанидан ўтиладиган ҳар бир дарс учун кўчирма ёки маърузалар матни ёки педагогик технология асосида дарснинг лойиҳаси тузиб чиқилган бўлиши лозим. Шулар қаторида, ҳар бир дарснинг ишланмаси ва технологик ҳаритаси бўлиши керак. Педтехнология асосида дарснинг лойиҳаси тузилган бўлса, технологик ҳарита талаб қилинмайди. Чунки у лойиҳанинг ичига киритилган бўлади. Айтилган меъёрий хужжатларга яна кўргазмали қурооллар, тарқатма материаллар ва бошқа бир қатор дидактик материаллар талаб қилинади. Шунингдек, талабаларнинг мустақил иш мавзулари, маслаҳат ва қолдирилган дарсларни қайта топшириш жадвали, баҳолаш мезонлари ва тест саволлари жамулжам бўлиши шарт. Булар болаларга билим бериш мақсадида дарсга кириш учун зарур бўлган меъёрий хужжатлар. Шуларга қўшимча қилиб, ўтиладиган фан бўйича энг охири дарслик ва бир қатор методик қўлланмаларни ҳам тайёрлаб қўйилган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Методик қўлланмаларга; мазкур фанни ўқитиш методикаси, шу фанда амалий машғулотларни олиб бориш методикаси, курс ишларини

бажариш методикаси ва бошқалар бўлиши мумкин¹

Яна шуни алоҳида қайд этишимиз лозимки, умумтаълим мактаби ўқув режаларида қатор махсус курсларни ўргатиш учун анчагина дарс соатлари ажратилган.

4. Ноанъанавий ва муаммоли дарсларни тарих таълимидаги аҳамияти

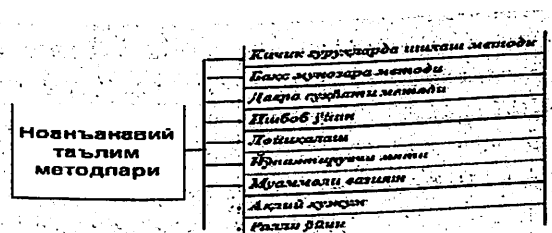
Замонавий дарсга бўлган талабалар хусусида гап борар экан албатта ноанъанавий дарс ва муаммоли дарсларни тарих таълимидаги аҳамияти каттадир.

Ўқитишнинг ноанъанавий методлари-келгуси мавзуларда ўқитишнинг (ўрганишнинг) ноанъанавий метод устида батафсил тўхталамиз. Бу моделларни шартли равишда 3 га ажратиш мумкин.

- ҳамкорликда ўрганиш ;
- моделлаштириш;
- ўрганишнинг тадқиқоти;

Бу моделлар асосан ўқувчи шахсига қаратилган бўлиб, уларни бошқача қилиб марказда ўқувчи турган таълим моделлари деб ҳам аташади.

Моделлаштириш – реал ҳаётда ва жамиятда юз бераётган ходиса ва жараёнларни ихчамлаштирилган ва содалаштирилган кўри-нишини (моделини) синфхонада яратиш ва уларда ўқитувчиларни шахсан қатнашиши ва фаолият эвазига таълим олишини кўзда тутувчи метод.

¹ Б. Зиёмухамедов. Педагогик маҳорат асослари. -Тошкент: Тиб-Китоб, 2009. -Б. 138-139.

Ўрганишнинг тадқиқот– ўқувчиларни муайян муаммони ечишга йўналтирилган, мустақил тадқиқот олиб боришини кўзда тутувчи метод.

Анъанавий (таълим жараёни марказида ўқитувчи бўлган) ўқитиш методларининг афзалликлари

- Маълум кўникмаларга эга бўлган ва аниқ маълум тушунчаларни, фанни ўрганишда фойдали.

- Ўқитувчи томонидан ўқитиш жараёни ва ўқитиш муҳитини юқори даражада назорат қилиниши.

- Вақтдан унумли фойдаланиш.

- Аниқ илмий билимларга таянади.

Ноанъанавий (таълим жараёни марказида ўқувчи бўлган) ўқитиш методларининг афзалликлари

- Ўқитиш мазмунини яхши ўзлаштиришга олиб келиш.

- Ўз вақтида алоқаларнинг таъминланиши.

- Тушунчаларни амалиётда қўллаш учун шароитлар яратилиши.

- Ўқитиш усуллари турли хил кўринишлари тақлиф этилиши.

- Мотивациянинг юқори даражада бўлиши.

- Ўқитилган материалнинг яхши эслаб қолиниши.

- Ўз-ўзини баҳолашнинг ўсиши.

- Ўқувчиларнинг предметнинг мазмунига ўқитиш жараёнига бўлган ижобий муносабати.

- Мустақил фикрлай оладиган ўқувчининг шаклланишига ёрдам бериши.

- Нафақат мазмунини ўзлаштиришга ёрдам бермай, балки танқидий ва мантиқий фикрлашни ҳам ривожлантириш.

- Муаммолар ечиш кўникмаларининг шаклланиши.

Ҳамкорликда ўрганиш метод – ўқувчиларнинг мустақил гуруҳларда ишлаши эвазига таълим олишини кўзда тутадиган метод.

Ўрганишнинг тадқиқот метод – ўқувчиларни муайян муаммони ечишга йўналтирилган, мустақил тадқиқот олиб боришини кўзда тутувчи метод.

Муаммоли таълим ҳақида фикр юритганимизда, бу таълим ўзи нима?

Унинг қандай назарий асослари бор? У анъанавий таълимдан

нима билан фарқ қилади? Муаммоли таълимнинг мақсади нима? Муаммоли таълимни ўқитувчи қандай амалга оширади?-деган саволларга дуч келамиз.

Муаммоли таълим бу-ўқувчига бериладиган билимнинг қайси қисмини, қандай йўл билан бериш муаммосини самарали ҳал қилишга қаратилган ўқитувчи фаолиятидир. Муаммоли таълим дарсда бир вақтнинг ўзида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ҳамкорликдаги ҳаракати бўлиб, у ўқувчи шахсидаги муҳим белги-ижодий фикрлаш қобилиятини ривожлантиради. Н. Г. Дайри айтганидек, дарсда ўрганиладиган мазмуннинг мураккаб қисмини ўзлаштиришда ўқитувчининг фаолияти қандай бўлса, тингловчи фаолиятини ҳам шу даражага етказиш муаммоли таълимнинг асосий мақсадидир.

Муаммоли таълим- ўқувчиларнинг эркин фикрлашларига, ўзининг фикрини эркин баён қила олишларига ва фикрларини янада ривожлантиришларига таъсир этиш. Бунда ўқувчи диққат билан тинглаши, мустақил ва ёлғиз фикрлаши, жамоа бўлиб фикрлаши, таҳлил қилиши, кўпчилик бўлиб муҳокама қилиши ва тўпланган фикрни баён қила олиши керак.

Агар ўқитувчи янги мавзуни таъсирли баён қилиб, кўрғазмалардан унумли фойдаланса, баён ниҳоясида айрим ўқувчилар билан иш олиб борса, ўқув жараёни самарали бўлди ёки фаол бўлди, деб ҳисоблаш мумкин. Аммо бу таълим усули анъанавий таълим беришдир.

Муаммоли таълим ўқитувчидан аниқ ҳаракат қилишни, дарснинг ҳар бир минутини ҳисобга олишни, ушбу вақтда керакли самара ҳосил бўлиши учун ўзининг барча имкониятларини ва маҳоратини ишга солишни талаб этади. Бу масалани ҳал этишнинг муҳим шарти ўқитувчининг бўлажак ўқув машғулотига тайёргарлигидир.

Тайёргарлик жараёнида муаммоли таълимнинг барча кўри-нишларини ҳисобга олиш ва уни услубини ишлаб чиқиш зарур. Муаммоли таълимга тайёргарлик кўришда ўқитувчилар қатор қийинчиликларга дуч келадилар. Ана шундай қийинчиликлардан бири дарсни муаммоли ташкил қилиш ва муаммони ўрганиш усулини танлашдадир. Чунки танланган усул фақат ўқув материални ўзлаштиришни таъминлабгина қолмай, балки ўқувчилар фаолиятида мустақилликни ҳам таъминлаши зарур.

Иккинчи қийинчилик эса муаммоли таълимни кўринишини аниқлашда юзага келади, яъни ўқитувчи муаммони ечишга синфдаги барча ўқувчиларни жалб қиладими ёки вазифани айрим гуруҳ ўқувчиларига бажартирадимиз? Бу қийинчилик ўқитувчида муаммоли вазият ва муаммонинг баёни ҳақидаги тасаввурларнинг етишмаслигидан келиб чиқади.

Учинчи қийинчилик эса дарсда ўқувчиларни қизиқишини уйғотиш ва уни узлуксиз ривожлантириб боришида кўринади. Чунки ўқувчилар диққатини бир нуқтага мунтазам тўплашга ўқитувчининг тажрибаси ва маҳорати етмаслиги мумкин¹.

Муаммоли таълим ҳақидаги тўпланган маълумотларга асосланиб, шуни таъкидлаш лозимки, бу таълим тури илмий-услубий жиҳатдан 3 кўринишга эга.

Муаммоли вазиятни вужудга келтириш.

Муаммонинг қўйилиши.

Муаммонинг ечимини топиш.

Муаммоли вазиятни ўқув машғулотларининг барчасида шакллантириш мумкин. Уни дарс жараёнида қанча кўп шакллантириш ўқитувчига боғлиқ.

Муаммоли вазиятнинг аҳамияти шундаки, у тингловчилар диққатини бир жойга (муаммога) қаратади ва тингловчиларнинг изланишига, фикрлашга ўргатади.

Муаммоли таълимнинг муваффақияти қуйидаги омилларга боғлиқ:

Муаммоли вазиятларни вужудга келтириш, ўқувчининг муаммони ҳал этиш, мураккаб саволларга жавоб топиш жараёнида алоҳида объект, ҳодиса ва қонунларни таҳлил қилиш ва билимга асосланган фаол билиш фаолиятини тақозо этади.

Биз гарчи ҳар бир фани ўқитишга интеграцион ёндашув хусусида кўп маслаҳатлар, таклифлар киритсак-да, уларни дарс жараёнида ўрганилаётган мавзунинг мантикий алоқадорлиги борми-йўқми деган муаммони ҳар доим ҳам тўғри ҳал этиб, тажрибада самарали танижалар берадиган даражада, янада аниқроғи ўрганилаётган мавзуга комплекс ёндашиб, ҳар доим

ҳам унинг барча қирраларини илмий-методик жиҳатдан тўла очиб беришга мувоффақ бўлавермаймиз. Ҳолбуки, ҳар бир фандан қайси дарснинг қандай туридан фойдаланилаётганлигимиздан қатъий назар, шу дарс-машғулот давомида имкон борича мавзудаги мантикий алоқадорликни ҳисобга олган ҳолда, ҳозирги нотинч давримизнинг глобал муаммоларидан уларни вужудга келтираётган шарт-шароитлар, сабаб ва оқибатларидан албатта талабаларга аниқ ва равшан илмий тушунчаларни шакллантириб бериб, уларни огоҳликка даъват этиб боришимиз лозим.

Масалан, дарс жараёнида ижтимоий экология хусусида гап борганда 8 синфда ўрганиладиган «Ўзбекистон давлат ва ҳуқуқ асослари» дарслиги материалларидан ўринли фойдаланиш талабаларга умумбашарий муаммолардан бири-ижтимоий экологияни ўрганиш, уни ҳимоя қилиш давлат томонидан эълон қилинган махсус қонунлар асосида ҳимоя қилинганлигини ҳар бир талаба онгига сингдириб бориш ҳам назарий ҳам амалий жиҳатдан катта аҳамият касб этади.

Жумладан «Ўзбекистон давлатининг функциялари» мавзусини ўрганиш жараёнида талабалар диққат эътиборларига-«*Табиий ресурслардан аёвсиз фойдаланишга, атроф-муҳитга зиён етказилишига ва республикамиздаги экологик вазиятнинг ёмонлашувига йўл қўйилмаслик*» (34-бет). Ёки «Ўзбекистон Республикасининг ташқи функцияси» деган мавзуда «Атроф-муҳитни, инсониятнинг тинчлигини муҳофаза қилиш» каби умумбашарий муаммолар тўғрисидаги ҳуқуқий билимларини бойитишга сўзсиз ёрдам беради. Ёки «Шахс ва жамият» курсида «*ҳозирги даврнинг глобал муаммолари*» мавзусида берилган анчагина маълумотлардан, жумладан, ҳозирги умумбашарий муаммолар хусусида гап борар экан *қуйидагилар баён этилади:*

- Ер юзида ялпи тинчликни сақлаш, термоядро урушининг олдини олиш ва адолатли халқаро иқтисодий тарғибот ўрнатиш;
- Атроф-муҳитни самарали муҳофаза қилиш (экологик муаммолар);
- Аҳоли сони ва таркиби билан моддий ва маънавий қадриятлар яратишни мутанносблигига эришиш (демографик муаммолар);
- Ер юзи аҳолисини зарур озиқ-овқат ва қувват манбалари билан ишончли таъминлаш;

¹ Бабанский Ю. К. Ҳозирги замон умумий таълим мактабларида ўқитиш методлари. -Тошкент: Ўқитувчи, 1990. -Б. 152-153.

- очлик, кашшоқлик ва қоқоқликни тугатиш учун юксак ривожланишдаги ва улардан кейинда қолган мамлакатлар ўртасидаги кескин фарқни бартараф этиш.

Савол ва топшириқлар

1. Собиқ Совет Иттифоқи даврида тарих ўқитишга бўлган эътибор қандай эди?
2. Тарихчи-методист олимлар В. Н. Бернадский, В. Г. Карцев, С. В. Иванов, П. С. Лейбенгруб, А. А. Вагин ва бошқаларнинг тарих курсини ўқитиш ва такомиллаштиришдаги хизматлари ҳақида нималарни биласиз?
3. Тарих ўқитиш методикасига доир услубий ва дидактик адабиётларда тарих ўқитишга бўлган замонавий талабаларнинг қайд этилишини изоҳлаб беринг.
4. Замонавий тарих дарсларига бўлган талаблар нималар билан изоҳланади?
5. Замонавий тарих дарсларининг мазмуни мустақил Ўзбекистон Республикасининг ёшлари орасида олиб бориладиган мафкуравий ишлар вазифаларига мос келишини тушунтириб беринг.
6. Тарих дарсларининг илмий-методик ва педагогик жиҳатларига жавоб бериш талабларини қандай изоҳлаш мумкин?
7. Замонавий дарсга бўлган илмий-методик ва дидактик талаблар хусусида Республикаимизнинг машҳур педагог ва услубчи олимларининг қандай фикр-мулоҳазалари мавжуд?
8. Тарих таълим тарбиянинг энг муқаддас бўғини ҳисобланган ДАРС хусусида Сизнинг фикрларингиз?
9. Дарсларнинг сифатли бўлиши нималарга боғлиқ?
10. Ноанъанавий ва муаммоли дарсларни тушунтириб беринг.

Адабиётлар

1. Шавкат Мирзиёев. Буюк аждодларимизнинг муқаддас хотираси ва жасорати олдида бош эгамиз. –Тошкент: Ўзбекистон, 2019. 1-жилд, -Б. 396-397.
2. Шавкат Мирзиёев. Юрт қахрамонларининг қадри биланд хотираси муқаддас. –Тошкент: Ўзбекистон, 2017. 2-жилд, -Б. 318-322.

3. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. –Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 1-жилд, -Б. 77
4. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. –Тошкент: Ўзбекистон, 1992. –Б. 22.
5. Архангельский Н. П. Сведения с состоянии изданий учебной литературы на Туркестанской АССР для школ узбекских, казахских, туркменских, таджикских. –Тошкент: 1922.
6. Архангельский Н. П. Преподавания истории в условиях Великой Отечественной войны. Методической пособие для учителей средних школ Узбекской ССР. –Тошкент: 1943.
7. Бабанский Ю. К. Ҳозирги замон умумий таълим мактабида ўқитиш методлари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1990. –Б. 152-153.
8. Бернадский В. Н. Методы преподавания истории в старших классах. –Ленинград: 1939.
9. Бендриков К. З. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924годы) –Москва: 1960. –С. 435.
10. Вагин А. А. Типы уроков по истории. –Москва: 1957.
11. Вагин А. А. Методика преподавания истории в средней школе. –Москва: Просвещение, 1968, -С. 403.
12. Саъдиев А. Мактабда тарих ўқитиш методикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -Б. 198.
13. Саъдиев А. Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитиш. –Тошкент: Ўқитувчи, 1993. -Б. 137.
14. Зиёмухаммедов Б. Педагогик маҳорат асослари. –Т. : ТИБ-КИТОБ. 2009, -Б. 138-139.
15. Ўзбекистоннинг энг янги тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2000. 2-китоб, -Б. 571.
16. Ғаффоров Я. Х. Тарих ўқитиш усуллари тизимини ривожлантириш ва тарих таълими самарадорлигини ошириш методлари: Methods for developing a system of teaching history and increasing the effectiveness of history teaching. EPRA International Journal of Multidisciplin ary Research (IJMR). –India. 2020.

4-МАВЗУ: ТАРИХ ДАРСИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Режа:

1. Тарих дарси самарадорлигини оширишнинг илмий-услубий ва дидактик негизлари.
2. Тарихни ўрганишнинг асосий омиллари ва қонуний жараёнлари.

Калит сўзлар: бош омил, одилона, муаммоли таълим, детерминистик жараён, фронтал, индивидуал гуруҳлар, физиологик ва психологик жиҳатлар, блоклаштириш методикаси, бесамар дарс, фактлар тизими, эмоционал тафаккур.

1. Тарих дарси самарадорлигини оширишнинг илмий-услубий ва дидактик негизлари

Дарс - бу ўқувчиларнинг ҳаёти. Ҳақиқий педагогнинг асосий вазифаси ана шу ҳаётни билишни қувончли меҳнати билан ўқувчиларни инсоният тафаккури ва изодкорлигининг буюк галабалари билан таништирмоққа қаратилган бўлмоғи керак.

профессор В. М. Коротов

Ўқув-тарбия ишлари самарадорлигини ошириб бориш ҳар доим халқ маорифи ходимларининг энг муҳим вазифаларидан бўлиб келган. Чунки, ҳар қандай жамиятда ҳам ёш авлодни давр талаби даражасида тарбиялаб вояга етқазишда уларга бериладиган таълим-тарбиянинг роли деярли ҳаётини аҳамият касб этган.

Ўқув-тарбия жараёнини янада такомиллаштириб бориш учун унинг бош омилларини аниқлаб олмақ керак. Ана шундай омиллардан бири ўқув-тарбия жараёнини ташкил этишнинг асосий шакли-дарс самарадорлигини ошириш учун курашишдир.

Ўқувчини уй вазифасини бажариш учун сарф этадиган вақти,

унинг натижалари ҳам дарс самарадорлигини педагогик жиҳатдан тўғри ташкил этишга бевосита боғлиқдир.

Матбуотда халқ таълимига бағишланган анжуманларда, ўқитувчиларнинг анъанавий август кенгашларида, ўқитувчиларнинг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш курсларида ўқитувчилар билан бўлган мулоқотларимизда умумтаълим мактаблари, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўқув машғулоти учун вақт ниҳоят ортиб бораётганлигига одилона шикоятлар эшитилмоқда.

Дарҳақиқат, амалиётда ўқувчини мактабга дарсга келишидан тортиб, уйига қайтиб кетишига қадар 6-7 соат вақт кетса, турли синфларда ўқувчиларни уй вазифаларини бажариш учун сарфлайдиган вақтлари 1 соатдан 3-4 соатгача чўзилмоқда. Шундай қилиб, кўп ҳолларда, айниқса битирувчи синфлар ўқувчиларнинг ўқиш ҳафтаси кўпайиб ўтиб кетмоқда.

Кўпгина қишлоқларимиздаги ўқув масканларида ҳам бундай муаммолар ўз ечимини кутмоқда. Ниҳоят, бу ҳолларнинг мажмуи ўқувчиларнинг руҳияти ва саломатлигига маълум даражада салбий таъсир кўрсатишдан мустасно эмас.

Академик лицей, касб-ҳунар билим юртлири ва умумтаълим мактаблари шароитларида ўзаро тажриба алмаштириш мақсадида айрим касбдошларимиз дарсларини кузатиш шуни кўрсатдики, ўқитувчи томонидан дарс жараёнида ўрганиладиган мавзунинг мотивацияси, дарснинг таълимий тарбиявий мақсадлари, унда ривожлантириб бориладиган таълимнинг ўрни, уларни талабалар онгига етқазиш методикаси, воситалари, дидактик материалларнинг атрофлича пухта ишлаб чиқилган моделининг янги педагогик технологиялар асосида ишлаб чиқилмаганликлари кўпгина дарслар илмий-техник инқилоби авж олган бугунги замон талабларидан бирмунча йироқда қолиб кетаётганлигини кўрсатмоқда.

Дарс самарадорлигини оширишга салбий таъсир кўрсатаётган асосий камчиликлардан бири дарс жараёнида ўқувчилар фаолликларини ошириш учун айнан мавзуга доир муаммоли таълимни ташкил эта билмаслик, дарс жараёнида даврий матбуот ва бадий адабиётлардан, айниқса Президент асарлари, нутқлари ва оммавий ахборот воситаларига берган интервьюларидан мақсадга мувофиқ фойдаланишдаги тезкорликнинг пастлигида намоён бўлмоқда. Бундан аянчлиси ўрганилаётган мавзуга нисбатан интеграцион

ёндошувнинг сустлигида яққол ўз ифодасини топмоқда. Муаммоли таълим-ўқитиш ва таълимдаги ўзаро ҳамкорликни ўқувчиларда тарихий билимларни изчилик билан шакллантириб боришга қаратилган мустақил билиш, таълимни барқарор мотиви ҳамда ўқувчиларнинг фикрлаш қобилиятларини фаол шакллантириш, илмий тасаввур, тушунча ва билиш усуллари борасидаги фаолиятлари - муаммоли ҳолатлар тизимининг *детерминистик*, яъни таълимнинг нарса ва ҳодисаларини сабабий боғланишларини амалга ошириб борадиган жараёндир.

Муаммоли таълим - таълим-тарбиянинг илғор педагогик амалиёти ва назариясининг анъанавий таълимотини яхлитлиги натижасида қўлга киритилган ютуғи бўлиши билан бир вақтда, ўқувчиларни умумий ва маънавий ривожланишларининг энг самарали воситаси ҳам ҳисобланади.

Муаммоли таълим - ўқувчиларнинг мустақил таҳлилий тафаккур қобилиятлари ва тадқиқот фаолиятларини ривожлантириб боришга йўлловчи фаннинг тайёр хулосаларини ўзлаштира боришлари жараёнига ва бир вақтда ўзларининг тарих ўқитиш жараёнидаги энг самарали туридир.

Маълумки, амалиётда ҳар қандай ажратилган вақтдан самарали фойдаланиш омиллари бўлади, яъни:

а) талабаларнинг билимларига нисбатан фронтал, индивидуал, гуруҳларга бўлиб дифференциациялаш;

б) ўқиш учун ажратилган вақтнинг ҳар бир сониясидан ниҳоятда самарали ва дарс олдида қўйилган мақсадга мувофиқ фойдаланишга ҳаракат қилиш ва унга эришиш йўллари тадқиқ этиш таълим-тарбия жараёнидаги янги муаммо сирасига кирмайди;

Лекин, шунга қарамасдан, сўнгги йилларда республикаимиз матбуотида ва ижтимоий фанларни ўқитиш жараёнида ўқув материалларини йирик-йирик шаклларда баён этиш, аниқроғи собиқ шўролар даврида Донецклик ўқитувчи “В. Ф. Шаталов методи” деб ном олган тажрибани қўллаш кенг тарғиб этилмоқда. Жумладан, ўрта-махсус ўқув юрти ёки академик лицей шароитида бир дарс давомида 2-3 ва ҳатто ундан ҳам кўп дарсларда ўрганилиши керак бўлган дарслик материалларини баён этиш мумкинлиги тарғиб этилмоқда. Илмий-техника инқилоби авж олиб борилаётганлиги учун ижтимоий-иқтисодий, сиёсий воқеалар ҳам беқиёс кенг

қўламда авж олиб бораётган XXI-аср бошида тарихни ўрганишда тарихий материалларни дарсларда бундайин “блоклаштириш методикаси” ни қўллаш гарчи ўқувчиларнинг мустақил таҳлилий тафаккур этишга чорлайдиган мақсадда қўлланилаётган бўлса-да дарсликлардаги ҳар бир параграф, мавзу фақатгина бир муаммога эмас, аксинча ўз даврига хос қатор *муаммолар, тамойиллар, тарихий тушунчалар, саналар, макон ва замонлар* ва ҳоказолардан иборат бўлгани ҳолда, ўқувчиларнинг ўрта таълим тизимидаги ўқув материалларни тўла идрок этиш ва таҳлилий тафаккурларини текис йўлда ривож топиб бориши мумкин ёки мумкин эмаслигини физиологик ва психологик жиҳатдан бир ўйлаб кўрсак бўлмасмикан? Тўғри, инсоннинг билиш қобилияти чексиз. Лекин, ҳар бир нарсада ҳам меъёр бор. Шунинг учун Куръони Каримда “*меъёрини билмаганни Оллоҳ хуш кўрмайди*” деб алоҳида кўрсатилган эмасми?

Умум ўрта ва ўрта махсус таълим тизимидан мутлақ фарқ этгани ҳолда, таълимни “*блоклаштириш методикаси*”нинг тескарисини кўраимиз.

Масалан, “Тарих ўқитиш методикаси” фанидан ўқитиладиган “Мақтабда Ўзбекистон тарихини ўқитишда даврий матбуот материалларидан фойдаланиш” номли махсус курс 24 соат давомида ўрганилиб келинган. Бундай аҳволларга профессионал педагог нуқтаи назаридан олиб қараган ҳар бир одам “*наҳотки олий ўқув юртида таълим учун ажратилган вақт соатларини қаерга сарфлашни билмасдан унга шунчалик лоқайд бўлсак*”, ёйинки, “*наҳотки эртанги тарихчи ўқитувчини тарих ўқитиш методикаси бўйича давр талаби даражасида илмий-методик маҳоратини тинмай ошириб, такомиллаштириб бориши йўлида қуроллантирадиган арзигулик билимлар блоки бўлмаса*” деб ўйлаш табиий эмасми?

Юқорида кўрсатилганидек, ҳар қандай тажрибали тарих ўқитувчиси ўзининг педагогик фаолиятида дарс материалларини танлаш ва уни дарс жараёнининг қайси ўрнида дидактик усуллар ва методик воситалар ёрдамида мазкур дарснинг бош ғоясига тўла бўйсиндирилган бўлиб, ўзида дарснинг таълимий ва тарбиявий вазифаларини, шунингдек, тизимли равишда ривожлантирилиб бориладиган таълимнинг мақсадига аниқ йўналтирилган бўлиши керак.

ЮҒЕСКО ташаббуси ва раҳбарлигида 1996 йил апрел ойида Парижда Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган маданият ҳафталиги материалларидан, Амир Темур шахсига нисбатан кўпгина ҳолис фикрларни баён этган. Жумладан, “Темур тузуклари” ни чоп этилиши хусусида гапирар экан, *“Темур тузуклари” ни ўқисам, - деган эди биринчи Президент Ислоҳ Каримов, - худди бугунги замоннинг катта-катта муаммоларига жавоб топгандек бўламан*. Ёки Шаҳрисабз шаҳри байроғига “Амир Темур” орденини қадаб кўяр экан, *“Улуғ зотларнинг тарих осмонига юксаладиган манзиллари бўлади. Бутун Шарқ оламида “шму адаб қуббаси” дея эътироф этилган Шаҳрисабз шаҳри Амир Темур учун ана шундай парвоз нуқтасидир. Биз Соҳибқирон бобомизнинг қутлуғ тўйини ўтказаятган шу кунларда энг аввало бу зоти шарифни дунёга келтирган ва вояга етказган эл даҳосига ва табаррук заминга таъзим қиламиз*”, деб таъкидлаган эди.

Келажаги буюк давлат Ўзбекистонимизнинг таянчи бўлмиш ёш авлодга ижтимоий фан асосларидан, жумладан Ўзбекистон халқлари тарихидан “қанақа, қанча” билимларни илмий-назарий, методик ва дидактик жиҳатдан жaxon халқ таълими амалиётида кутилган самараларни берган қандай шакл ва усул воситасида талабалар онгига сингдириш, уларни ижтимоий фан асосларидан олган билимларини шахсий эътиқодларига ўсиб ривожлантириб бориш методларининг ҳамон истиқлолимизнинг бугунги кун талаби даражасида ишлаб чиқилмаганлиги:

Табийки, ижтимоий фанларни ўқитиш албатта ўз концепциясига эга бўлиши керак. Истиқлолимизга эришганимиздан кейин “Ўзбекистон тарихини ўқитиш концепцияси” икки марта 1994 ва 1996 йилларда қатор муаллифлар томонидан эълон қилинди.

2. Тарихни ўрганишнинг асосий омиллари ва қонуний жараёнлари

Ўзбекистон тарихи фани халқ маорифи тизимининг барча тармоқларида ўзининг жамият ҳаётидаги тутган ўрни ва мавқеига кўра асосий ва етакчи фандир. Шу боисдан ҳам бу фан Ватан

тарихининг ибтидоси ўлкашунослик эканлигини эътиборга олган ҳолда, умумтаълим мактабларида, ўрта махсус ва олий ўқув юр்தларининг барча мутахассисликларида қайси касб-хунарни эгаллашдан қатъий назар, бир хил ҳажмдаги соатда дарс ўтилади.

«Ўзбекистон тарихи ўқитиш ва ўрганишнинг ягона концепцияси шундай аҳволда бўлгандан кейин, бугунги кунда умумтаълим ва олий ўқув юр்தлари учун нашр этилаётган дарсликларнинг аҳволи қандай. Аччиқ бўлса ҳам ҳақиқатни айтадиган бўлсак, халқимизнинг янги тарихи аниқроғи Ўрта Осиёнинг чор Россияси томонидан босиб олинганлигини, шу босқиннинг фаол иштирокчиси генерал-лейтенант М. А. Терентьевнинг 1906 йилдаги 4 жилдли харита ва режалари билан биргаликдаги “История завоевания Средней Азии” деб номланган асари, унга расм сифатида ўзининг Ўрта Осиёнинг босқинида фаол иштирок этганлиги ва босқинчилик жангларида кўрсатган шахсий қахрамонлиги учун “Георгий крести”нинг нишондори бўлган ва рус чоризми босқинчилари билан бўлган шиддатли жангда қаттиқ жароҳат олиб жон талвасасида ётган ўзбек жангчисининг жон таслим этишидан дунё-дунё завқ олишини беркитмасдан ёзган рус жангчи-рассоми В. Верещачинни “Туркистон” сериясидаги чизгиларини намойиш этиш асосида рус чоризми босқинчиларининг маҳаллий халққа нисбатан кўрсатган шафқатсизликлари тасвирида намойиш этишдан нарига ўтмадик. Холбуки, рус чоризм босқини тарихини ўрганиш ва ўргатиш тарихчиларимиздан аниқ тарихий фактларни атрофлича таҳлил этиш, улардан атрофлича умумий ҳулосалар чиқаришни тақозо этади. Таниқли рус танқидчиси Г. В. Белинский ёзганидек, *“Бугунги кунни тушунмоқ ва келажакимиз тўғрисида аниқ ишорага эга бўлмоқ учун ўтмишимизни сўроқлаб, суриштирмоғимиз лозим*”. Мазкур ўринда рус чоризми босқинига дахлдор айрим тарихий фактларни эслатиш жоиздир. Жумладан, Россия савдо-саноат доираси томонидан чоп этиладиган «Журнал мануфактуры и торговли» журналининг 1843 йилда ёзишича, *“Ўрта Осиё аҳолисининг кўпайиб бориши билан у ерга Россиядан олиб бориладиган металл, нефт ва саноатнинг бошқа маҳсулотларига эҳтиёжи ортиб бораверади. Шу билан бирга Хива халқининг, умуман олганда, Ўрта Осиёнинг барча ўтроқ халқларининг Россия иқтисодидан кучайиб бораверади. Ўз навбатида Хива хонлигининг*

ЮҲЕСКО ташаббуси ва раҳбарлигида 1996 йил апрел ойида Парижда Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган маданият ҳафталиги материалларидан, Амир Темур шахсига нисбатан кўпгина холис фикрларни баён этган. Жумладан, “Темур тузуклари” ни чоп этилиши хусусида гапирар экан, *“Темур тузуклари” ни ўқисам, - деган эди биринчи Президент Ислон Каримов, - худди бугунги замоннинг катта-катта муаммоларига жавоб топгандек бўламан*”. Ёки Шаҳрисабз шаҳри байроғига “Амир Темур” орденини қадаб кўяр экан, *“Улуғ зотларнинг тарих осмонига юксаладиган манзиллари бўлади. Бутун Шарқ оламида “шму адаб куббаси” дея эътироф этилган Шаҳрисабз шаҳри Амир Темур учун ана шундай парвоз нуқтасидир. Биз Соҳибқирон бобомизнинг қутлуғ тўйини ўтказаятган шу кунларда энг аввало бу зоти шарифни дунёга келтирган ва вояга етказган эл даҳосига ва табарруқ заминга таъзим қиламиз*”, деб таъкидлаган эди.

Келажаги буюк давлат Ўзбекистонимизнинг таянчи бўлмиш ёш авлодга ижтимоий фан асосларидан, жумладан Ўзбекистон халқлари тарихидан “канақа, қанча” билимларни илмий-назарий, методик ва дидактик жиҳатдан жахон халқ таълими амалиётида қутилган самараларни берган қандай шакл ва усул воситасида талабалар онгига сингдириш, уларни ижтимоий фан асосларидан олган билимларини шахсий эътиқодларига ўсиб ривожлантириб бориш методларининг ҳамон истиқлолимизнинг бугунги кун талаби даражасида ишлаб чиқилмаганлиги:

Табийки, ижтимоий фанларни ўқитиш албатта ўз концепциясига эга бўлиши керак. Истиқлолимизга эришганимиздан кейин “Ўзбекистон тарихини ўқитиш концепцияси” икки марта 1994 ва 1996 йилларда қатор муаллифлар томонидан эълон қилинди.

2. Тарихни ўрганишнинг асосий омиллари ва қонуний жараёнлари

Ўзбекистон тарихи фани халқ маорифи тизимининг барча тармоқларида ўзининг жамият ҳаётидаги тутган ўрни ва мавқеига кўра асосий ва етакчи фандир. Шу боисдан ҳам бу фан Ватан

тарихининг ибтидоси ўлкашунослик эканлигини эътиборга олган ҳолда, умумтаълим мактабларида, ўрта махсус ва олий ўқув юртларининг барча мутахассисликларида қайси касб-хунарни эгаллашдан қатъий назар, бир хил ҳажмдаги соатда дарс ўтилади.

«Ўзбекистон тарихи ўқитиш ва ўрганишнинг ягона концепцияси шундай аҳволда бўлгандан кейин, бугунги кунда умумтаълим ва олий ўқув юртлари учун нашр этилаётган дарсликларнинг аҳволи қандай. Аччиқ бўлса ҳам ҳақиқатни айтадиган бўлсак, халқимизнинг янги тарихи аниқроғи Ўрта Осиёнинг чор Россияси томонидан босиб олинганлигини, шу босқиннинг фаол иштирокчиси генерал-лейтенант М. А. Терентьевнинг 1906 йилдаги 4 жилдли харита ва режалари билан биргаликдаги “История завоевания Средней Азии” деб номланган асари, унга расм сифатида ўзининг Ўрта Осиёнинг босқинида фаол иштирок этганлиги ва босқинчилик жангларида кўрсатган шахсий қахрамонлиги учун “Георгий крести”нинг нишондори бўлган ва рус чоризми босқинчилари билан бўлган шиддатли жангда қаттиқ жароҳат олиб жон талвасасида ётган ўзбек жангчисининг жон таслим этишидан дунё-дунё завқ олишини беркитмасдан ёзган рус жангчи-рассоми В. Верешчагинни “Туркистон” сериясидаги чизгиларини намоён этиш асосида рус чоризми босқинчиларининг маҳаллий халққа нисбатан кўрсатган шафқатсизликлари тасвирида намоён этишдан нарига ўтмадик. Холбуки, рус чоризм босқини тарихини ўрганиш ва ўргатиш тарихчиларимиздан аниқ тарихий фактларни атрофлича таҳлил этиш, улардан атрофлича умумий хулосалар чиқаришни тақозо этади. Таникли рус танқидчиси Г. В. Белинский ёзганидек, *“Бугунги кунни тушуноқ ва келажакимиз тўғрисида аниқ ишорага эга бўлмоқ учун ўтмишимизни сўроқлаб, суршитирмоғимиз лозим*”. Мазкур ўринда рус чоризми босқинига дахлдор айрим тарихий фактларни эслатиш жоиздир. Жумладан, Россия савдо-саноат доираси томонидан чоп этиладиган «Журнал мануфактуры и торговли» журналининг 1843 йилда ёзишича, *“Ўрта Осиё аҳолисининг кўпайиб бориши билан у ерга Россиядан олиб бориладиган металл, нефт ва саноатнинг бошқа маҳсулотларига эҳтиёжи ортиб бораверади. Шу билан бирга Хива халқининг, умуман олганда, Ўрта Осиёнинг барча ўтроқ халқларининг Россия иқтисодидан кучайиб бораверади. Ўз навбатида Хива хонлигининг*

пахтадан қилинган сифатли қозғозини, шунингдек, бошқа пахта маҳсулотларини Эронга эмас, Бухорога эмас, Афғонларга эмас, ўзининг кенг эҳтиёжларини қондириши учун фақатгина Россияга сотади” деб баён этган эди.

1865 йилда ёзилган “Очерки торговли России со Средней Азии” деб номланган асар муаллифи П. И. Небольсин “Биз Ўрта Осиёга шундай маҳсулотларни юборамизки, улар Туронда яшовчи халқлар учун биринчи эҳтиёж маҳсулотлари бўлади. Ўз навбатида Ўрта Осиёдан Марказий Осиё бозорларининг энг қимматбоҳо маҳсулотлари ҳисобланган пахта маҳсулотлари, сифатли қозғозлар, ипак, энг бой боздорчилик маҳсулотлари ва чорва маҳсулотлари ва бошқалар Россияга арзон нарҳда келтирилган” деб ёзган эди.

Небольсиннинг юқорида қайд этган асарида кўрсатилишича, Буюк Британия сармоядорлари русларнинг Ўрта Осиё хонликлари ҳудудидаги савдоларига шикаст етказмоқ мақсадида хонликларда ўз маҳсулотларини ниҳоятда паст нарҳларда сотишдан ҳам қайтмаганлар. Муаллифнинг ёзишича, инглизлар 1841-1842 йиллар мобайнида Бухоро амирлиги ҳудудида Россиядан келтирилган маҳсулотларни кескин синдириб ташлаш мақсадида ҳатто ўзларига зарар ҳисобига бўлса ҳам ниҳоят арзон нарҳда сотганлар. Натижанда рус савдогарлари маҳсулотларига ҳеч ким қарамай кўйган ва хонавайрон бўлган рус савдогарлари Бухоро ва бошқа йирик бозорларни тарк этиб, касод бўлиб қайтиб келганлар.

Кўзлаган мақсадларига эришган инглизлар бир йил ўтгандан кейин Ўрта Осиё бозорларида ўша маҳсулотларнинг нарҳларини олдин икки баробар, кейинчалик эса ундан ҳам баланд кўтариб юборганлар.

Ўрта Осиёнинг Россия томонидан истило этилишининг иқтисодий масалаларига бағишланган яна бир асар М. К. Рожкованинг “Экономические связи России со Средней Азии 40-60 годы XIX века (изд. А. Н СССР, М., 1963 г). Бу асарда Россиянинг Ўрта Осиё билан савдо муносабатлари кўплаб аниқ солиштирма рақамлар асосида кўрсатиб берилган.

Энди рус чоризми босқинининг маҳаллий халқ маънавия-тининг қанчалик поймол этганлигига бир назар ташлайлик. Гап шундаки, гарчи чор Россия учун Ўрта Осиё “ёввойи” дунё бўлса-да, маданийлашган дунёда машҳур шарқ ренессансининг маркази

бўлган Ўрта Осиё дунёга қанчалик буюк мутафаккирларни етиштириб берганлигини билмайдиган одамнинг ўзи йўқ.

Бироқ, инсоният тарихида, айниқса янги тарихда жаҳон микёсида мазорларда (қабристонда) ҳар қандай шароитда ҳам уруш ҳаракатлари олиб бориш, ўликларни оёқ ости қилиш мумкин эмаслиги, бундай ҳаракатни давлатлараро муносабатларда таъқиқлаганлигига қарамасдан, чор Россияси кўшинлари 1865 йил май ойида Тошкент шахрини қамал қилишда шаҳар мудофаачиларининг бир қисми жон талвасасида маҳаллий мазорларга чекинишга мажбур бўлганлар. Шаҳарнинг Самарқанд дарвозаси даҳасидан киролмаган душман ҳозирги Бўзсув каналининг чап қирғоғи томонидан туриб, “Хожа аламбардор” қабристонини тўпга тутиб, мурдаларни тупроқ юзига чиқариб ташлаш ҳолларига етиб борганларини кўрсатиш билан чор Россияси жаҳолат, инсон ҳуқуқлари хусусидаги халқаро нормаларни қанчалик бузганлигини кўрсатади.

Ғарб мамлакатлари янги ва энг янги тарихини ўрганиш жараёнида биз “экспансия”, “инсон ҳуқуқи”, “очиқ эшиклар сиёсати” ва шуларга ўхшаш кўп тарихий тушунчаларни учратамиз. Хўш, нега рус чоризми босқинчиларининг Ўрта Осиё, шу жумладан ўзбек халқига нисбатан олиб борилган, лекин совет тарих-шунослик фанининг бирон саҳифасида баён этилмаган Россиянинг Ўзбекистонга нисбатан эълон қилган “очиқ эшиклар сиёсати”нинг энг разил томонлари - маҳаллий халқ ҳуқуқларининг том маънода поймол этилганлиги, рус чоризми босқинчиларининг Ўрта Осиёнинг хоҳлаган бозори-ю, хоҳлаган ҳудудида ҳеч қандай бож тўламасдан, хоҳлаган маҳсулотларини эркин сотиш, хоҳлаган жойида қўним топиб истиқомат қилиш, рус мужигига энг унумдор суғориладиган ерларни олиш ҳуқуқи берилиб, маҳаллий жафокаш ўзбек деҳқони рус мужигидан ортсагина сувдан фойдаланиши мумкинлиги, жаҳон маънавий дунёсида “САЙҚАЛИ РЎЙИ ЗАМИН”, яъни ер юзи маънавияти маркази мақомини олган гўзал Самарқанд шаҳридаги жаҳонга машҳур масжиду мадрасаларнинг қурол-яроғ омборхонаси, лазарет отхонаси, рус аскарлари учун ётоқхона ва яна шу каби бошқа мақсадлардаги масканларга айлантирилганлиги тўғрисидаги ижтимоий-сиёсий ва маънавий оқибатларни таҳлилий тафаккур асосида ишлаб чиқилган том

пахтадан қилинган сифатли қозғозини, шунингдек, бошқа пахта маҳсулотларини Эронга эмас, Бухорога эмас, Афғонларга эмас, ўзининг кенг эҳтиёжларини қондириш учун фақатгина Россияга сотади” деб баён этган эди.

1865 йилда ёзилган “Очерки торговли России со Средней Азии” деб номланган асар муаллифи П. И. Небольсин “Биз Ўрта Осиёга шундай маҳсулотларни юборамизки, улар Туронда яшовчи халқлар учун биринчи эҳтиёж маҳсулотлари бўлади. Ўз навбатида Ўрта Осиёдан Марказий Осиё бозорларининг энг қимматбоҳо маҳсулотлари ҳисобланган пахта маҳсулотлари, сифатли қозғозлар, шпак, энг бой боғдорчилик маҳсулотлари ва чорва маҳсулотлари ва бошқалар Россияга арзон нарҳда келтирилган” деб ёзган эди.

Небольсиннинг юқорида қайд этган асарида кўрсатилишича, Буюк Британия сармоядорлари русларнинг Ўрта Осиё хонликлари худудидаги савдоларига шикаст етказмоқ мақсадида хонликларда ўз маҳсулотларини ниҳоятда паст нархларда сотишдан ҳам қайтмаганлар. Муаллифнинг ёзишича, инглизлар 1841-1842 йиллар мобайнида Бухоро амирлиги худудида Россиядан келтирилган маҳсулотларни кескин синдириб ташлаш мақсадида ҳатто ўзларига зарар ҳисобига бўлса ҳам ниҳоят арзон нарҳда сотганлар. Натижада рус савдогарлари маҳсулотларига ҳеч ким қарамай қўйган ва хонавайрон бўлган рус савдогарлари Бухоро ва бошқа йирик бозорларни тарк этиб, касод бўлиб қайтиб келганлар.

Кўзлаган мақсадларига эришган инглизлар бир йил ўтгандан кейин Ўрта Осиё бозорларида ўша маҳсулотларнинг нархларини олдин икки баробар, кейинчалик эса ундан ҳам баланд кўтариб юборганлар.

Ўрта Осиёнинг Россия томонидан истило этилишининг иқтисодий масалаларига бағишланган яна бир асар М. К. Рожкованинг “Экономические связи России со Средней Азии 40-60 годы XIX века (изд. А. Н СССР, М., 1963 г). Бу асарда Россиянинг Ўрта Осиё билан савдо муносабатлари кўплаб аниқ солиштирма рақамлар асосида кўрсатиб берилган.

Энди рус чоризми босқинининг маҳаллий халқ маънавиятининг қанчалик поймол этганлигига бир назар ташлайлик. Гап шундаки, гарчи чор Россия учун Ўрта Осиё “ёввойи” дунё бўлса-да, маданийлашган дунёда машҳур шарқ ренессансининг маркази

бўлган Ўрта Осиё дунёга қанчалик буюк мутафаккирларни етиштириб берганлигини билмайдиган одамнинг ўзи йўқ.

Бирок, инсоният тарихида, айниқса янги тарихда жаҳон миқёсида мазорларда (қабристонда) ҳар қандай шароитда ҳам уруш ҳаракатлари олиб бориш, ўликларни оёқ ости қилиш мумкин эмаслиги, бундай ҳаракатни давлатлараро муносабатларда таъқиқлаганлигига қарамасдан, чор Россияси кўшинлари 1865 йил май ойида Тошкент шаҳрини қамал қилишда шаҳар мудофаачиларининг бир қисми жон талвасасида маҳаллий мазорларга чекинишга мажбур бўлганлар. Шаҳарнинг Самарқанд дарвозаси даҳасидан киролмаган душман ҳозирги Бўзсув каналининг чап қирғоғи томонидан туриб, “Хожа аламбардор” қабристонини тўпга тутиб, мурдаларни тупроқ юзига чиқариб ташлаш ҳолларига етиб борганларини кўрсатиш билан чор Россияси жаҳолат, инсон ҳуқуқлари хусусидаги халқаро нормаларни қанчалик бузганлигини кўрсатади.

Ғарб мамлакатлари янги ва энг янги тарихини ўрганиш жараёнида биз “экспансия”, “инсон ҳуқуқи”, “очиқ эшиклар сиёсати” ва шуларга ўхшаш кўп тарихий тушунчаларни учратамиз. Хўш, нега рус чоризми босқинчиларининг Ўрта Осиё, шу жумладан ўзбек халқига нисбатан олиб борилган, лекин совет тарихшунослик фанининг бирон саҳифасида баён этилмаган Россиянинг Ўзбекистонга нисбатан эълон қилган “очиқ эшиклар сиёсати”нинг энг разил томонлари - маҳаллий халқ ҳуқуқларининг том маънода поймол этилганлиги, рус чоризми босқинчиларининг Ўрта Осиёнинг хоҳлаган бозори-ю, хоҳлаган худудида ҳеч қандай бож тўламасдан, хоҳлаган маҳсулотларини эркин сотиш, хоҳлаган жойида кўним топиб истиқомат қилиш, рус мужигига энг унумдор суғориладиган ерларни олиш ҳуқуқи берилиб, маҳаллий жафокаш ўзбек деҳқони рус мужигидан ортсагина сувдан фойдаланиши мумкинлиги, жаҳон маънавий дунёсида “САЙҚАЛИ РЎЙИ ЗАМИН”, яъни ер юзи маънавияти маркази мақомини олган гўзал Самарқанд шаҳридаги жаҳонга машҳур масжиду мадрасаларнинг қурол-яроғ омборхонаси, лазарет отхонаси, рус аскарлари учун ётоқхона ва яна шу каби бошқа мақсадлардаги масканларга айлантирилганлиги тўғрисидаги ижтимоий-сиёсий ва маънавий оқибатларни таҳлилий тафаккур асосида ишлаб чиқилган том

маънодаги асарлар ким томонидан ва қачон яратилди?!

Муаммога доир яна бир масала - ҳар томонлама мукамал ёш тарихчи мутахассис кадрларни тарбиялаб етиштириш масаласидир. Республикамиз олий ўқув юртларида бўлажак тарихчиларга сабоқ бераётган тарихчи ўқитувчиларнинг ҳаммалари ҳам истиқлолимизнинг бугунги кун талабларига жавоб берадиган ўз касбларига садоқатли, ҳақиқий фидоий тарихчиларми?

Фикримизча, тарих факультетларида замонавий тарихчилар етиштириш учун ўқув режаларига жиддий тузатишлар киритиб айрим иккинчи даражали курслар олиб ташланиб, уларнинг ўрнига ҳеч қандай сабабсиз ўрганилмасдан келаётган, талаба ёшларнинг тарихий фактларни таҳлилий тафаккур этишга бошқарадиган курслар, жумладан *дипломатия тарихи, тасвирий санъат тарихи, иқтисодиёт тарихи, маънавият тарихи* ва ҳоказо курслар киритилиши талабга мувофиқдир.

Республикамиздаги университетлар, педагогика институтларидаги тарих факультетларининг барчасида тарих ўқитиш методикаси кафедралари мавжудлигига қарамадан уларнинг биронтасида ҳам тарих ўқитиш методикасидаги илмий даражаси бўлмаган кадрларни “фаолият” кўрсатиб келаётганликлари том мазмундаги тарихчи мутахассисларни тарбиялаб етиштиришимиз йўлидаги энг катта камчилигимиздир.

Тарихчи педагогларни тарбиялаб етиштиришимизда узлуксиз педагогик амалиёт, учинчи ва тўртинчи курсларда узоқ муддатли педагогик амалиёт гарчи давлатимизга иқтисод жиҳатдан ниҳоят қимматга тушаётган бўлсада, бундай “педагогик амалиёт” деб аталмиш жараённи оклашимиз зарурдир.

Биз юқорида мамлакатимизда тарих фанининг ахволи ва уни ўқитиш борасидаги баъзи фикр-мулоҳазаларимизни баён этишга ҳаракат қилдик. *“Кези келганда шуни айтиш керакки, мамлакатимиздаги ижтимоий фанлар тараққиётнинг ўзига хос йўли ва мактаби мавжуд. Бироқ, унинг ҳозирги ахволи талаб даражасида эмас. Янгиликни илғаб олиш, янги тарихий жараёнларни, ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни ўз вақтида таҳлил этиш ва баҳолашда сусткашлик қилинмоқда. Ваҳоланки, бу халқимиз сиёсий онгини ошириш ва ижтимоий фаоллигини*

*кучайтиришда муҳим аҳамиятга эга*¹.

Тарихни ўрганишнинг асосий омиллари ва қонуний жараёнлари:

- **Тарих таълимининг мазмуни.** Ўқувчи ёшларни тарихий фактлар тизими, назарий тамойиллар, хулосалар ва ўқув жараёнида қўлланиладиган усуллар билан таништириш.

- **Ўқувчиларни билиш имкониятлари,** Тарих дарслари жараёнида ўқувчилар томонидан тарихий билимларни эгаллашлари ва тушиниб билишлари, тарихий тафаккурларнинг ривожланиб бориши, тарихий воқеа ва ҳодисаларни аниқ тасаввур этишлари, сабаб, моҳият, мотивацияларини аниқ тушуна билиш, иродали ва таъсирчанлик даражалаи, шунингдек уларни тарих фанининг қайси соҳасига бўлган қизиқиш даражаларини шакллантириб боришни таъминлаш.

- **Ўқитувчи ва ўқувчининг тарих ўрганиш жараёнидаги фаолияти.** Тарих ўқитиш жараёнида ўқитувчи томонидан қўлланиладиган янги педагогик технологияга асосланган методлар системаси, методик усуллар, уларнинг фаоллигида амалга ошириб борилади.

- **Тарих таълимининг натижалари.** Ўқувчиларнинг тарихий билимлар даражасини тарих таълими олдига қўйилган мақсадларига мос келиши, миллий ғояси ва мафкура эътиқодларига, тарихий билимларни эгаллашларига, тарихий воқеа ва ҳодисаларнинг келтириб чиқарган мотивациялар ва эмоционал тафаккурларнинг ривожланиб боришига қанчалик таъсир кўрсатганлигида қандай намоён бўлади?

Ҳар қандай дарснинг самарадорлиги таъминлашда инсон омилдан кейин илмий-методик ва дидактик жиҳатдан давр талаби асосида тажрибада синаб кўрилган ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув-методик қўлланмаларни айтиш мумкинки, деярли ҳал қилувчи рол ўйнайди. Бироқ, Ўзбекистон Республикаси миқёсида, айниқса, Ўзбекистон тарихидан яратилаётган аксарият чиллаки “дарсликлар” кўп ҳолларда на ўқувчи, ва на ўқитувчилар талабларига мос келмаётир. Натижада, қанчадан-қанча давлат маблағи сарфланган ана шундай “дарсликлар”нинг давр талабига

¹ Н. Жўраев. Агар огоҳ сен. . . -Тошкент: Шарк, 1998. -Б. 207.

жавоб бера олмаганлиги боис ўзгартирилмоқда, - эскилари макултурага топширилмоқда. Шундай экан, ҳар бир тарих ўқитувчиси дастур асосида навбатдаги дарсга тайёргарлик кўриши жараёнида кўлида мавжуд бўлган дарслик, методик қўлланма ва бошқа ўқув материалларининг мазмунига ижодий ёндошмоғи, имкон қадар тарих дарсининг илмий-методик ва дидактик жиҳатдан давр талаби даражасида ўтказишга алоҳида эътибор бермоғи лозим.

Хуллас, Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг стратегик ҳужжатларида замонавий таълим сифатини ошириш зарурати таъкидланган бўлиб мамлакатимиз таълим тизимининг асосий мақсади таълим стандарти асосида ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар, ривожланган ҳорижий мамлакатларнинг илғор тажрибалари ҳамда илм-фан ва замонавий ахборот-коммуникация технологияларига таянган ҳолда ташкил этиш, маънавий баркамол ва интеллектуал ривожланган шахсни тарбиялашдан иборат. Халқ таълими тизимини ривожлантириш концепцияси таълимни тизимли ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, ўсиб келаётган ёш авлодни маънавий-ахлоқий ва интеллектуал ривожлантиришни сифат жиҳатидан янги даражага кўтариш, ўқув-тарбия жараёнига таълимнинг инновацион шакллари ва усуллари жорий этиш¹ни асосий мақсад қилиб белгилаган. Таълимни модернизация қилишда муасаса даражасини унинг сифати белгилаб беради ва муассаса нуфузини ошириш унинг сифатини аниқлаш, баҳолаш ва таъминлашдаги инновацион ёндашувларни жорий этиш билан амалга оширилади. Шунингдек, таълимни замонавийлаштириш ўқувчиларнинг нафақат маълум бир билим ва кўникмаларини ўзлаштиришга, балки унинг шахсияти, билим ва ижодий қобилиятларини ривожлантиришга йўналтириш зарурлиги таъкидланади.

¹ “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. ПФ-5712-сон. 2019. 29 апрел. www.lex.uz

Савол ва топшириқлар:

1. Бугунги кунда ўқув-тарбия ишлари самарадорлигини ошириб боришнинг вазифалари ва муваффақиятлари сабаблари нималарда деб биласиз?
2. Дарс самарадорлигини оширишга салбий таъсир кўрсатётган камчиликлар борми? Сиз уларни кўрсатиб бера оласизми?
3. Муаммоли таълим-тарбия нима? Уларни тушунтириб беришга ҳаракат қилинг.
4. Тарих дарслари самарадорлигини оширишда ва тарихчи педагоглари тарбиялаб етиштиришда педагог амалиётларнинг аҳамияти қандай, ҳамда ушбу жараён бугунги кунда ўзини оқлаётими?
5. Тарихни ўрганишнинг асосий омиллари ва қонуний жараёнларини тушунтириб бера оласизми?

Адабиётлар

1. Архангельский Н. П. О преподавание в Средне-Азиатской школе. -Тошкент: 1922.
2. Азимбоев М. С. Тарихни ўрганишда “Оғзаки тарих (Oral history) услуги” // ЎзМУ хабарлари. 2013.
3. Голиш Л. В. Фаол ўқитиш усуллари: мазмун танлаш, амалга ошириш. Экспресс қўлланма. -Тошкент: ТАСИС, 2001.
4. Сафо Очил. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари. -Тошкент: Ўзбекистон, 1997 йил.
5. Скрыбин К. Учитель в моей жизни. -Москва: Сборник, 1996.
6. Жўраев Н. Агар огоҳ сен... -Тошкент: Шарқ, 1998. -Б. 207.

5-МАВЗУ: ТАРИХИЙ БИЛИМЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЖАРАЁНИ

Режа:

1. Тарихий билимларни шакллантиришда тарихий фактлар, тарихий тушунча ва тасаввурларнинг ўрни.
2. Тарихий билимларни ўзлаштириш жараёнлари.

Калит сўзлар: адаптация, матн, иллюстрация, классификация, тасвирий кўргазма, тематик хариталар, генезис, мантикий алоқадорлик, фактология, ақлий камолот, оптимал услуб.

1. Тарихий билимларни шакллантиришда тарихий фактлар, тарихий тушунча ва тасаввурларнинг ўрни

Умумтаълим мактаби тизимида ўқувчиларда тарихий билимларни шакллантириш илмий билимларга нисбатан қисқартирилган ва соддалаштирилган йўллар билан амалга оширилади.

Мактаб таълимида тарихий билимларни шакллантириш учун тарих фани тизимида жамғарилган, таҳлил этилган ва умумлаштирилган улкан материаллардан фақатгина минимуми, яъни мактабда таълимий тарбиявий ва ривожланиб боровчи таълим вазифаларини хал этиш учун педагогик жиҳатдан зарур бўлган тушунчаларгина танлаб олинади.

Кўп ҳолларда тарих таълимида билимлар адаптация қилинган, яъни соддалаштирилган ва бир тизимга солинган ҳолда баён этилади.

Методист А. А. Вагин ушбу ҳолатларни кўйидагича кўрсатиб ўтган эди:

1. Ўқувчилар тарихий жараёни ва тарихий ривожланишнинг ҳамма босиқчларидаги ижтимоий ҳаётнинг турли томонларини характерлаб берувчи муҳим тарихий фактларни пухта ўзлаштириб олган бўлишлари зарур.

2. Тарихий фактларни ўзлаштириш натижасида ўқувчилар тарихдаги асосий воқеаларни, улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ҳамда уларнинг ривожланиб боришини акс эттирувчи аниқ тарихий

тасаввурлар тизимини ҳосил қилишлари лозим.

3. Ўқувчилар мактаб тарих курсидаги муҳим тарихий тушунчаларни пухта ўзлаштириши, жамиятнинг ижтимоий ривожланиш қонуниятларинин мукамал тушуниб етиши, тарихни ўз ёшига қараб илмий-замонавий асосда тушуниши лозим.

4. Ўқувчилар тарих курсидан олган билим ва малакаларини янги тарихий материалларни ўрганишда ўтмиш ва ҳозирги замон воқеаларини тушунишда, кундалик ижтимоий ишларда, ҳаётда қўллай билишлари лозим.

5. Ўқувчилар тарихий материал билан, ҳар хил матнлар (дарслик, тарихий ҳужжатлар, илмий-оммабоп адабиёт, сиёсий рисоалар, газета ва журналлар), харита ва иллюстрациялар билан ишлай билиш, режа туза олиш, кўчирма ола билиши, маърузани ёза олиши, тарихий материални тизимли ва асосли равишда баён қила билиш айрим тарихий мавзуларда ахборот бера олиши, чиқиш (доклад)лар қила олиши лозим¹

Ўқувчилар асосий тарихий асосларни яхши ўзлаштирамай ва улар тўғрисида аниқ тасаввур ҳосил қилмай туриб, пухта билимга эга бўлишлари қийин.

Шунинг учун ҳам ўқувчилар билимини асосий тарихий фактлар билан бойитиб, чуқурлаштириб бориш тарих ўқитишнинг энг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Тарихий фактларни ўзлаштириш таълим-тарбия жиҳатидан ҳар қанча муҳим бўлса, фактларни билишнинг ўзи ўқувчиларнинг тарихни билишнинг ўзи ўқувчиларнинг тарихни билиш жараёнидаги биринчи босқичидир. В. Г. Белинский “ғоясиз фактлар-мия ва хотира учун хас чўп каби бир нарсадир”²-деб ёзган эди.

Тарихий тасаввур билан тушунчалар бир-бири билан узвий боғланган. Ўқувчиларда ҳодисалар тарихий жараёнлар ҳақида етарли даражада тўлиқ ва аниқ тасаввурлар мавжуд бўлгандагина, тушунчалар ҳосил бўла олади. Тарих ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг тасаввурлари чуқурлашиб бориши натижасида тушунчаларни шакллантириш учун замин яратилади. Тушунчалар

¹ Вагин А. А. Методика преподавание истории в средней школе. —Москва: Просвещение, 1968. —С. 8-9.

² Белинский В. Г. Тўла асарлар тўплами. 8-жилд, -Москва: 1955. -Б. 276.

ўз навбати тасаввурларни мазмунан бойитиб, аниқлаштириб юборишга ёрдам беради. Тасаввур ва тушунчаларни ҳосил қилиш усуллари ҳам кўпчилик ҳолларда бир-бирига ўхшаб кетади.

Тарих ўқитиш жараёнида тушунчаларни шакллантиришнинг методик усуллари ва воситалари, тушунчаларни классификация (тасниф)лаш муаммолари И. В. Гиттис¹, В. Г. Карцов², Г. М. Донской³, Н. В. Андреевская⁴, А. А. Вагин⁵ ва бошқа тарихчи олим ва методистларнинг асарларида ўз ифодасини топган. Тарихий тасаввурларни ҳосил қилиш ва тушунчаларни шакллантириш босиқчаларини белгилашда А. А. Вагин катта ҳисса қўшган.⁶

Тарих ўқитиш жараёнида тарихий тасаввурлар билан тушунчаларни шакллантириш узвий боғланган бўлиб, бир вақтнинг ўзида амалга ошади.

Тарихни билиш кўпинча сезиш ва қабул қилиш, кўриб ва эшитиб идрок этишга асосланади.

Тарихий воқеалар тўғрисидаги билимлар турли тарихий ахборотлардан олинади. Шунинг учун ҳам тарихий билимлар манбаи турлича бўлиши мумкин. Бу борада кўргазмалиликни (у ёки бу предметга доир), шунингдек тасвирий кўргазмалар (масалан, И. Н. Крамскийнинг «Сахродаги Исо», 1872 йил, «Юпанмас қайғу»; В. Г. Перовнинг «Пасхада қишлоққа крест юриши», 1861 йил; Москва яқинидаги Митишчидаги чойхўрлик» 1862 йил; «Мархумни кузатиш» 1865 йил; «Қишлоқи қизнинг савдогар уйига келиши» 1866 йил; «Институтда ўқийдиган қизнинг кўр отаси хузурига келиши» 1870 йил, ва ҳоказолар), тематик хариталар («Сталинград жанги», «Москва остонасидаги жанг», Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳарбий юришлари харита тузилиши ва ҳоказо), шунингдек, тарихий ҳужжатларнинг роли бекиёс каттадир.

¹ Гиттис И. В. Начальной обучение истории. -Ленинград: 1939.

² Карцов В. Г. Методика преподавания истории в начальной школе. -Москва: 1951.

³ Донской Г. М. Соотношение единичного, особенного общего в учебниках истории-В кн: Проблемы школьного учебника. -Москва: 1981. Вип. 9.

⁴ Андреевская Н. В. Очерки методики истории. -Ленинград: 1958.

⁵ Вагин А. А. Методика преподавания история в средней школе. -Москва: -С. 329-365.

⁶ Каранг: методика преподавания истории в средней школе. -Москва: 1986, -С. С75.

Бошқа предметларга нисбатан тарихий билимларни шакллантиришда тарихий воқеаларни оғзаки баён этиш (ҳикоя формаси) ва ёзма равишда баён этиш (рефератлар тайёрлаш) катта рол ўйнайди.

Ўқувчилар томонидан фактик билимларни ўзлаштириб олиш учун уларни тафаккур этишдан ажратилган ҳолда эмас, балки бир бутун уйғунликда, ягона бир жараён сифатида амалга оширилиб борилади.

Тарихий билимларни шаклланишида тарихий фактлар моҳияти қуйидагича намоён бўлади;

-тарихий ҳодисалар генезиси, яъни уларни вужудга келиши ва ривожланишида;

-ижтимоий ҳаётда ўзига хослик ва умумийликда; тарихий жараён ва бошқа шунга ўхшаш билимлар қонуниятларини тарих фани томонидан очилиши ва ўқиш жараёнида ўқувчилар томонидан ўзлаштириб олинishi лозим. Бу билимлар ўқувчиларга ўқитувчи томонидан дарс жараёнида ёки уларнинг ўқитувчи раҳбарлигида олиб борган мустақил ишлари жараёнида ўзлаштириб олинishi керак.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, тарихий тушунчаларни шакллантириш биринчи галда тарихий фактларни билишга, шунингдек аниқ йирик образларга суянмоқни тақозо этади.

Тарихни билиш жараёни тарихий фактларни ўзлаштиришдан бошланади. Тарихий фактларни ўзига хос хусусияти шундан иборатки, улар ҳеч қачон айнан такрорланмайди. Шу билан бирга ўқувчилар томонидан алоҳида тарихий фактларни билиб олиш - тарихни ўзлаштиради деган тушунчани ифода этмайди. Фактлар орасида мантикий алоқадорлик бўлмаса, у ҳолда фактларнинг оддий мажмуаси билимларни бирхиллаштиради ва тарихий материалларни онгли равишда ўзлаштирилишига ҳалақит беради. Шундай қилиб, тарихни ўрганиш жараёнида фактлар шунчаки ўрганилмасдан, балки улар орасидаги зарур алоқаларни таққослаш, аниқлаш ва маълум даражада тизимлаштириб ўзлаштиришни таъмин этмоғи керак.

Тарихий фактлар сон-саноксиз бўлиши мумкин. Бироқ, тарих ўқитиш жараёнини самарали олиб бориш учун уларни аниқ белгилаб олмоқ зарур.

Тарихий фактлар икки хил характерда бўлиши мумкин. Би-

ринчидан, айрим тарихий фактлар ягона воқеани акс эттириб, тарихда фақат маълум шароитда бир маротаба, маълум даврдаги шахсларнинг иштирокида, қатъий чегараланган макон ва замонда содир бўлади. Масалан, *Амир Темурнинг Турк султони Боязид-1 Йилдириим устидан қозонган ғалабаси*. Бу хусусда Соҳибқирон тузукларида жумладан шундай ёзилган;

«Румга юборган элчим Йилдириим Боязиднинг тескари жавобини олиб келди. - деб эслайди Амир Темур, - лекин Боязид Мисру Шом лашкари мендан енгилганини эшитгач, ўйланиб қолгани ва саросимага тушиб, шошилинч равишда юришга тайёрлана бошлаганини ҳам айтди. Қайсарнинг кўзини гафлат уйқусидан очиб кўйишим лозим кўринди. Бу хусусда кенгаш ўтказиб, ҳар бир шаҳар ва қабиладан лашкар ва хашар чақиртирдим. Лашкар жам бўлгандан сўнг хижрий 804 йилнинг ражаб ойида (1401 йил февралда) Озарбайжондан Қайсар устига лашкар тортидим. Қайсар тўрт юз минг отлик ва пиёда аскарлари билан менга қарши юзланди.

Урушни бошладим ва уни енгдим. Қайсарни лашкарларим тутиб олиб, ҳузуримга олиб келдилар».

Иккинчидан, тарихий фактлар ўзларида маълум тарихий давр ёки замон хусусиятларини акс эттиради. Масалан, Россия ва Ғарбий Европа мамлакатлари тарихида учрайдиган *баршчина*, *оброк* Темур даври учун характерли бўлган ҳарбий харажатлар учун йиғиладиган солиқ - «аминона», давлат хазинасига тўланадиган «хирож», айниқса, «суюрғол» («сойюрғал» турк-мўғул сўзи бўлиб, феодал томонидан ўз вассалига берилган ер-сув, мулк ва ундан олинадиган *солиқ*, *ўлпон*) ва ҳоказолар. Гарчи номлари турлича аталса-да, аслида феодалларга тобе бўлган деҳқонларнинг тўлайдиган шахсий солиқлари мажмуасидир.

Баршчина, оброк, «аминона», «хирож», «суюрғол» ва ҳ. к. - булар тарихий факт бўлиб, маълум давр ва маълум ижтимоий тузумнинг маълум ҳодисаси ҳисобланади. Бошқа мисолни олиб кўрайлик. қўл меҳнатини машина билан алмаштирган саноат инқилобинини олиб қарасак, бунда меҳнатни, айниқса, енгил саноат соҳасини фабрика ишлаб чиқаришига ўтиши ва икки синф - ишчилар ва буржуазия синфларини вужудга келтиришга олиб келди, бир эмас, балки қатор мамлакатлар ва минтақалар учун Нидерландия, Англия, Франция,

Германия ва ҳоказолар учун ҳам характерли жараён ҳисобланади.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, фактлар ўзларининг ҳажми, мураккаблиги ва моҳияти билан бир-бирларидан фарқ қилади. Масалан, Амир Темурнинг Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши 1387, 1391 ва 1394-1395 йилларда олиб борган кураши - бу йирик тарихий воқеа, ягона ва такрорланмайдиган тарихий ҳақиқат, инкор этиб бўлмайдиган фактдир.

Маълумки, Амир Темур қудратли Олтин Ўрдани ўз давлати учун доимий таҳдид деб биларди. Шунинг учун ҳам Тўхтамишга қарши уч марта катта ҳарбий юриш қилди. Айниқса, 1391 ва 1394-1395 йиллардаги ҳарбий юриши алоҳида аҳамиятга эгадир.

Соҳибқирон 1391 йилда 200 мингли қўшини билан Самарқанддан йўлга чиқиб, қишни Тошкентда ўтказди. Баҳор келиши билан катта ҳарбий тайёргарликдан сўнг Қозоғистон чўлларига қараб жўнади. Улуғтоғ этагидаги тошга ўйиб ёзилган хат бу юриш ҳақида тўла тафсилот беради.

Темурнинг жуда катта қўшини узоқ йўл босганидан кейин, ҳозирги Куйбишев шаҳри билан Чистополь ўртасидаги Қундузча деган жойда душман қўшинига дуч келади. 1391 йилнинг 18 июнида бу жойда қаттиқ жанг бўлиб, Тўхтамиш қўшини батамом тор-мор келтирилади.

1395 йилда Шимолий Кавказ ва Терек дарёси бўйида Темур билан Тўхтамиш ўртасида навбатдаги шиддатли жанг бўлади. Тўхтамиш бу жангда ҳам енгилади. Натижада Амир Темур Олтин Ўрданинг пойтахти Сарой Беркага бостириб киради, унга ўт қуйиб батамом ёндириб юборади.

1395 йилда Терек дарёси бўйидаги мағлубият ва Сарой Берканинг батамом ёндириб юборилиши Олтин Ўрдага берилган сўнгги зарба бўлди.

Дарс жараёнида тарихий фактларни баён этиб бориш ўз навбатида уларнинг муҳимлигига ҳам боғлиқ бўлади. Тарихий жараёни ривожланиб боришини ифодалайдиган ва бир вақтда шу факт асосида тарих курсининг бошқарувчи ғоялари шаклланишини таъминлайдиган асосий фактлар бирмунча тўла ёритилиб, асосий бўлмаган, лекин ўрганилаётган асосий фактлар билан ички мантиқий алоқа боғлаш учун фойдаланиши мумкин бўлган иккинчи даражали фактлар бирмунча умумлаштирилган

формада ўрганилса ҳам бўлади, Шундай қилганда тарихий бйлимларни ўрганиш онгли, мустаҳкам ва системали амалга ошириб борилади.

Воқеа ва ҳодисалар орасидаги алоқалар, такрорланмас фактлар, воқеаларни ва айрим олинган фактларни ўрганиш типик фактлар ва ҳодисаларни ўзлаштириб олишга ёрдам беради. Масалан, Ўзбекистан халқлари тарихидан Тўмарис ва Широқ, Спитамен ва Муқанна, Темурмалик ва Жалолиддин Мангуберди, Махмуд Торобий, Абубакр Қалавий ва Мавлонзодалар ҳаракатларини олиб қарайдиган бўлсак, гарчи макон ва замонда бу фактлар бир-бирларидан фарқ этсалар-да, характерлари жиҳатдан ватанпарварлик, озодлик, чет эл мустабидларига қарши кураш бўлган ва х. к.

Тарихий ҳодисаларни атрофлича очиб бериш тарихий воқеаларнинг келтириб чиқарган сабаблар ва воқеаларнинг моҳиятини тушуниб олишга катта ёрдам беради. Масалан, капиталистик мамлакатлар орасидаги жаҳон бозори учун кураш 1-жаҳон урушини келтириб чиқарди. Ёки 1917 йил қонли октябр тўнтариши натижасида зўрлик билан вужудга келган Совет Иттифоқи 1990-1991 йиллар давомида умуман инқирозга юз тутди. Натижада собиқ СССР ўрнида қатор миллий мустақил давлатлар вужудга келди ва ҳоказолар.

Энг муҳими - фактлар мустаҳкам илмий-назарий хулоса ва умумлаштирувчи яқунлар чиқаришнинг асосини ташкил этмоғи керак.

Агарда ўқитувчи томонидан баён этиладиган фактлар зарур алоқа ва умумлаштиришларсиз олиб бориладиган бўлса, у ҳолда биз ўқувчиларда тарихий билимлар тизимини эмас, балки бир-бирлари билан манتيқий алоқада бўлмаган, мантиқан умумлаштириб ўқувчиларни маълум бир назарий хулосага келтира олмайдиган фактологияга ўргатган бўламиз. Худди шунга ўхшаш, тарих ўқитиш жараёнида ўқитувчи фаолиятида у ёки бу тарихий масала юзасидан келтириладиган хулоса ва умумлаштирувчи фикрлар аниқ, тарихий фактларга асосланмаса, бундай дарс социологияга айланади холос.

Мазкур ўринда тарихий фактларни билиш учун уларни синчиклаб ўрганиш, бир тарихий шахс ёки бутун бир халққа баҳо

беришда масалага тааллуқли фикрларни таққослаштириб кўриш лозим.

Ўқувчиларга тарихий тушунчаларни қанчалик бой, ранг-баранг ва системалаштирилган ҳолда тушунтирилса, улар янги тарихий материални ўзларида мавжуд бўлган тарихий билимлар тизимига шунчалик тез ва чуқур ўрнаштириб ва ўзлаштириб оладилар.

Тушунча, жумладан тарихий тушунчалар фақатгина билиш натижасидагина шаклланмасдан, балки тафаккур этишнинг формаси ҳам ҳисобланади.

2. Тарихий билимларни ўзлаштириш жараёнлари

Тарихий билимларни ўзлаштириб бориш жараёнида ўқувчилар тафаккури аниқликдан умумлаштирилган жараёнга, яна қайтадан умумлаштирилган бирмунча юқори даражадаги билим асосларига таянган ҳолдаги аниқликка қараб ҳаракат қилади. Шунинг асосида ўқувчига илгаридан маълум бўлган фактлар ва уларга ёндашиш, шунингдек, тарих илми тараққиёти муносабати билан кашф этилган янги фактлар, ашъвий далилларга ёндашиш муносабатлари янгича тафаккур этилади, такомиллашиб боради. Бу жараён ўзбек халқининг ўз истиқлолига эришган бугунги кунда, айниқса, катта таълимий ва тарбиявий аҳамият касб этади. Дарҳақиқат, Ўрта Осиё халқларининг IX-XII асрлардаги маданият тарихига ёки Темурийлар тарихига ҳолисона баҳо бериш, жумладан Темур шахсига, унинг давлат арбоби ва ҳарбий саркардалик маҳоратига, айниқса, Амир Темур томонидан Олтин Ўрдани тор-мор келтирилишини Россияда мўғул- татар зулмига хотима беришда тутган ролига, ёки Соҳибқироннинг турк султони Боязид-1 Йилдирим устидан қозонган тарихий ғалабаси бутун Европанинг унинг асоратидан сақлаб қолишини таъмин эгганлиги, шунингдек, Мирзо Бобурнинг ҳинд халқи тарихида тутган ўрнига, ниҳоят, Ўрта Осиёнинг Россияга кўнгилли равишда кўшилиши эмасу, унинг чор Россияси томонидан шафқатсизларча босиб олинишига тўғри баҳо бериб, бунда чор Россиясининг «Ўрта Осиёда олиб борган ҳарбий ҳаракатларининг бевосита иштирокчиси генерал лейтенант М. А. Терентьевнинг «История

завоевания Средней Азии с картами и планами» (СПб. 1906год, в 4-х томах) китобининг номини ўзи бу ҳаракатнинг асл моҳиятини баён этганлиги каби тарихий ҳақиқатларни дадил кўрсатиб беришни тақозо этмоқда.

Тарих таълимида аниқликдан умумийликка ўтиш ва аксинча, умумийликдан аниқликка ўтиш оддий айланишгина бўлиб қолмасдан, балки ўқувчиларни тарихий билимларини ҳамда ақлий камолотларини оддийдан мураккабга қараб муттасил ривожланиб бориш жараёнидир.

Тарихий материални ўрганиш жараёнида ўқувчиларни руҳий ҳиссиёт ва кундалик ижтимоий амалий ишлари билан боғланган ҳолда уларнинг тафаккурлари ғояларини, эътиқодларини, тарихий жараённи қандай содир этган бўлса, унга партиявий, синфий деган муносабатда эмас - у, реал асосда тушунишлари, ижтимоий ҳаётдаги воқеа ва ҳодисаларни билишнинг диалектик-материалистик асосда ўрганишлари каби сифат ўзгаришларини изчил шаклланиб боришини таъминлайди.

Илмий-услубий ва дидактик жиҳатдан тўғри ташкил этилган таълим жараёнида ўқувчиларни тарихий билимларни ўрганишга бўлган эҳтиёжлари ортиб боради. Бу жараённи кундалик педагогик фаолиятимизда доимий равишда кузатиб борар эканмиз, ўқувчилар билимларида микдор ўзгаришларни сифат ўзгаришларига қараб ўсиб ўтаётганлигининг шоҳиди бўлдик.

Ўқувчиларда тарихий билимларни шакллантиришда ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларига ўқитувчи томонидан моҳирлик билан раҳбарлик қилиш алоҳида аҳамият касб этади.

Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, тарихни ўрганиш самарадорлигини ошириш асосан ўқув жараёнига тўғри раҳбарлик қилишдан иборат бўлиб, бу жараён асосан куйидаги ҳолатларни ўз ичига олади:

1. Ўқувчиларни билиш фаолиятларини тарихий билим манбалари билан таъминлаш. «Ўқувчиларга тарихий билим манбаларининг асосий пойдевори ва муҳим томонларини илмий асосда шакллантириш биринчи галда тарих ўқитувчисининг ўзини ана шундай билимларни назарий ва амалий жиҳатдан эгаллашларини, шунингдек, ана шу билимларни ўқувчилар онгига етказа билишнинг оптимал услублари билан қуролланган бўлмоғи ёки *«тарбиячининг*

ўзи тарбияланган бўлмоғи керак», деган концепцияга амал қилмоқ керак.

2. Ўқувчиларни ўрганиладиган тарихий материалга нисбатан руҳий ҳолатларини йўналтира билиш, уларда тарихий билимларга бўлган қизиқишларини фаол уйғотиб бориш, дарс жараёнида ўқувчиларни мустақкам, барқарор диққат-эътиборларини ташкил эта билиш, ниҳоят уларда мустақил тафаккур этиш кўникмаларини шакллантириш ўқитувчининг педагогик фаолиятида асосий ўринни эгалламоғи керак;

Тарихни ўрганиш жараёнида бу вазифалар ўрганилаётган мавзуга турли воситалар ёрдамида ёндошишни тақозо этади. Дарслик матнидан ташқари, мавзуга оид материалларни танлаш, курслараро ва предметлараро алоқа боғлаш, бадиий адабиёт ва нашрий матбуот материалларидан, шунингдек тасвирий санъат асарларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш ўқувчиларнинг мавзу юзасидан мустақил ишларини фаол ташкил этиб бориш шулар жумласидандир.

3. Дарс жараёнида ўқувчилар томонидан тарихий билимларни ўзлаштиришга, идрок этишга ўқитувчининг бевосита ва тизимли раҳбарлик қилиши мазкур муаммони ижобий ҳал этишнинг асосий шартларидан ҳисобланади. Мазкур ўринда ўқитувчидан ўқувчиларни дарс жараёнида ўрганилаётган мавзудаги асосий (йўналтирувчи ғоя, таянч билим, Шаталовча таянч сигнал ва ҳ. к.) масалани, яъни билишлари шарт бўлган тарихий масалани алоҳида қайд этиши, дарсликда бўлса турлича ёзувларда баён этилган материални оғзаки баён этилган бўлса ифодали ўқишни, мавзуни баён этиш режасини тузишни; харитада у ёки бу йўналишларни аниқ кўрсатиб беришни тақозо этади. Энг асосийси ўқитувчи бу жараёнда ўқувчиларнинг дарслик матни устида ишлаши бўлмасин, тарихий ҳужжатлар, даврий матбуот ва бадиий адабиёт асарларини мустақил таҳлил этишни фаоллаштирмоғи лозим

4. Ўқитувчи ўқувчиларни тарихий материални билиш жараёнини ҳамма босқичларидаги тафаккурларига моҳирлик билан раҳбарлик қилиб бормоғи лозим. Бу раҳбарлик биринчи галда янги материални баён этишда, уни мустақкамлашда, уй вазифасини бажариш ва умумий такрорлаш дарсларида ўқитувчининг диққат марказида бўлмоғи керак. Айниқса, ўқувчиларнинг билиш

тафаккурларини идора этиш ва бошқариш улар томонидан назарий масалаларни ўзлаштиришда катта аҳамият касб этади. Мазкур ўринда кузатилган мақсад: ўқувчилар тарихий фактлардан олган билимлари мажмуасидан аниқ назарий хулоса чиқаришга эришсинлар, тарихий фактларнинг назарий ифодасини мустақил шарҳлаш имкониятига эга бўлсинлар.

5. Ўқувчилар билимини мустаҳкамлаш учун уларни дарсда ва уй вазифаларини бажаришдаги фаолиятларига раҳбарлик қилишни ташкил этиш ва уларда тарихий билимларни шакллантиришда алоҳида ўринни эгаллайди.

Юқоридагилар асосида хулосалайдиган бўлсак: Ўқувчиларни ўқув фаолиятини текшириш ва уларга маълум ўзгартиришларни киритиб бориш улар олган билимларнигина ўз ичига олмасдан, балки уларнинг тарихий билимларни тафаккур этиш қобилиятларини, шунингдек, дунёқарашга доир тушунчаларини қанчалик ўзлаштириб бориш даражасини, тарихий материаллар билан мустақил ишлаш қобилиятлари, тарихдан олган билимларини ўқиш жараёнида ва айниқса, кундалик ижтимоий ҳаётларида амалий жиҳатдан тезкор равишда қандай қўллашларини идрок этиш ва бошқаришда ҳам ўз ифодасини топмоғи лозим. Тарих ўрганиш жараёнида тарихий билимларни эгаллаб боришда тарих дарсларини тематик режалаштириш, ўқув дастури ва қўлланмалари, дарсликларни ролини алоҳида қайд этиш лозим.

Ўзбек халқининг истиқлолга эришганлигига қисқа муддат бўлганлигига қарамасдан, истиқлол ҳаётимизнинг ҳамма жабҳаларида, жумладан, ўрта ва олий мактабларимизда Ўзбекистон халқлари тарихини мустақил фан сифатида ўргана бошлаганида ҳам ўз ифодасини топди.

Савол ва топшириқлар:

1. Тарихий билимларни шакллантиришда илмий билимларга нисбатан қисқартилган ва соддалаштирилган йўллар мавжуд. Сиз шулар ҳақида батафсил гапира оласизми?

2. Тарихий билимларни шакллантиришда тарихий фактларнинг моҳияти қандай ҳолатларда намоён бўлади?

3. Тарихий билимларни ўрганишга бўлган эҳтиёжларнинг ортиб бориши нималарга боғлиқ?

4. Тарих ўрганиш самарадорлигини ошириш жараёни асосан қайси ҳолатларни ўз ичига олади?

5. Тарихий билимларни ўзлаштириш жараёнида сизни кўпроқ нималар қизиқтиради?

6. Тарихий билимлар ўзлаштиришда дарслик матнидан ташқари яна нималарга кўпроқ эътибор бериш керак?

Адабиётлар

1. Андреевская Н. В. Очерки методики истории. – Ленинград: 1958.

2. Белинский В. Г. Тўла асарлар тўплами. – Москва: 1955, 8-жилд, –Б. 276.

3. Вагин А. А. Методика преподавание истории в средней школе. – Москва: Просвещение, 1968. –С. 8-9.

4. Гиттис И. В. Начальной обучение истории. – Ленинград: 1939.

5. Донской Г. М. Соотношение единичного, особенного общего в учебниках истории. В кн: проблемы школьного учебника. – Москва: 1981. вип. 9.

6. Карцев В. Г. Методика преподавания истории в начальной школе. – Москва: 1951.

7. Тошпўлатов Т., Гаффоров Я. Тарих ўқитиш методикаси. – Тошкент: ТУРОН-ИҚБОЛ, 2010.

6-МАВЗУ: ТАРИХ ҲАМ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА БОСҚИЧЛАРИ

Режа:

1. Тарих таълими тизимида экологик тарбиянинг муҳим жиҳатларини ўрганиш усуллари.
2. Экологик таълим-тарбиянинг асосий йўналишлари.
3. Экологик таълим-тарбия тарихий босқичлардаги ўзгариш.

Калит сўзлар: Табиий мувозанат, экологик мувозанат, ободонлаштириш, экологик саводхонлик, атмосфера, яшил зона, социал экология, ижтимоий фаоллик, жонли ва жонсиз табиат, комплекс экскурсиялар, экологик ҳолат, ландшафтлар, генетик фонд, демографик ҳолат.

1. Тарих таълими тизимида экологик тарбиянинг муҳим жиҳатларини ўрганиш усуллари

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида экологик муаммоларни ҳал қилиш ва уларнинг салбий оқибатларини йўқотиш юзасидан кўп тажрибалар тўпланди. Лекин бу соҳадаги бажариладиган ишларнинг кўлами ва ҳажмининг катталиги мамлакатдаги ва минтақалардаги экологик ҳолатни яхшилаш муаммоларни ҳал қилишда давлат органлари, жамоат ташкилотлари, фуқаролик жамияти институтларининг ҳамкорлигини кучайтириш билан бир қаторда оилада экологик таълим тарбияни олиб бориш орқали ёшларда экологик маданиятни шакллантириш долзарб масала бўлиб қолди.

Ер юзида инсон зотининг пайдо бўлиши 70 миллион йилни ўз ичига олади. Шунча даврдан бери табиат одамзодни едириб, ичириб, кийинтириб-барча эҳтиёжларини қондириб келмоқда. Бу ёруғ оламда борлигимизнинг асоси бўлган она заминимиз табиатга етарли даражада ғамхўр ва меҳрибон бўла олаёلمизми? Уни муҳофаза қилишдек олий бурчимизни қай даражада бажара олаёلمиз? Бу саволлар ҳаммани бирдек ўйлантириши лозим.

Инсониятнинг табиатга бўлган нотўғри муносабати йилдан-йилга ўзининг салбий оқибатларини намоён этиб бораёпти. Табиат қонунларини билмаслик, унга амал қилмаслик натижасида атроф-муҳит кескин даражада ифлослантирилиб, курраи заминимизда жиддий ўзгаришлар юзага келаётир. Баҳор ва ёз ойларида турли жониворлар ва қушларни ноқонуний овлаш, доривор ўсимликларни пайхон қилиш, ҳали ҳосили етилмасдан ўсимлик хилларини шахсий манфаати учун йиғиб сотиш ҳоллари кўп учрамоқда. Бу эса ноёб ҳайвонлар ва ўсимликлар кўпайиши даврига бормасидан қирилиб кетишига олиб келаётир. Чунончи, ўсимликларнинг 60 хили, ҳайвонларнинг 70дан ортиқ тури йўқ бўлиб кетиш хавфи остида турибди. Табиат ва атроф-муҳит муҳофазаси фақат бугунги кун учунгина эмас, балки, келажак авлодларимиз учун ҳам жуда зарур. Ер курраси жонли мавжудот ва жонсиз предметлардан иборат. Айнан тирик мавжудотларнинг яшаши ва фаолият кўрсатишлари учун ана шу жонсиз ҳаво, сув, тупроқ, ёруғлик, намлик, ҳарорат, кўёш нури кабилар шароит сифатида ҳаётий зарурият ҳисобланади, фақат улар инсонга нисбатан маромида бўлса. Тирик мавжудотлар, шу жумладан инсон ҳам билиб-билмай табиатга ўзининг ижобий, баъзида эса салбий таъсирини кўрсатиб, унинг табиий мувозанатини бузади. Бундай ҳолатни биз экологиянинг бузилиши деб атаймиз. Экологик мувозанатнинг бузилиши инсон, айниқса мурғак болалар саломатлигига салбий таъсир кўрсатиши ҳеч кимга сир бўлмай қолди. Одамзотни ердан, Ерни одамзоддан ажратиш мумкин эмас.¹

Инсонларда, айниқса ёшларда атроф муҳитга, табиатга нисбатан ижобий муносабатни бугун тўғри шакллантирмас эканмиз атроф муҳитни соғломлаштириш тўғрисидаги гапларимиз курук сафсатадан нарига ўтмайди.

Бу борада кенг жамоатчилик, ҳуқуқ тартибот идоралари ходимлари, табиат муҳофазасига маъсул кишиларнинг фаоллик кўрсатишлари талаб этилади. Оилада, боғчада, мактабда, жамоатчилик орасида тарғибот-ташвиқот ишларини мунтазам сусайтирмасдан олиб бориш ҳаммамизнинг инсоний бурчимиздир.

Экологик тарбия бугуннинг энг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади. Биз онгли инсонларнинг биринчи галдаги вазифа-

¹ www. uza. uz

миз иложи борича атроф-муҳит учун зарарли бўлган нарсаларни зарарсиз ҳолга келтириш, яъни зарарсизлантиришдир. Бу албатта биричи навбатда, ичимлик сувига, тупроққа ва ҳавога нисбатан айтилаётган фикрлардир. Бу борада, энг аввало ҳар бир инсон ўзи яшаб турган уй, кўча, маҳалла, қишлоқ ва шаҳарни ифлосланишдан асраш уни ободонлаштириш, кўкламазорлаштириш, табиий мавжуд табиат ином этган сўлим, тоза ҳаволи, сувли, муқаддас жойларни ўз ҳолида сақлаш ва улардан унумли фойдаланиш кўлимиздан келади. Бунинг учун ёшларимизнинг экологик саводхонлигини, маданиятини ошириш, табиатга бўлган муносабатларини яхшилаш борасидаги билим, кўникма ва малакаларини аввало, оиладан бера бошлаб, кейинчалик мактабларда, ўқув юртларда такомиллаштириш зарур.

Оилада экологик тарбияни шакллантиришда биз кўхна Шарк хонадонларининг турмуш тарзини таҳлил этишдан бошласак мақсадга мувофиқ бўларди. Қаранг, бобо-бувиларимиз ҳовли жойларини тозалашдан аввал шакароб қилиб сув сепишни, сўнгра супургини сал хўллаб супиришни уқтирганлар, кундалик чиқиндиларни ҳовли четидаги урага ташлаб устидан тупроқ тортганлар, куз пайтида хас-хашакларни тўплаб ёқмаганлар. Чунки, хас-чўплар, хазонлар тутуни орқали заҳарли моддалар ҳавога учеди ва атмосферани ифлослантиради. Шунинг учун уларни чуқурга кўмиб компостлаш (яъни чиритиш) йўли билан ўсимликлар томонидан яхши ўзлаштириладиган минерал моддаларга айлантирилади. Компостлашда ахлатларнинг ҳарорати кўтарилиб, қаттиқ исииш жараёнида улардаги инсон соғлиги учун хавфли микроорганизмлар ўз ўзидан қирилиб кетади.

Ўсимликлар дунёси 20 минг хил турдаги кимёвий ва доривор моддалар манбаидир. Уларнинг барчаси атмосфера ҳавосини тозалаб берадиган “филтр” вазифасини бажаради. Маълумки, бир туп дарахт 25 соат ичида ўртача уч кишига етадиган оксиген ажратиб беради. Бир гектар майдондаги дарахтзор эса 220-280 кг карбонад ангдирид газини “шимиб” 180-200 кг оксиген газини ажратади. Бизга шу қадар “мурувват” кўрсатаётган яшиллик оламига жавобан қай тарзда меҳр кўрсатаймиз? Оилада болаларга дарахт кўчатларини ўтказиш, уларни парваришлаш, асраб авайлаш, ерга уруғ қадаш, тупроққа ишлов бериш ишлари катталар томонидан ўргатиб борилиши лозим.

Энди бир ўйлаб кўрайлик, ҳар йили эрта кўклам ва кузда қанчадан-қанча кўчатлар экамит, лекин уларнинг қанчаси кўкариб, яшил зонамизга айланаётганига эса кам эътибор берамиз. Маҳалалар ҳудудларига экилаётган кўчатларнинг иккинчи кушандаси бу айрим маҳаллалар аҳолиси кўлида парваришланаётган уй ҳавонларидир. . . ¹

Яна битта масала: кўпчилик аҳоли ҳовлиларидан чиқадиган оқава сувларини ариқларга оқизиб кўйишган. Ёз ойларида ариқларнинг куйи оқимида жойлашган аҳоли болалари чумилиш учун ўзларига энг қулай жойни, яъни ариқларни танлашади.

Оқибатда уларнинг юкумли касалликларга чалиниш эҳтимоллари янада ортади.

Ташқи муҳитни ифлослантирувчи манбалардан яна бири бу чиқиндилардир. Кўпчилик ҳолатларда майдончаларда чиқиндилар кечалари ёқиб юборилади ва атроф муҳитни ифлосланиши 2-3 карра ортади.

Бугунги кунимизда фаннинг бирон соҳаси йўқки, у экология муаммоларини хал этишда четда қолган бўлса. Шундай экан, истиқлол шарофати билан Ўзбекистон Республикаси мактаблари ўқув режалари (сеткаси)да ўзининг қонуний ўрнини эгаллаган Ўзбекистон халқлари тарихи, шунингдек, «инсон ва жамият» курсларини ўқитишда ўқувчиларга экологик таълим-тарбия бериш ҳам четда қолиш мумкин эмас.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ҳозирги вақтда инсон билан уни ўраб турган муҳитнинг тузилиши ва хусусиятларига, шунингдек экологик омилнинг инсонни жисмоний ва руҳий ҳолатига таъсир кучини тадқиқ этадиган социал экологиянинг моҳияти тез суръатлар билан ўсиб бормоқда.

Социал экология қуйидаги асосий қондаларга асосланади: «Табиат-Жамият-Инсон» ягона бир бутунликни ташкил этади; инсон табиатни бир қисми унинг ривожланиши табиатни ўзгартириш инсон ҳаётининг асосини ташкил этади; табиат тарихи билан жамият тарихининг бирлиги меҳнат жараёнида намоён бўлади. Ижтимоий қонунларга нисбатан табиат қонунлари бирламчидир;

¹ Экологиядан давлат таълим стандартлари. // Халқ таълими: 2000. 1-сон.

янги экологик маданиятнинг ривожланиши шахснинг табиатга нисбатан юқори даражадаги масъулиятини ифодалайди. Табиатга янгича маданий муносабатни шаклланиши тўла мазмундаги гуманизм ғояларини ўзида мужассамлаштиради. Табиат қонунлари оёқ ости қилиш, фақат яқин фойдага интилиш, халқ маблағларини сарфлашда исрофгарчиликка йўл қўйиш, шунингдек табиатга ўз шахсий талаби нуктаи назаридангина ёндошиш гуманизмга қанчалик зид бўлса, табиатга нисбатан ҳам шунчалик зиддир.

Социал экологиянинг инсонпарварлиги айниқса педагогика фанига яқиндир. Мактаб ва халқ таълимининг ҳамма йўналиши янги авлодни илгаридан анъанага кирган ғоя - *«табиат инъомидан тўла фойдаланиш керак», «биз табиатдан хайр-эҳсон кутиб ўтирмаймиз, уни ўзимизга бўйсундирамиз!»* концепциялари билан алоқасини батамом, узил-кесил узиб ташлаб, уни ҳимоя қилиш ва унинг инъомларидан авайлаб, унга зарар етказмасдан фойдаланишни тақозо этади.

Мактаб ёш авлодда табиатга нисбатан доимо ғамхўрлик қилиш, унинг инъомларини ардоқлаб сақлаш каби маданий ҳислатларни тарбиялаб камолга етказмоғи керак.

Экологик маданият ўқувчи ёшларимизни ижтимоий фаолликларини ифодаси, мустақил Ўзбекистонимиз табиий бойликларини кўз қорачиғимиздек сақлаш ва кўпайтириш борасидаги ватанпарварлик ҳаракатларининг сарчашмаси бўлмоғи даркор.

Экологик таълим-тарбия умумий таълимнинг ўзаро алоқадорлиги, инсонни унинг ўраб турган табиатга нисбатан масъулияти тўғрисидаги умумий тасаввур асосларни шакллантиришга асослангандир.

Бундан ташқари, экологик тарбия ўқувчилардан теварак муҳитга нисбатан муносабатларида тубдан ўзгартириш киритишни, ўз фаолиятларини назарий билимлар билан узвий алоқадорликда амалга ошириб боришларини, бу борадаги кўникма ва малакаларини изчиллик билан бойитиб боришларини тақозо этмоқда.

Мактаб шароитида экологик таълим-тарбиянинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишда Мустақил Ўзбекистон Республикасининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги муҳим талабларга амал қилмоқ лозим:

- табиий муҳит ва уни яхшилаш бўйича амалий фаолиятни маънавий ва эмоционал жиҳатдан узвий бирлигини идрок этиш;

- экологик тарбиянинг боғлиқлигини ва узлуксизлигини, унинг предметлар ва курслараро алоқа боғлаш билан амалга ошириб бориш;

- ва ниҳоят, экологик таълим-тарбияни амалга ошириб бориш экологик муаммоларни умумбашарий, бир вақтда миллий ва ўлкашунослик характер касб этишини ҳисобга олган ҳолда фаолият кўрсатиш.

Ўқувчиларни ўраб олган табиий муҳитга нисбатан жавобгарлик муносабатида бўлиш ҳис-туйғуларини шакллантириб бориш, истиқлолга эришган Ўзбекистон мактабларида Республикаимизнинг келажаги қудратли давлат бўлишини таъминлашда катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Экологик тарбия ўқувчиларда фақатгина экологик-маданиятнинг шакллантириб бормасдан, балки таълим ва тарбиянинг кўпгина умумий бир бутун вазифаларни хал этишда ҳам катта роль ўйнайди.

Табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқадорликларни кўрсатишнинг ўзи ўқувчиларда реал дунёнинг бир бутун эканлиги тўғрисидаги дунёқарашга хос билимларини янада бойитади. Экологик билимлар ўқувчиларга сабаб мақсад алоқалари, воқеа ва ҳодисаларни тизимли тузилиши жиҳатидан ривожланишларини таъмин этадиган вазифаларни янада ижобий хал этиб боришларини таъминлашга кўмаклашади.

Табиатни тушуниш ва у билан мулоқотда бўлиш шахснинг ахлоқий тарбияси, унинг инсонпарварлик хусусиятлари - *эзгулик, кўнгилчанлик, раҳмдиллик* бўлишга давъат этади.

Табиат чин кўнгилдан инсонни ҳар доим *«виждонли, инсофли бўлиб олишга ёрдам беради. Табиат ҳар доим у - ОНА эканлигини эслатиб туради»*. Гўзалликнинг битмас-туганмас манбаи бўлган табиат-умуман эстетик тарбиянинг муҳим воситаси, табиатни шафқатсизларча вайрон этишга қўл урилган кучларга қарши турувчи инсонни камол топишига катта ёрдам беради.

2. Экологик таълим-тарбиянинг асосий йўналишлари

Экологик билимлар меҳнат таълими ва тарбиясида, шунингдек ўқувчиларни жисмоний ривожланишлари ва гигиеник тарбияларида ҳам катта рол ўйнайди.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов ўзининг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» асарида Республикамизнинг экологик ҳолати тўғрисида гапирар экан, «табиий ресурслардан аёвсиз фойдаланишга, атроф-муҳитга зиён етказилишига ва республикадаги экологик вазиятнинг ёмонлашувига йўл қўймаслик, бошқа давлатларнинг иштирокида Оролни қутқариш, Орол бўйидаги экологик шароитни соғломлаштириш борасида самарали чора-тадбирларни амалга ошириш, мазкур минтақаларнинг иқтисоди ва ижтимоий соҳасидаги фалокатли оқибатларни бартараф этиш» лозим эканлигини, шунингдек «Бутун дунё, - ягона ва ўзаро боғлиқдир. Бизнинг муштарак бурчимиз ер юзини болаларимиз ва набираларимизга обод ва бахтиёр яшаши учун муносиб қилиб қолдиришидир. Ўзбекистон энг оғир қийинчиликларга дуч келди. Оролнинг экологик ҳолати жаҳон миқёсидаги фожиа деб эътироф этилмоқда. Бу фожияни Ўзбекистон ва унинг қондош-қардош қўшнилари якка ҳолда даф этолмайдилар.

Яшаш муҳити, табиат ва маънавият экологияси бир-биридан ажралмасдир. Сиҳат-саломатлик бўлишининг анъанавий қадрини қайта тиклаш ва оила қадри билан шарафли бир ўринга қўйиш керак¹.

Қуйида Республика мактабларининг V-VII, VIII-XI синфларда тарих, инсон ва жамият курсларини ўқитиш жараёнида экологик таълим-тарбиянинг Тошкент шаҳридаги 42-мактаб-гимназияда мактабларда эксперимент дарслар асосида йўналишлар ва босқичларни келтирамыз:

1-ЙЎНАЛИШ

Жаҳон манзараси илмий асосида ўқувчилар дунёқарашларини шакллантириш:

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. -Тошкент: Ўзбекистон, 1992. -Б. 69-70.

а) V-VII синфларда - табиат ва жамиятдаги ходисалар сабабиятини ва улар орасидаги алоқадорликларни тушунмоқ, жонли ва жонсиз табиатнинг турли кўринишлари ва унда инсонни тутган ўрни.

б) VIII-XI синфларда - ўқувчиларда қуйидаги тушунчалар шакллантирилади:

- табиат ва жамият тарихининг бир бутунлиги тўғрисидаги тасаввур;

- табиат қонунларининг бирламчилиги ва унда инсонни тутган ўрни;

- инсонни табиатга таъсир этиш характери ва унинг табиат муҳитига боғлиқлиги;

- инсон ҳаётида табиий ва ижтимоий омилларнинг тутган роли.

II-ЙЎНАЛИШ

Ўқувчиларга ғоявий - сиёсий ва ҳуқуқий тарбия бериш:

а) V-VII синфларда - ўқувчиларни Ўзбекистон Республикасининг табиатни кўриқлаш тўғрисидаги қонунлари билан таништириш, Ўзбекистон Республикасида табиатни кўриқлаш шароитларининг ўзига хос хусусиятлари, табиат умумхалқ бойлиги эканлиги тушунчаларини, ўқувчиларда «халқ», «Ватан», «табиат» тушунчаларини бевосита узвий алоқадорлигини илмий ҳулосага келтириш.

б) VIII-XI синфларда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50-моддасидаги: «Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар» деган қонунга қатъий бўйсунушлари шарт, Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг табиий муҳитни сақлаш тўғрисидаги сиёсатининг моҳияти билан системали таништириб бориш, табиат-теварак муҳитни сақлаш - умумбашарий муаммо, унинг ечимида иштирок этиш ҳар бир инсоннинг муқаддас бурчидир деган ахлоқий бурчга содиқ бўлиш.

III - ЙЎНАЛИШ

Меҳнат ва иқтисодий тарбия:

а) V-VII синфларда иқтисодий жиҳатдан ўз меҳнатини тўғри ташкил этиш маҳоратини тарбиялаш, атроф муҳитни ифлосланишдан ҳимоя қилишга бағишланган ижтимоий ишлаб чиқариш меҳнатларида фаол иштирок этиш, табиий муҳит ҳолатини аниқлаш кўникмаларини, унга таъсир кўрсатиш ва ҳолатини

2. Экологик таълим-тарбиянинг асосий йўналишлари

Экологик билимлар меҳнат таълими ва тарбиясида, шунингдек ўқувчиларни жисмоний ривожланишлари ва гигиеник тарбияларида ҳам катта рол ўйнайди.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислон Каримов ўзининг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» асарида Республикаимизнинг экологик ҳолати тўғрисида гапирар экан, «табиий ресурслардан аёвсиз фойдаланишга, атроф-муҳитга зиён етказилишига ва республикадаги экологик вазиятнинг ёмонлашувига йўл қўймаслик, бошқа давлатларнинг иштирокида Оролни қутқариш, Орол бўйидаги экологик шароитни соғломлаштириш борасида самарали чора-тадбирларни амалга ошириш, мазкур минтақаларнинг иқтисоди ва ижтимоий соҳасидаги фалокатли оқибатларни бартараф этиш» лозим эканлигини, шунингдек «Бутун дунё, - ягона ва ўзаро боғлиқдир. Бизнинг муштарак бурчимиз ер юзини болаларимиз ва набираларимизга обод ва бахтиёр яшашлари учун муносиб қилиб қолдиришидир. Ўзбекистон энг оғир қийинчиликларга дуч келди. Оролнинг экологик ҳолати жаҳон миқёсидаги фожиа деб эътироф этилмокда. Бу фожияни Ўзбекистон ва унинг қондош-қардош қўшнилари якка ҳолда даф этолмайдилар.

Яшаш муҳити, табиат ва маънавият экологияси бир-биридан ажралмасдир. Сиҳат-саломатлик бўлишининг анъанавий қадрини қайта тиклаш ва оила қадри билан шарафли бир ўринга қўйиш керак¹.

Қуйида Республика мактабларининг V-VII, VIII-XI синфларда тарих, инсон ва жамият курсларини ўқитиш жараёнида экологик таълим-тарбиянинг Тошкент шаҳридаги 42-мактаб-гимназияда мактабларда эксперимент дарслар асосида йўналишлар ва босқичларни келтирамиз:

1-ЙЎНАЛИШ

Жаҳон манзараси илмий асосида ўқувчилар дунёқарашларини шакллантириш:

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. —Тошкент: Ўзбекистон, 1992. -Б. 69-70.

а) V-VII синфларда - табиат ва жамиятдаги ҳодисалар сабабиятини ва улар орасидаги алоқадорликларни тушунмоқ, жонли ва жонсиз табиатнинг турли кўринишлари ва унда инсонни тутган ўрни.

б) VIII-XI синфларда - ўқувчиларда қуйидаги тушунчалар шакллантирилади:

- табиат ва жамият тарихининг бир бутунлиги тўғрисидаги тасаввур;

- табиат қонунларининг бирламчилиги ва унда инсонни тутган ўрни;

- инсонни табиатга таъсир этиш характери ва унинг табиат муҳитига боғлиқлиги;

- инсон ҳаётида табиий ва ижтимоий омилларнинг тутган роли.

II-ЙЎНАЛИШ

Ўқувчиларга ғоявий - сиёсий ва ҳуқуқий тарбия бериш:

а) V-VII синфларда - ўқувчиларни Ўзбекистон Республикасининг табиатни кўриқлаш тўғрисидаги қонунлари билан таништириш, Ўзбекистон Республикасида табиатни кўриқлаш шароитларининг ўзига хос хусусиятлари, табиат умумхалқ бойлиги эканлиги тушунчаларини, ўқувчиларда «халқ», «Ватан», «табиат» тушунчаларини бевосита узвий алоқадорлигини илмий хулосага келтириш.

б) VIII-XI синфларда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50-моддасидаги: «Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар» деган қонунига қатъий бўйсунушлари шарт, Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг табиий муҳитни сақлаш тўғрисидаги сиёсатининг моҳияти билан системали таништириб бориш, табиат-теварак муҳитни сақлаш - умумбаширий муаммо, унинг ечимида иштирок этиш ҳар бир инсоннинг муқаддас бурчидир деган ахлокий бурчга содиқ бўлиш.

III - ЙЎНАЛИШ

Меҳнат ва иқтисодий тарбия:

а) V-VII синфларда иқтисодий жихатдан ўз меҳнатини тўғри ташкил этиш маҳоратини тарбиялаш, атроф муҳитни ифлосланишдан ҳимоя қилишга бағишланган ижтимоий ишлаб чиқариш меҳнатларида фаол иштирок этиш, табиий муҳит ҳолатини аниқлаш кўникмаларини, унга таъсир кўрсатиш ва ҳолатини

яхшилаш бўйича зарур тадбирлар қўллаш кўникмаларини тарбиялаш, «инсон - техника - муҳит» бирлиги тушунчасидан келиб чиқиб табиий материаллар, хом ашёлар ва энергияни оқилона ишлатиш ва қўллаш кўникмаларини тарбиялаш.

б) VIII-XI синфларда меҳнат инсон билан табиат ўртасидаги моддалар алмашувига ўхшаш узлуксиз жараён эканлигини тушунтириб бориш, инсонни табиатга таъсир этишдаги қарама-қарши меҳнат фаолиятини амалий жиҳатдан унга ижобий таъсир этадиган энг қулай, оптимал томонларини ривожлантириб бориш, инсонни - табиатга салбий таъсир этишини енгиш ва шундай ҳаракатларини олдини олишда фаол иштирок этдириш, ниҳоят ижтимоий бойликларимиз меҳнат туфайли фақатгина табиат ҳисобидан яратилажагини ёш авлодга системали равишда сингдириб боришимиз керак.

IV-Йўналиш

Ахлоқий - эстетик тарбия:

а) V-VII синфларда инсон ҳаётида муҳим роль ўйнайдиган она табиатнинг турли туман бебаҳо тортиқларини кадрлаш. Уларни эъзозлаб кўриклаш, табиатга нисбатан доимо уни севиш, кадрлаш, муҳофаза этиш муносабатида бўлиш, табиат кўринишларини акс эттирган суратлар ва уларнинг объектларини тушуна билиб эстетик завқ олиш хис-туйғуларини тарбиялаш, ўқувчи ёшларни ўраб олган табиий муҳитни эстетик жиҳатдан оқилона жиҳозлай билиш кўникмаларини тарбиялаш, ниҳоят табиат ва санъат гўзаллиги уйғунлигини хис этиш қобилиятларини камол топтириш.

б) VIII-XI синфларда - экология муаммоларини хал этишни инсонпарварлик моҳиятини ҳозирги замон ва кишилиқ жамиятининг келажаги учун аҳамияти, эстетик ва мантиқий гўзаллик қонунлари бирлигини англаб олиш, ҳар бир инсон табиатга нисбатан муносабатда ижтимоий ахлоқ талаблари ва масъулиятларини хис этиш, инсон ва халқнинг маънавий дунёсини ривожланишида табиат гўзаллигини бетакрор ва абадий моҳиятини кадрлай билиш ва эъзозлаш лозимлигини тушунтиришга эришиш.

V-Йўналиш

Гигиеник ва жисмоний тарбия:

а) V-VII синфларда-организмни чиниқтириш муносабати билан жисмоний ривожланиш маҳоратларини мустаҳкамлаш.

б) VIII-XI синфларда - саломатликнинг ижтимоий ва табиий омиллари орасидаги узвий алоқадорликни тушунтириш, табиатнинг бевосита таъсири остида организмнинг жисмоний сифатларини мустаҳкамлаш, бизни ўраб олган муҳит таъсири остида организмнинг адаптацион (мослашиш) кучини ривожлантириб бориш.

Ўқувчиларни экология билимлари билан қуроллантириш учун умумлаштирувчи дарслар, предметлар аро алоқа боғлаш, табиат кўйнига ва ишлаб чиқариш корхоналарига комплекс экскурсиялар ташкил этиш, маърузалар, семинар машғулоти, диспутлар ва экология муаммоларига бағишланган китобхонлар конференциялари, кечалар ва мутахассислар билан учрашувлар ўтказиш, бу борада таълимнинг техника воситалари ва бошқалардан мақсадга мувофиқ фойдаланмоқ керак.

Биз шу мақсадда Тошкент шаҳридаги 84-мактабнинг XI-синф ўқувчилари билан Бўзсув канали қирғоқлари бўйлаб экскурсия уюштирдик. Экскурсияга чиқишдан олдин ўқувчилар диккати Мовароуннаҳр ҳудудида сув муаммоси қадим замонлардан олимлар эътиборидан четда қолмаганлиги, жумладан Ўрта Осиё халқлари тарихини ўрганишга катта улуш кўшган академик В. В. Бартолднинг 1902 йилда «*Император рус жузрофия жамияти*» Туркистон бўлимининг ахборотида чоп этилган «*Орол экспедициясининг илмий натижалари*» номли тадқиқотининг мазмунига жалб этилди.

Мазкур тадқиқотда Орол денгизининг энг қадимги даврдан бошлаб XVII асрнинг охиригача бўлган ҳолати, ниҳоят XIX аср охирилари келганда унинг ҳавзасида содир бўлган ўзгаришларни, қадим замонларда машҳур «Ипак йўли» қатновининг янада самарали бўлиши учун Амударё сувини Каспий денгизига оқизиш режалари мавжуд бўлганлиги билан танишиб, сув муаммолари ўлкамиз тарихида халқимиз диққат-эътиборидан ҳеч қачон четда қолмаганлигини яна бир бор уқтириб ўтилди.

Бўзсув канали қирғоғи бўйлаб экскурсияга чиқар эканмиз, ўқувчиларга Бўзсув қадим замонларда Чирчиқ дарёсидан чиқарилган канал бўлиб, унинг ўзунлиги 159 км. Чирчиқнинг ўнг соҳилидаги қадимги йўналишлар бўйлаб, шимоли – шарқдан жануби - ғарбга томон йўналиб, Тошкент вилоятининг Калинин ва Янгийўл туманлари ва Тошкент шаҳри ҳудудидан, шунингдек Жанубий Қозоғис-

тон ерларидан ўтиб Чиноз яқинида Сирдарёга қўйилиши уқтириб ўтилди. Шунингдек, Бўзсув каналида Чирчиқ - Бўзсув тармоғига қирган 16-та ГЭС ишлаб турганлиги кўрсатиб ўтилди. Жумладан, 1926 йилда Бўзсув ГЭСи (қуввати 4 минг квт.), 1936 йилда Бўржар ГЭСи (қуввати 6 минг квт.), 1939 йилда Оқтепа ГЭСи (қуввати 14 минг квт.), 1950 йилда Шайхантоҳур ГЭСи (қуввати 6 минг квт.), ва бошқа ГЭСлар қурилиб ишга туширилганлиги, эндиликда Чирчиқ - Бўзсув тармоғига қирган ГЭСлар Чирчиқ, Тошкент ва бошқа шаҳар ҳамда қишлоқларни арзон электр энергияси билан таъминлаб келаётганлиги тушунтириб ўтилди.

Табиийки, дастлабки вақтда бу канал биринчи галда аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш, қолаверса экинзорларни суғоришда фойдаланиш мақсадида бунёд этилган. Унинг зилол сувини Чатқолнинг баланд тоғ чўққиларидан олган бу каналдан халқимиз яқин-яқин кунларгача оби-ҳаёт олиб, фойдаланиб келдилар. Бироқ, ўқувчилар билан Бўзсув канали бўйига уюштирган экскурсиямиз умуман ўзгача бир даҳшатли манзарани кўрсатди. Ўқувчилар Оқтепа билан Шайхантоҳур оралиғидаги анҳор қирғоғидаги умуман тозалikka зид бўлган ҳолатни кўриб ҳайратда қолдилар. Оқтепа майдони атрофидаги умумий овқатланиш хоналарини деярли канал устига қурилиб, бутун чиқинди ахлатларни сувга оқизиши, Бешёғоч худудидаги мебел дўкони қаршисидаги ошхона атрофидаги канал қирғоғига туташ ахлатхоналар кўн заводи ва пойафзал кийимлари фабрикасида оқиб тушаётган ифлос оқиндилар, «тез ёрдам» касалхонаси яқинида қурилган кўприк устидаги АЁҚШ атрофидаги ахлатлар уюми ва ниҳоят Учтепа туманидаги сувнинг батамом ифлосланиб, ноҳуш ҳид таратаётганлиги одамни мазкур жойларда *экология тушунчаси мутлоқ бегонами*, деган хаёлга келтиради.

Ўқувчилар экскурсия давомида кўрган жойларини фотоаппаратлар ёрдамида тасвирга туширдилар, ўзларининг қўлларида мавжуд бўлган «Бўзсув канали схемаси»га зарур белгилар қўйиб, экскурсиядан олган таассуротлари асосида «*Бўзсув каналининг бугунги кундаги экологик ҳолати*» мавзусида реферат тайёрладилар. Бу реферат шу мавзуда мактаб миқёсида ўтказиладиган юқори синф ўқувчилари конференциясига тайёргарлик кўришнинг биринчи босқичи эди.

Мактабларимизда ўқувчиларни экологик таълим ва тарбия

беришнинг аҳволи билан яқиндан танишиш шуни кўрсатдики. Бу муаммо ҳамон мактаб курсида ўрганиладиган ҳамма фанлар ўқитувчилари томонидан самарали амалга оширилмасдан, кўп ҳолларда жуда нари борса *биология*, жуда кам ҳолларда *физика*, *химия* ва *география* ўқитувчилари фаолиятларида узлуксиз бўлмасда кўзга ташланиб туради. Ўқувчиларга экологик таълим ва тарбия беришда ниҳоятда катта имкониятларга эга бўлган Ўзбекистан халқлари тарихи ва айниқса «Инсон ва жамият» курсларидан дарс берадиган ўқитувчилар, ҳозирги экология муаммолари бўйича зарур бўлган илмий-услубий ва дидактик маҳоратларини тўла ишга солмаётирлар.

Ҳозирги кунда Тошкент шаҳар мактабларида дарс берадиган тарих ўқитувчиларини ҳуқуқий билим бўйича қайта тайёрлаш курслари ишлаб турибди. Бироқ, бу қайта тайёрлаш курси ўқув режасида мактабда Ўзбекистон халқлари тарихи, «Инсон ва жамият» курсларини ўқитишда ўқувчиларга экологик таълим ва тарбия бериш муаммоси ўз ўрнини топмаган. Шундай экан, мактаб тарих, «Инсон ва жамият» курси ўқитувчиси мавзубоп тақвимий иш режасини тузишда ва айниқса бевосита экология муаммосига бағишланган дарсларида масалага мутлоқ жиддий муносабатда ёндашмоғи лозим.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, Ўзбекистон Республикаси 1992 йил 9 декабрида «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» махсус қарор қабул қилган. Бу қарор Республикамиз мактабларида экологик таълим ва тарбия олиб боришнинг асосий дастури бўлиб қолиши керак.

Бу ҳужжатда жумладан шундай ёзилган: *«қонуннинг мақсади инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар уйғун мувозанатда ривожланишини экология тизимлари, табиат комплекслари ва айрим объектлар муҳофаза қилинишини таъминлашдан. Фуқароларнинг қулай атроф муҳитга эга бўлиши: ҳуқуқини кафолатлашдан иборатдир»*.

Юқори синфларда экологик таълим-тарбия олиб бораётган ўқитувчи мазкур қонуннинг «*Табиатни муҳофаза қилишдан мақсад*»:

- инсон саломатлиги учун, экологик мувозанатни сақлаш учун, Республикада самарали ва барқарор ижтимоий-иқтисодий

ривожлантириш манфаатлари йўлида табиатдан оқилона ва уни ишдан чиқармайдиган қилиб фойдаланиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш;

- жонли табиатнинг турлари ва генетик фонди бойлигини сақлаб қолиш,

- экология тизимлари, ландшафтлар ва ноёб табиат объектлари хилма-хиллигини сақлаб қолиш,

- экология хавфсизлигини таъминлаш;

- табиат объектлари билан боғлиқ маданий меросни асраб қолишдир».

Мактабда экологик тарбия олиб боришни кундалик ҳаётимизда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисалар билан узвий алоқада боғлаб боришда Ўзбекистон табиатни муҳофаза қилиш Давлат кўмитаси фаолиятини баён этиб борадиган материаллар ва ахборотлардан системали равишда фойдаланиб бориш лозим.

Мазкур қонунда нафақат табиатни муҳофаза қилишдан кўзатиладиган мақсад, балки уни самарали хал этиш, «*Табиатни муҳофаза қилиш мақсадларига эришиш*» (4-модда) ҳам қуйидагича аниқ кўрсатиб берилган.

«Инсоннинг яшаш муҳити бўлмиш биосфера ва экология тизимлари барқарорлигини сақлаб қолиш, одамларнинг экологик жиҳатдан хавфсизлиги, инсон ва уни келгуси авлодлари генетик фонди ҳақида ғамхўрлик қилиш:

- фуқароларнинг ҳаёт учун қулай табиий муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш, барча турдаги таълим муассасаларида экология ўқувининг мажбурийлиги.

- жамиятнинг экологик, иқтисодий ва ижтимоий манфаатларини илмий асосланган ҳолда уйғунлаштириш;

- табиатдан оқилона фойдаланишни ва табиатни муҳофаза қилишни рағбарлантириш;

- табиий ресурсларни тиклаш зарурлиги, атроф табиий муҳит ва инсон сиҳат-саломатлиги учун зарарли, тиклаб бўлмас оқибатларга йўл қўймаслик;

табиатни муҳофаза қилиш вазифаларини хал этишда ошқоралик;

- табиатни муҳофаза қилиш соҳасида миллий, регионал ва халқаро манфаатларни уйғунлаштириш;

- табиатни муҳофаза қилиш қонунлари талабларини бузганлик учун жавобгар бўлиш»¹.

Республикамиз мактабларида ўрганиладиган Ўзбекистон халқлари тарихи, «Инсон ва жамият» курсларини ўқитишда ўқувчиларга экологик таълим-тарбия беришнинг яна бир қийинчилиги шундан иборатки, Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган ва илгаригидек ўқув дастурларини Москвадан олмаслигига қарамасдан ҳамон Ўзбекистон халқлари тарихи, «Инсон ва жамият» курсидан илмий-услубий ва дидактик жиҳатдан давр талаби даражасидаги ўқув дастурларини ишлаб чиқиш керак. Шундай экан, ўқитувчи мавжуд бўлган дастурлардаги мавзуларга ижодий ёндашиб, имкони бор жойда экологик таълим-тарбияни самарали шакл ва ўз тажрибамизда «Инсон ва жамият» курсини ўрганишда икки дарсга мўлжалланган мавзу: «Экологик инқироз ва унинг олдини олиш йўллари»ни қуйидаги режа асосида ўтказдик ва ижодий натижаларга эришдик.

ДАРСНИНГ РЕЖАСИ.

Кириш. Дарснинг таълимий-тарбиявий ва ривожлантириб бориладиган таълимдан кўзатиладиган мақсадни белгилаб олгач, ўқувчиларнинг диққат-эътиборлари қуйидаги масалаларга жалб этилади;

1. Экологик хавфсизлик-инсониятнинг умумбашарий муаммосидир.

2. Республикамиз демографик ҳолатининг экология муаммоларига таъсири.

3. Инсоннинг хўжалик фаолияти ва табиат инқирози.

4. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг ўлкада экологик ҳолатни тиклаш йўлидаги комплекс тадбирлари.

Хулоса:

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, мавзу ниҳоятда ҳаётимизнинг долзарб муаммосига бағишланган бўлиб, бирон ўқувчи бу мавзуга тайёргарлик кўришда лоқайд бўлиб қолмаслиги керак. Шунинг учун ҳам ўқитувчи мазкур мавзунинг режасини илгаридан ўқувчиларга эълон қилади. Ўз навбатида ўқувчилар *география, биология, химия, ва физика* дарсларидан олган билимлари, ўқитувчи

¹ // Ўзбекистон табиати. 1993. 3-феврал. № 5-6.

томонидан тавсия этилган махсус адабиёт ва уларнинг ўзлари мустақил ўқиган даврий матбуот материаллари асосида олдиндан реферат ёзиш ва ўқитувчи раҳбарлиги остида экология бўйича даврий матбуот материаллари асосида ўлкамиз экологик ҳолатини акс эттирган махсус кўргазма тайёрлайдилар.

Зарур бўлган тайёргарликларни амалга ошириб бўлгач, ўқитувчи мазкур мавзунинг биринчи дарсний суҳбат усулида ўтади. Иккинчи дарс эса ўқувчилар томонидан тайёрланган рефератларнинг энг мазмунликларини синфда тинглашга бағишланади. Ниҳоят, семинар машғулоти ўқитувчи томонидан умумлаштирилиб, ўқувчилар билимларини баҳолаш билан якунланади.

Шу нарсани алоҳида қайд этиш лозимки, мактабда экологик таълим-тарбиянинг самарадорлигини оширишда махсус адабиётларнинг роли бениҳоят каттадир. Шундай экан, ҳар бир мактаб кутубхонасини газета ва журналлар билан жамлаштиришда бу муаммога алоҳида эътибор бермоқ лозим. Ҳеч кимга сир эмаски, умуман экологик муаммолар ва уларнинг ечими ҳозирча Республикамизда ягона газета ҳисобланган «Ўзбекистон табиати»дир. Шундай экан, бу газета ҳар бир мактаб кутубхонасида албатта бир неча нусхада бўлиши керак.

3. Экологик таълим-тарбия тарихий босқичлардаги ўзгариш

Ўзбек халқи табиатга тарихан узоқ, даврдан бери меҳр билан қарашга, уни асраб авайлашга ўрганиб келган. Бу миллий байрам, қадимий анъана, урф-одатларда яққол кўринади. Хусусан Марказий Осиё халқларининг ҳар йили нишонланадиган «НАВРЎЗ» байрами асрлар давомида она ерга ва табиатга меҳр-муҳаббат, унга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, уни ардоқлаш туйғуларини тарбиялаган, меҳнат тарбияси ва маънавий тарбияда муҳим рол ўйнаган. Табиат билан инсоннинг ўзаро чамбарчас алоқасини, уларнинг бир бутунлигини ифодаловчи бу байрам деҳқончилик байрамининг эмас, балки том маънода экологик байрам ҳамдир.

Халқнинг соф экологик мазмунга эга тарихий удумларидан яна бири «ТАГАНАК»дир. Бу удумга кўра *Тог ва тоғ этагида яшовчи*

*кишилар эрта баҳорда йиғилишиб, шод хуррамлик билан узоқ йўлга отланадилар ва тоғ у - тошдаги булоқлар кўзини очиб, жилғалар йўлини шох-шаббалардан, лойқадан тозалайдилар, дарахтларнинг қуриган шохларини кесадилар*¹. Аҳоли экологик руҳда, яъни она табиатга меҳр-муҳаббат уйғотиш, табиатни муҳофаза қилиш руҳида тарбиялашда миллий бадий адабиётнинг ҳам аҳамияти каттадир. Ўзбек халқининг мумтоз шоир ва ёзувчилари, жумладан Алишер Навоий ва Захириддин Муҳаммад Бобур асарлари айниқса экологик мазмунга эгадир.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши экология муаммоларини жадал ва катта масъулият билан ҳал қилишда янги босқич очди. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида «*Ер, ер ости бойликлари сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур*»² деб мустақамлаб қўйилган. Эндиликда экологик муаммолар ҳукуматнинг доимий назорати остида.

80-йилларда Бирлашган Миллат Ташкилотига аъзо давлатлар ўртасида экологик соҳада бир нечта катта хавф-хатарлар, жумладан, азон қатламини муҳофаза қилиш ва захарли чиқиндилар ташилишини назорат этиш тўғрисидаги битимларга эришиш мақсадида муҳим маслаҳатлар ва музокаралар бўлган эди. 1983 йилда БМТ бундай тараққиётда атроф-муҳитни асраб-авайлашга, шунингдек, ер қуррасининг ҳар қандай қисмида яшаётган одамлар фаровонлиги учун фойда келтириши мумкин бўлган кучли эҳтиёж ҳисси ва янгича англаб етиш заруратини намоён этишга ёрдам берадиган атроф-муҳит ва тарққиёт бўйича бутун жаҳон Комиссиясини тузди. Бирмунча бой мамлакатларда саноат ифлослангирилиши билан боғлиқ бўлган атроф-муҳит таназзули ривожланаётган мамлакатлар учун борган сари жиддий хавф бўлиб қолмоқда. Гру Харлем Брунтланд (Норвегия) бошчилигидаги Комиссия 1987 йилда Бош Ассамблеяга такдим этган маърузасида фақат иқтисодий ўсишга асосланган муқобил ёндашув сифатидаги «Барқарор тараққиёт» Концепцияси илгари сурилган эди. янги

¹ Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. –Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1997. –Б. 35-37.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Тошкент: Ўзбекистон, 2016. –Б. 19.

концепция “Келгуси авлодлар имкониятларини хавф остида қолдирмасдан ўз шахсий эҳтиёжларини қондириш билан бирга ҳозирги давр эҳтиёжларига мос келади”¹

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг барча тизимлари ўз фаолиятларининг турли соҳаларида у ёки бу йўллар билан атроф-муҳит муҳофазасига аралашмасда, бу борадаги унинг етакчи муассасаси БМТнинг Атроф-муҳит бўйича дастури (ЮНЕП) ҳисобланади. ЮНЕП бутун дунё миқёсида атроф-муҳитнинг ҳолатини баҳолайди ва халқаро ҳамкорликни талаб этувчи муаммоларни аниқлайди ҳамда қатор экологик битимларнинг бажарилишини кузатиб боради.

ЮНЕПнинг вазифаларидан бири атроф-муҳит тўғрисидаги билимлар ва ахборотлар тўплашга ёрдамлашишдир. Ташкилот томонидан рағбатлантирилган ва мувофиқлаштирилган экологик ахборотларни ўрганиш ва таҳлил қилиш. Ушбу ташкилот Атроф-муҳитнинг ҳолати ҳақида кўплаб маърузалар яратишига олиб келди ва бугун жаҳон миқёсида юзага келаётган экологик муаммолар тўғрисидаги тушунчани ишлаб чиқди. Айниқса уларнинг айримлари қатор халқаро экологик конвенциялар қабул қилинишига асос бўлди.

Атроф-муҳитнинг экологик ҳолати ва ҳудудлар экологик мувозанатининг бузилиши кўп жиҳатдан атмосфера ҳавосининг таркибига ҳамда унинг турли ишлаб чиқаришлар таъсиридаги салбий ўзгаришларга боғлиқдир. Бу ўзгаришлар сайёравий, регионал ва топологик (маҳаллий) масштабларда рўй беради. Марказий Осиё ҳудудларининг ўзига хос табиий хусусиятлари уни экологик хўжалик туманларига ажратишга ва ҳар бир туман ер усти атмосфера ҳавосининг ифлосланиш асосларини аниқлашга имкон беради. Бундай илмий башорат қилишда асосий шамолларнинг такрорланиши, қанча вақт сурункакли эсиши ва бошқа хил кўрсаткичлардан фойдаланилади. 90-йиллардаги маълумотларга кўра Марказий Осиё Республикалари ичида биргина Ўзбекистонда ҳавони булғаетган 35000 доимий манба бўлиб, уларнинг ярмига яқини чанг ва турли хил зарарли газларни тутиб қолувчи ва

¹ БМТ. Асосий омиллар. –Тошкент: 2001. Весь мир нашридан тарж. –Б. 224-225.

тозаловчи мосламага эга, бу мосламаларнинг 4, 1 қисми эса бузуқ ёки самарадорлиги жуда паст¹

Хуллас, кейинги йилларда атмосфера ҳавосининг тозалиги устидан назоратнинг кучайтирилиши, корхоналарда технология жараёнларнинг такомиллаштирилиши, ҳаво тозалиги мосламалардан кўплаб фойдаланилиши, мутахассислар экологик ва саломатлик маъсулиятининг ошиши “Экосан” халқаро экологик ва саломатлик жамҳармасининг фан саъй-ҳаракати натижасида Ўзбекистонда бир қанча ижобий силжишлар рўй бермоқда.

XXI аср инсониятида янгича сиёсий дунёқараш ва экологик тафаккур шаклланади. Бу дунё олимларининг табиати муҳофаза қилиш, экологик муаммоларни ҳал этиш борасидаги ўзаро ҳамкорлиги ва муносабатларида катта аҳамият касб этади.

Савол ва топшириқлар:

1. Экологик омилнинг инсонни жисмоний ва руҳий ҳолатига таъсир кучи қандай бўлади?
2. Социал экологиянинг моҳиятини тушунтириб беринг.
3. «Табиат-Жамият-Инсон» - ушбу ягона бир бутунликни изоҳлай оласизми?
4. Экологик маданият деганда нимани тушунаси?
5. Тарих дарсларида экологик таълим-тарбиянинг асосий йўналишларини ва босқичларини ўрганилиши қандай натижалар бериш мумкин. Бу ҳақида сизнинг шахсий фикрингиз қандай?
6. Экологик таълим-тарбия билан боғланган қадимий байрамлардан қайсиларини биласиз.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Тошкент: Ўзбекистон, 2016.
2. И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. –Тошкент: Ўзбекистон, 1992. -Б. 69-70.
3. БМТ. Асосий омиллар. –Тошкент: 2001. -Б. 224-225.
4. Айдаров Э. Б. Ўқувчи ёшларга табиий ҳудудларни муҳофаза қилиш орқали экологик тарбия бериш. -Тошкент: 2019. -Б. 52.

¹ Ўзбекистон Республикаси Энциклопедия. -Тошкент: Қомуслар Бош Таҳририяти, 1997. -Б. 38.

5. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. –Тошкент: Қомуслар Бош Таҳририяти, 1997. -Б. 33-38.
6. Экологиядан давлат таълим стандартлари. // Халқ таълими: 2000, №1.
7. Гаффоров Я. Х. Таълим тизимида экологик тарбиянинг муҳим жиҳатлари “Important aspects of environmental education in the education system. EPRA International Journal of research & development (IJRD)” 12. 05. 20. –India.
8. // Ўзбекистон табиати. 1993, 3февраль.
9. // www. uza. uz
10. Экологик таълимдан барқарор ривожланиш сари. -Тошкент: Талқин, 2007.
11. Эргашев А. Эргашева Т. Экология, биосфера ва табиатни муҳофаза қилиш. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2005.
12. Дерябо С. Д. Ясвин В. П. Экологическая педагогика и психология. -Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. –С143.
13. Лихачев Б. Т. Экология личности. –Педагогика, 2003. №2. -С. 20.

7-МАВЗУ: МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТНИ АНГЛАМОҚ ВАТАННИ АНГЛАМОҚДИР

Режа:

1. Тарих дарсларида миллий қадриятлар ва ватанпарварлик тушунчаси.
2. Миллий ва маънавий қадриятлар ҳамда миллий ўзликни англаш.

Калит сўзлар: миллий қадрият, ватанпарвар, педагогик ва дидактик муаммолар, профессионал маҳорат, умуминсоният қадриятлар, миллий тимсоллар, миллий ўзлик, маънавий сарчашма, миллий ифтихор, цивилизация.

1. Тарих дарсларида миллий қадриятлар ва ватанпарварлик тушунчаси

Табиийки, миллий қадрият тушунчаси фуқароларимиз онгида, айниқса, ўқувчи ёшлар тушунчаларида йўл-йўлакай шаклланиб, камол топиб, инсонни бу соҳада ҳаракатга келтирувчи куч даражасига кўтармайди.

Бу борада ҳар бир инсонни туғилиб ўсган маскани - Ватани, унинг табиати ва тарихига қизиқишларини уйғота билиш, камол топтириш асосий омил ҳисобланади. Ана шундай омил ўз навбатида мактабда ўрганиладиган фан асосларининг мақсад, мазмун ва вазифалари жамланишидан келиб чиқмоғи лозим.

Мактабда ўрганиладиган барча фанларда, уларнинг дастурлари ва дарс режаларини тузиш, таълимий-тарбиявий ва айниқса, ривожлантириб боровчи таълим мақсадларини илмий-услубий ва дидактик жиҳатдан аниқлаб олишда ўқувчи ёшларнинг ўз халқи миллий қадриятлари ва ватанпарварлик хис-туйғуларини шакллантиришга катта эътибор берилади. Лекин, шунга қарамасдан ўрта мактабларда ўрганиладиган Ўзбекистон халқлари тарихининг ўрни, илмий-услубий имкониятлари кўлами бир мунча катта. Демак, унга эътибор ҳам шунга яраша бўлмоқда. Масалан, собиқ шўролар унга эътибор ҳам шунга яраша бўлмоқда. Масалан, собиқ шўролар иттифоқи даврида «Ўзбекистон ССР тарихи» деб аталмиш махсус

мактаб курси йўқ эди. У бор-йўғи 22 соат давомида СССР тарихи курси таркибида ўлкашунослик ашёлари сифатидагина ўрганилар эди. Бутунги кунга келиб истиқлол шарофати билан Ўзбекистон халқлари тарихи V-XI синфларда ўқув йили давомида махсус курс сифатида ўрганиладиган бўлди.

1996 йилда Ўзбекистон халқлари янги тарихини тарихий ва илмий ҳақиқат остида яратиш тўғрисида махсус қарор қабул қилинди, махсус илмий-тадқиқот институт таъсис этилди. Ўзбекистон тарихи эндиликда ҳукуматимиз диққат эътибори марказида экан, *бу фаннинг ёшларимизни миллий қадриятларимиз ва ўз она Ватанимизнинг фидойи ватанпарварлари этиб тарбиялашдаги вазифаси қандай амалга оширишмоқда?*

Тўғри, тажрибали ўқитувчилар ўзларининг педагогик фаолиятларида дарс ва синфдан ташқари машғулотлар давомида ўқувчи ёшларимизга миллий қадриятларимиз ва уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш бобида бирмунча ютуқларга эришиб келмоқдалар. Бироқ, ютуқлар билан бирга хал этилишини кутиб ётган кўпгина илмий-услубий, педагогик ва дидактик муаммолар ҳам мавжуддир. *Улар қуйидагилардан иборат:*

а) ўқувчи ёшларни Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганиш давомида тарбияни барча жиҳатларини қамраб олган, амалиётда синаб кўрилган Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги томонидан ўқув дастурлари, дарсликлар ва методик қўлланмалар, дарс самарадорлигини оширишни таъмин этишга йўналтирилган дидактик материаллар ишлаб чиқишни таъмин этувчи тарих ўқитиш бобида юқори малакали ўқитувчилар фаолият кўрсатадиган тажриба мактабларининг ривожлантириш лозимлиги;

педагогик олий ўқув юртлари ва университетларимизда тарихчи педагогларни етиштиришда мазкур муаммога етарли эътибор берилиш; Тошкент шаҳар ва Республикаимизнинг ҳар бир вилоятларида мавжуд бўлган ўқитувчилар малакаларини ошириш, айниқса, Ўзбекистон халқлари тарихи бўйича қайта тайёрлаш курсларида мазкур муаммо бўйича маърузачиларимизда профессионал маҳоратини янада ошириш керак.

б) Президент Ш. М. Мирзиёевнинг ёшларимизда миллий ва маънавий қадрият, ватанпарварлик ҳис-туйғуларини тарбиялашнинг илмий-назарий йўриқномалари билан йўғрилган асарлари

ва нутқларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш ўқувчи ёшларимизни тарбиялашга ҳар томонлама ёндашишни самарали амалга оширишга йўналтирилган илмий-услубий дастурлар ва қўлланмаларни яратиш ва амалиётда фойдаланишнинг бирмунча суствлик билан амалга ошириладиганлигидадир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши XV-сессиясида халқимиз тарихини чуқур таҳлил этиш асосида *фақат ўтмишни эслаш ва ўтмиш билан фахрланишнинг ўзи натижа бермайди. Мақсадни тўла англамай, истиқболини кўрмай, яшаб ҳам, ишлаб ҳам бўлмайди. Айрим шахслар ўтмиш ва келажак ҳақидаги чиройли сўзларга махлиё бўлиб, бугунги кунни, бутун яшаётган кишиларнинг, фарзандларимизнинг, ёшларимизнинг маънавий ва ахлоқий жиҳатларини унутиб қўймаётими? Келажак ўз-ўзидан келмайди. У бугунги машаққатли меҳнат билан яратилади. Агар бугун шошилиб ниманидир унутсак, келажак авлодлар ўша нарсалардан маҳрум бўлади. Жамият маданиятсиз, маънавий-ахлоқий қадриятларсиз яшай олмайди. Уларни писанд қилмаган жамият пировард натижада таназзулга юз тутади* деб алоҳида таъкидлаб ўтилган эди.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш лозимки, Биринчи Президент И. А. Каримов асарларида давлатимизнинг келажак истиқболи кўрсатиб берилиши билан чегараланмасдан, балки унга эришиш йўллари ҳам асосли қилиб кўрсатиб берилган. Масалан, «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» асарида мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари хусусида фикр юритар экан, бу негизлар:

- умуминсоний қадриятларга содиқлик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;

- инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;
- ватанпарварлик (65-бет) эканлигини алоҳида кўрсатиб ўтади.

Биринчи Президент И. А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XV-сессиясида сўзлаган нутқида ёшларимизни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга алоҳида тўхталиб ўтиб, «Бизнинг асосий бойлигимиз ривожланган давлат тузишга олиб борадиган йўлдаги асосий таянчимиз - инсондир. Юксак малакали ва юксак маънавиятли инсондир. Келажаги буюк давлат

энг биринчи навбатда, бўлажак фуқароларининг маданияти ва маънавияти ҳақида ғамхўрлик қилмоғи зарур. Илм ўрганиш ва маънавий-ахлоқий кадриятлар ўрнини «Сникерс» ва сигарет савдоси эгаллашига асло чидаб бўлмайди. Бугун ҳаёт қанчалик оғир бўлмасин, маънавиятимиз ва маданиятимизни унутмайлик», деб таъкидлади.

Миллий кадрият, маънавият, маданият умумбашарий кадрият, маънавият ва маданиятнинг сарчашмасидир. Ана шу сарчашма маълум маконда, яъни Ватанда вужудга келади. Шундай экан, миллий кадрият ва маданият бевосита ватанпарварлик билан узвий алоқадорликдадир.

Жамият тараққиётида инсон ҳаётида кадриятлар алоҳида ўрин тутаяди. Эркинлик, тинчлик, биродарлик инсоният томонидан ҳамиша эъзозлаб, қадрлаб келинган. Инсоннинг эркинлиги, унинг шон-шухрати ва қадр-қиммати жамиятимизнинг олий кадриятидир. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида бу тўғрисида шундай сўзлар ёзилган. «Ўзбекистон Республикаси демократия, умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий кадрият ҳисобланади. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади»¹.

Кадриятлар жамиятимиз бойлиги, бизнинг миллий ифтихоримиздир. Уларни авайлаб асраш ва муҳофаза қилиш барчамизнинг бурчимиздир. Минг йиллар мобайнида шаклланган миллий кадриятларимиз ҳозирги даврда яратилган маданий-маънавий бойликлар билан қўйилиб тараққиётимизни тезлатади, ғоявий ва маънавий покланишни таъминлашга кўмаклашади. Шунинг учун ҳам кадриятларни авайлаб асраш, уларни кўриқлаш, юксалтириш инсон ҳаётида ҳам жамият тараққиётида ҳам катта аҳамият касб этади.

Ватанимиз тарихи, миллий мерос ва кадриятларимиз, мустақил давлатчилик учун халқимиз томонидан кўп йиллар мобайнида олиб борилган миллий бирлик, миллий озодлик курашлари, Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат деб эълон қилиниши ва унинг

тарихий аҳамияти, истиқлолимиз истиқболи каби масалалар тарихчиларимизнинг диққат марказида турмоғи лозим.

Тарих дарсларида ўқувчиларни миллий кадриятлар ва ахлоқий фазилатлар руҳида тарбиялаш масаласи долзарб бўлиб, маданий меросимизни ўтмиш кадриятларимизни кенг ва ҳар томонлама ўрганиш ҳамда кадриятларимизнинг чуқур илдизларини шаклланиш босқичларини ва хусусиятларини ёшлар онгига сингдириш, миллий онг, миллий ғурур, тарихимиз, ўтмиш авлодлар хизматиға хурмат эътиборни, халқ меҳнатига, ватанга севги-муҳаббат туйғусини шакллантириш, янги жамиятимизнинг тўғри ривожини, келажакни оқилона белгилаш ва ёшлар онгига сингдириш долзарб ҳисобланиб, олий ва ўрта махсус таълим тизими ўқитувчилари олдида юксак вазифа қилиб қўйилиши лозим.

2. Миллий ва маънавий кадриятлар ҳамда миллий ўзликни англаш

Тарих дарсларида ўқувчиларни миллий кадриятлар ва ахлоқий фазилатлар руҳида тарбиялашда кўплаб бадиий, тарихий, фалсафий адабиётларни, кундалик газета ва журналларни ўрганишга таҳлил қилишга эришиш лозимдир.

Туркистон халқлари тарихи инсониятнинг энг олийжаноб орзу-умидлари, эзгу ниятларини ўзида мужассамлаштирган ана шундай ватанпарварлик ҳис-туйғулари билан тўлиб-тошган десак муболаға бўлмас. Тўмарис, Спитамен, Муқанна, Темурмалик, Жалолиддин Мангуберди, Соҳибқирон Амир Темур, Бобур, Муҳаммад Али (Дукчи Эшон), Кўчқор Турдиев, Собир Рахимов, эҳ-ҳе яна қанча-қанча довюрак қалблар.

Биз ўзимизнинг педагогик фаолиятимизда ёшларимизни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда» ана шундай катта имкониятларимиздан ҳар доим ҳам мақсадга мувофиқ фойдаланмаётимиз. Масалан, биз жафокаш халқимизнинг азалий орзуси - миллий мустақилликка эришганимиз туфайли Соҳибқирон Амир Темур асос солган империя тарихини ўрганишга бағишланган мавзунини ўтишимизда ўқувчиларни ватанпарварлик тарбияси учун муҳим аҳамият касб этувчи ҳақиқий, асосли маълумотлардан фойдаланиш

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Тошкент: Ўзбекистон, 2016, -Б. 6-7.

- Мустақилликни дастлабки кунлариданоқ аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсат даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди.

- Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимизнинг ҳудудини холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англаш, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида муҳим ўрин тутди.

- Ўзбекистон халқи жаҳон маданияти ва цивилизациясига ўтишнинг буюк алломалари, шоир ва мутафаккирлари томонидан бекиёс катта бўлиб қўшилган улуғвор маънавий кадриятларнинг меросхўридир.

Маънавий кадриятларнинг манбалари:

- Жамиятнинг диний-руҳий асосларини, халқимизнинг минг йиллик маънавий-ахлоқий юксалиш тажрибасини ўзида жамлаган ислом маданиятини тиклаш, ўз тақдирини ўзи белгилаш, тарихий хотирага, маданий тарихий бирликка эга бўлиш йўлидаги ғоя муҳим қадам бўлди.

- Маънавий-руҳий тикланиш инсоннинг ва унинг бойликларига бўлган муносабатини ҳам ўз ичига олиши лозим. Цивилизация белгиларини асраб-авайлаш қанчалик зарур бўлса, қишлоқ хўжалиги минг йиллар мобайнида бутунлай суғориладиган деҳқончиликка асосланган минтақада ер ва сувни асраб-авайлаш ҳам шунчалик муҳимдир.

- Маънавий кадриятларнинг яна бир қудратли манбаи - анъанавий оила ва қариндошлик муносабатлари одобидан иборатдир. Катталарни ҳурмат қилиш, ўзаро ёрдамлашиш, келажак авлод ҳақида ғамхўрлик қилиш ҳамиша унинг асосий қоидаларидан бўлиб келган.

- Маънавий кадриятларнинг тикланиши уларнинг ҳозирги дунё ва ахборот цивилизацияси кадриятларига мослашишини ҳам англатади. Биз ҳозирги цивилизация ўзида ифода этадиган ижобий кадриятлар жумласига ҳуқуқий демократик жамият қуриш жараёни билан боғлиқ бўлган кадриятларни киритамиз. Бу инсон ҳуқуқларига риоя этиш, тадбиркорлик эркинлиги, мутбуот эркинлиги ва ҳоказолардир.

- Хуллас, ўтган йиллар мобайнида шарқ мутафаккирларининг

ўнлаб ноёб асарлари ўзбек, инглиз, француз, немис, япон, рус ва жаҳоннинг бошқа халқлари тилларида нашр этилди. ЮНЕСКО ҳомийлигида Шарқ маданияти, санъати ва тарихига бағишланган лазер доскалар чиқарилди.

- Мустақиллик йилларида ЮНЕСКО ва бошқа халқаро ташкилотлар иштирокида *Мирзо Улуғбек*, *Амир Темури*, *Аҳмад ал-Фаргоний*, *Имом ал-Бухорий*, *Қамолiddин Беҳзод* ҳамда Бухоро, Хива ва Термиз шаҳарлари, «*Алтомши*» эпоси ва «*Авесто*» юбилейлари нишонланди.

Ижтимоий ҳаётимизни ислоҳ қилиш ва янгилаш бошланиб кетганлиги боис маънавий маданиятнинг қудратли қулфлари очилди. Улар халқ руҳиятини ватанпарварлик, миллий ифтихор, бугунги дунё учун бағрикенглик томон кескин ўзгартириб юборди.

Бу эса мустақиллик йиллари мобайнида миллатлараро тотувлик манбаи бўлиб келган ягона маънавий-руҳий негизни вужудга келтиради.

Савол ва топшириқлар:

1. Миллий кадрият тушунчасини батафсил изоҳлай оласизми?
2. Миллий кадриятлар ва ватанпарварлик ҳис-туйғуларини шакллантиришнинг асоси нималарда ифодаланади?
3. Миллий кадрият, маънавият, маданият тушунчаларининг моҳиятини тушунтириб беришга ҳаракат қилинг.
4. Эслаб кўрингчи, сўнгги йилларда қайси тарихчи олимларимиз, ёзувчиларимизнинг тарихий мавзуларда яратган асарларида миллий кадриятларимиз, ватанпарварлик ўз аксини топган?
5. Миллий ва маънавий кадриятлар ҳамда миллий ўзликни англаш принциплари нималардан иборат эканлигини англаб етдингизми?

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Тошкент: Ўзбекистон, 2016. -Б. 6-7.
2. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. -Тошкент: Ўзбекистон, 1997. -Б. 259.
3. Бўрибой Аҳмедов. Амир Темури ўғитлари. -Тошкент: Наврўз, 1992.

4. Иброхим Мўминов. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. –Тошкент: Фан, 1968.

5. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунчаси ва тамойиллар. –Тошкент: Ўзбекистон, 2000.

6. Сафо Очил. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1997.

7. Тошпўлатов Т., Ғафоров Я. Х. Тарих ўқитиш методикаси. –Тошкент: Турон-Иқбол, 2010.

8-МАВЗУ: ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ТИЗИМИДА ТАРИХ ЎРГАНИШГА ИНТЕГРАЦИОН ЁНДОШИШНИНГ БАЪЗИ МУАММОЛАРИ

Режа:

1. Таълим жараёнини инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш.

2. Интеграциялаштиришнинг методик асослари.

Калит сўзлар: тарихийлик элементлари, мантиқий алоқадорлик, интеграцион ёндашув, назарий концепция, барқарорлик, комплекс идрок, минтақавий можаро, концепцион, тарихий аспект, полиэтник, депортация, урбанизация, антисемитизм, дискриминация, интервью, баланслаштирилган, интеграцион метод, ажнабийлашув, карвонсарой.

1. Таълим жараёнини инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш

«Сифатли ўқув-услугий ва илмий адабиёт ҳамда дидактик материалларнинг камлиги, деб қайд этилади миллий дастурда, таълим тизими, фан ва ишлаб чиқариш ўртасида пухта ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро фойдали интеграциянинг йўқлиги кадрлар тайёрлашнинг мавжуд тизимидаги жиддий камчиликлар сирасига кирди»¹.

Дарҳақиқат, таълим-тарбия жараёнида ижтимоий-сиёсий, маънавий ва мафкуравий жиҳатдан етук шахсни камол топтириш муаммосини самарали хал этиш кўп қиррали жараён бўлиб, унда биринчи галда таълимни инсонпарварлаштириш, демократлаштириш ва интеграциялаштиришга йўналтириш асосий омил ҳисобланади.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастури. –Тошкент: Шарк, 1997. –Б. 97.

Таълим жараёнини инсонпарварлаштириш, демократлаштириш ва интеграциялаштириш ғоясини изчиллик билан амалга ошириб бориш эса ўз навбатида ҳар бир ўқитилаётган фаннинг ёшлар дунёқарашларини шакллантиришга хос масалаларни маълум мақсадга йўналтириш, мазкур фаннинг ўқитиш методикасига тарихийлик элементларини киритишни билишнинг диалектик жараёнини узлуксиз мантиқий алоқадорликда олиб бориш йўли билан амалга ошириб боришни тақозо этади.

Узоқ йиллар давомида олиб борган шахсий педагогик фаолиятимиз ва умуман жаҳон илғор педагогик тажрибаси шуни кўрсатадики, таълим жараёнига инсонпарварлик, демократик ва интеграцион ёндашиш педагогдан биринчи галда ҳар бир шахс-индивидда мантиқий тафаккур қобилиятини узлуксиз ривожлантиришга эришмоғи керак. Ўз навбатида ўқувчи ёшларда мустақил тафаккур этишвоситалари ва қобилиятларини ривожлантириб бориш лозим. Дарҳақиқат, буюк файласуф Лукреций айтганидек, одамларда ақл-идрок дунёни билиш билан ўсиб боради. Илм-фан, техника беқиёс ўсиб бораётган бутунги кунимизда келажаги буюк бўлган Ўзбекистонимиз учун муносиб мутахассис кадрлар етиштиришда ҳар бир ўқувчи ўз мулоҳазаларини назарий концепциялар ва уни ўраб турган кундалик реал амалий, ҳаётий мисоллар асосида аниқ фактлар воситаларида ифодалаб беришни тақозо этади. Гап шундаки, Республикаимизнинг бугунидаги таълим тизимида мазкур муаммо ўз ечими йўллари топпаган. Шу боис Миллий Дастурда, жумладан *«ўқитувчилар, педагоглар ва тарбиячиларнинг каттагина қисми яхши тайёргарлик кўрмаганлиги, уларнинг билим ва касб савияси пастлиги жиддий муаммо бўлиб келмоқда, малакали педагог-кадрлар етишмаслиги сезилмоқда, ўқувчиларда мустақил фикрлаш ривожланмай қоляпти, оқилона ҳаётий ечимлар қабул қилиш учун етарли тайёргарлик йўқ. 9-10 синфларни тамомлаган ёшлар мустақил ҳаётда ўз ўрнини аниқлай олмайди. Уларда ўзларига ишонч шаклланган эмас. Ўқув дастурларида маънавият ва ахлоқ асосларини ўргатувчи, иқтисодий, ҳуқуқий, эстетик билимларни берувчи фанларга етарлича ўрин берилмаяпти»*, деб қайд этилади. Худди мана шу ўринда инсоннинг мантиқий тафаккурида инсонпарварлик, демократия ва интеграция тушунчалари қанчалик ўрин олиш унинг

келажақдаги фаолиятини (ўқиш, ишлаш, яшаш, одамлар билан ўзаро муносабатда бўлиш, теварак атрофда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларга ўз муносабатини билдиришда, Ватан тараққиёти йўлида ўз орзу умидларини амалга ошириш ва ҳ. к.) белгилашда муҳим рол ўйнайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX-сессиясида «Таълим тўғрисида» ва «Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастур тўғрисида»ги тарихий қонунлар қабул қилинганлиги муносабати билан республика даврий матбуотида жуда кўп мақолалар, радио ва телевидение каналларида эшиттиришлар, давлат аҳамиятга молик бўлган бу тарихий ҳужжатларни ўрганиш бўйича махсус курслар ишлаб чиқилиб, эълон қилинди.

Шу боис Олий ўқув юртлари, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида Ўзбекистон халқлари тарихи, жаҳон тарихи, давлати ва ҳуқуқ асосларини ўрганишда, айниқса, Биринчи Президент Ислом Каримовнинг *«Ўзбекистон XXI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари»* асари юзасидан махсус курсни ўрганишда *«ўтган йилларнинг мантиқи бизни ҳозирги кунда учта асосий саволга мурожаат қилишга ундаётганлиги»*:

а)-хавфсизликни қандай сақлаб қолиш лозим?

б)-барқарорликни қандай таъминлаш даркор?

в)-тараққиёт йўлидан собитқадам ривожланишга нималар ҳисобига эришиш мумкин? деган ўта долзарб саволларга тўғри жавоб топиш мустақил Ўзбекистонимизнинг порлоқ келажагини таъминлайдиган ҳаракат дастури бўлиши лозимлигини онгли равишда идрок этиш ва ўрганиш жараёнида ўқувчиларни юқорида қайд этилган ҳар бир муаммо юзасидан атрофлича назарий ва амалий билимлар билан курулантиришга имкон беради. Ўқувчиларни мазкур асарнинг моҳиятини самарали тушунтириб бериб, ундан келиб чиқадиган қонун-қоидаларни уларнинг шахсий эътиқодларига ўсиб ўтишини таъмин этиш учун биринчи галда шу асардан махсус курс ўқиётган ўқитувчиларнинг ўзини асарда қўйилган муаммолар ва уларнинг ечими хусусидаги илмий-назарий концепцияларни атрофлича комплекс идрок этишлари тақозо этади. Мазкур ўринда асарда айниқса тарих таълимига бевосита хос бўлган қатор концепцион фикрлар мавжуд. Жумладан, муаллиф

минтақавий можаролар хусусида фикр юритганларида: «Тарих ўз ҳукмини чиқарар экан, ҳамма вақт шолини курмакдан ажратади ва гаразли, худбин мақсадларни кўзлаб, халқ манфаатларини ниқоб қилувчи шахсларнинг ўзларини оқлаш учун келтирадиган кибр-хаводан иборат далилларини қабул қилмайди. Миллионлаб кишиларнинг тақдири хавф остида қолар экан, бунини ҳеч қандай мақсад билан оқлаб бўлмайди», деган хулосалари масаланинг кўйилишини ҳар томонлама тарихий аспектда тафаккур этишини тақозо этади. Худди шунингдек, муаллифнинг «Диний экстремизм ва фундаментализм» хусусида фикр юритиб қилган куйидаги назарий хулосалари ҳам Марказий Осиё ва айниқса Ватанимиз тарихининг турли даврларида дин билан алоқадорликда содир бўлган нохуш воқеалар тафсилотларини атрофлича ўргангандан кейингина қилинган, тарихий асосга эга бўлган тахлилий хулосалар эканлигининг яққол илмий-назарий ифодасидир. «Биз, дин бундан буён ҳам аҳолини энг олий руҳий, ахлоқий ва маънавий қадриятлардан, тарихий ва маданий мерослардан баҳраманд қилиш тарафдоримиз. Лекин биз ҳеч қачон диний даъватлар ҳокимият учун курашишга йўл қўймаймиз. Чунки бу ҳолни давлатимизнинг хавфсизлиги, барқарорлиги учун жиддий хавф-хатар деб ҳисоблаймиз» (44-бет).

Асарнинг «Этник ва миллатлараро зиддиятлар» бўлимини самарали ўрганиш ва бу бўлимдаги назарий хулосалар ҳам халқимиз тарихининг кўп машаққатли даврларининг чуқур тахлили, тафаккуридан келиб чиққандир. Мазкур ўринда тарих ўқитувчиси авваламбор ўзига бугунги Ўзбекистон Республикасининг полиэтник (кўп элатли) давлат эканлигини асарда кўрсатилган куйидаги аниқ тарихий фактлардан олади ва асарни самарали ўрганиш жараёнида дидактиканинг жаҳон амалиётида синалган шакли-предметлараро алоқа боғлашга, аниқроғи Ўзбекистон тарихи ва жаҳон халқлари тарихи билан узвий боғлаб ўрганишга алоҳида эътибор беради. Шу мақсадда асардан қуйидаги фикрлар назарий хулосалари билан тўла ўзлаштириши лозим:

а) Ўзбекистон Республикасида асосий миллат-ўзбеклар билан бир қаторда ўз маданият ва анъаналарига эга бўлган юздан ортиқ миллат вакиллари истиқомат қилишади. Уларнинг мамлакат аҳолиси умумий таркибидаги улуши 20% дан ошиб кетади» (72-бет)

б) «Чор Россияси, сўнгра эса Совет давлатининг аниқ мақсадга қаратилган миграция сиёсати Марказий Осиё минтақаси аҳолисининг полиэтник таркиби янада хилма-хил бўлишига олиб келди.

Ҳозирги кунда совет тузумидан кейинги Марказий Осиё давлатлари худудида 100 дан ортиқ миллат ва элат яшамоқда. Қарийб 20 миллат вакиллари минтақага Сталин қатағонлари натижасида сургун қилиб кўчирилганлар сифатида келиб қолганлар.

Минтақадаги этник-нуфуз вазияти ҳам тахлил омилидир. Турли давлатларда уни мустамлакага айлантириш, 20-30 йиллардаги саноатлаштириш, халқларни депортация қилиш ва мажбурий кўчириш, урбанизация жараёнларининг фаоллашуви ва бошқа омиллар таъсир кўрсатган. Буларнинг ҳаммаси янги мустақил давлатларга мерос бўлиб қолди. Шу туфайди миллатлараро ва элатлар ичидаги ўзаро алоқалар муаммолари стратегик аҳамиятга эга бўлиб бормоқда ва минтақада давлатлараро муносабатларни йўлга қўйишда алоҳида эътибор беришни талаб қилмоқда» (76-77 бетлар).

в) «Оғир синов йилларда, урушлар ва Сталин қатағонлари йилларида Ўзбекистон худудига келиб қолган айрим кишилар, оилалар, ҳатто бутун-бутун халқларни ҳам куршаб олган илк муносабат, самимият ва ғамхўрлик ўзбек халқига мос бўлган бағрикенглик, инсоний меҳрибонлик ва ўзгалар қайғусига шерик бўлиш, очик кўнгиллик ва меҳмондўстликнинг ёрқин намоиши бўлди.

Ўзбеклар қийинчилик йилларида ўзлари емай, болаларига едириб-ичирмай, мутлақо бегона, аммо ёрдамга муҳтож одамлар билан топганларини баҳам кўрдилар. Ўша оғир йилларда турли миллатларга муносиб бир эмас ўнлаб етим болалар шундоқ ҳам кўп болали ўзбек оилаларида янги ота-она меҳрига қондилар. Бутун бир халқ ана шундай юксак олийжаноблик ва маънавий фазилатларни намоиш этганлиги ҳақидаги мисоллар тарихда ҳам топилади. Ўзбекистон ўз тарихида ана саҳифалар бўлганлиги ва ҳозир ҳам борлиги билан фахрланади. Халқимиз ва давлатимизнинг тарихий хотирасида антисемитизм, иркчилик ва ўзга халққа менсимасдан, ҳурматсизларча муносабатнинг бошқача шакллари намоён бўлган шармандали саҳифалар йўқлиги билан фахрланади» (80-81 бетлар).

«Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида келтирилган илмий-назарий концепцион фикрлар тарих ўқитувчисининг илмий-методик маҳорати билан предметлараро алоқа боғлаш жараёнида, жумладан Ўзбекистон халқлари тарихидан келтирган куйидаги аниқ тарихий фактлар билан диалектик равишда мантиқан бойитилади ва мустаҳкамланади. Чор Россиянинг «Низом»и рус аҳолисини Туркистонга кучириб келтириш йўли билан йлкани руслаштириш ҳаракатини қонуний мустаҳкамлаб, унга сиёсий тус берди. Кўчиб келувчиларга 10 десятинадан кам бўлмаган ер ажратиш белгиланди. Туркистонга келиб ўрнашиш ва ер-мулкига эга бўлиш фақат насроний динининг Православ мансабига берилди. 1886 йил «Низом»га кўра Туркистонга кўчиб келувчиларни танлаш ва жойлаштириш тартиблари белгиланди. Рус мужиклари Россиянинг қора тупроқли марказий ҳудудларида ер тақчиллигидан оч-яланғоч кун кечирар эдилар. Ана шу иқтисодий азоб-уқубатдан қутилиш ва рус мустамлакаси бўлган Туркистонда бойиш учун ҳам бу ерга тўхтовсиз оқиб келмоқда эдилар. Туркистон темир йўлининг қурилиб, ишга туширилганлиги эса, бу жараённи янада тезлаштирмоқда эди. Натижада 15 йил давомида, яъни 1875-1890 йиллар орасида Туркистонга Россиядан 1300 оила кўчиб келиб, улар йлканинг энг унумдор ва серсув ерларида 19 қишлоқини ташкил этдилар. Худди мана шу вақтда рус мустамлакачилари «рус деҳқонларининг экин майдонларини ёввойи хайвонларнинг пайхон қилишидан ҳимоя қилиш учун» баҳонаси билан рус қишлоқлари мужикларини ёппасига қуроллантириш лозим деб топдилар ва бу режани зудлик билан амалга оширдилар. Аслида бундай тадбирдан кузатишдан мақсад ҳар эҳтимолга қарши маҳаллий халқ ғалаёнини қурол кучи билан бостиришда, бошқа нарса эмас эди. Архив ҳужжатларида қайд этилишича 1891-1892 йилларда Россияда авж олган очарчилик натижасида Туркистон йлкасига кўчиб келувчи русларнинг сони бир неча баробар ўсиб кетган. Натижада, биргина 1891-1892 йилларда Россиядан кўчиб келган руслар йлкада яна 25 рус қишлоқ ташкил этдилар. Бундай ҳол маҳаллий деҳқонларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволига ўта салбий таъсир кўрсатди. Она тупроғида яшаб туриб, серҳосил ер майдони ва сувдан фойдаланишдаги дискриминация маҳаллий халқ билан келгинди

мужиклар орасида қатор социал қарама-қаршиликларни келтириб чиқарар эди. Мана шу шароитда Туркистон ҳарбий округи штаби томонидан «Туркистанская ведомость» газетасида буюк рус миллатчилиги руҳида тайёрланган кўрсатмалар узлуксиз чоп этилиб турилар эди. Жумладан, 1882 йилда ана шундай хабарлардан бирида шундай деб ёзилган эди: «*Барибир, йлкада содир бўлаётган воқеаларни қачондир очиқчасига тан олиб, айтадиган пайт келади. Бизнинг асосий вазифамиз биринчи галда йлкани руслаштиришдир. Шу кунга қадар Қирғизлар яшаб келган жойлар эндиликда рус давлатиникидир. Шундай экан, эндиликдаги вазифамиз кўчиб келаётган руслар саъй-ҳаракати билан маҳаллий халқни йлкадан сиқиб чиқариш ёки батамом кириб ташлашдан иборат бўлмоғи керак*». Тарих таълимида интеграцион ёндашиш методикасини амалга ошириш, яъни тарих таълимининг ўқувчилар онгига ягона бир бутун жараён тарзида шакллантириб бориб, бир йўналишда комплекс равишда бошқариш истиқлолимиз муваффақиятларини адабиётга мустаҳкамлаш ва унинг истиқболларини белгилаб берган асар «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли»ни ўрганишда ҳам ажойиб ижодий, бир вақтда тарих таълимини истиқлолимиз ютуқларини мустаҳкамлаш учун таъсирчан хизмат қилишга йўналтиришда янги тарихий даврни бошлаб берди.

Ёш давлатимизнинг тараққиёт йўлини белгилашда бутунги кунда тараққий этган жаҳон мамлакатларининг давлатчилик тажрибаси ҳар томонлама таҳлил этилиб, ўрганиб чиқилди. Булар ривожланган мамлакатлар АҚШ, ФРАНЦИЯ, АНГЛИЯ, ГЕРМАНИЯ, ЯПОНИЯ, ва бошқа давлатлар. Бу борада Биринчи Президентимиз Ислоҳ Каримов ўзининг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» асарида шундай ёзади: «Туркиянинг тажрибаси, унинг иқтисодий ислоҳ қилиш йўли, бизга ўхшаш этник-маданий шароитларда давлат билан дин ўртасида уйғун муносабатларга эришишдаги ютуқлари ўзимизнинг ижтимоий-иқтисодий ва давлат-ҳуқуқий тараққиёт йўлимизнинг белгилаш чоғида зўр қизиқишга моликдир» (шу асар 34-бет).

«Ғарб олами билан ҳамкорлик қилиш - замонавий технологиялар, инвестицияларни саноатнинг етакчи тармоқларига жалб қилиш, банк ва бошқарув соҳасида мутахассислар тайёрлашда, хорижий қонунчилик тажрибасини ўрганишда кўмаклашиш му-

ҳимдир» (шу асар 36-37 бетлар). Ниҳоят, Биринчи Президент Ислом Каримов Республикамиз тараққиёти истиқболарини белгилаб, Ўзбекистонимизга хос беш тамойилни илгари сурди: **биринчидан**, иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги ва бунда иқтисодиётнинг мафкурадан холи бўлиши лозимлиги; **иккинчидан**, давлат бош ислохотчи эканлиги; **учинчидан**, қонун ҳамма нарсдан устун туриши керак; **тўртинчидан**, кучли ижтимоий сиёсат. «Биз ўзимизнинг шароитимизда кўп болали оилаларга, қарияларга, бечораларга мадад бермасак, ҳамма нарса портлаб кетади, ҳеч қандай бозор ва ишбилармонлик бўлмайди». «Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг» (5-6 бетлар); **бешинчидан**, бозор иқтисодига босқичма-босқич ўтиш.

Табиийки, тарих ўқитувчиси бу беш тамойилнинг ҳар бир бандига батафсил тўхтаб ўтади ва уларнинг моҳиятини ўқувчилар томонидан атрофлича ўзлаштириб, олишларига, уларнинг тарихий билим кўламлигини янада кенгайтиришга эришади. Мазкур ўринда ўқитувчи давримиз талабларидан келиб чиқиб тарих таълими мазмунига интеграцион ёндашишда турли тарихий даврларга тааллуқли концепцион назариялардан фойдаланиш мумкин. Масалан, Ўзбекистон халқлари тарихидан ўқувчиларга маълум бўлган мавзу «Ўзбекистонда ислом динининг ёйилиши» ўрганилади. Маълумки, мазкур мавзунини ўрганиш жараёнида ўқувчилар диққат-эътиборлари исломнинг беш фарзидан бир кам таъмин этилган мўмин-мусулмонларга Оллоҳ йўлида эҳсон қилиш фарзи алоҳида уқтирилади. Мазкур ўринда ўқитувчи масалага интеграцион ёндошиб, Ўзбекистон тараққиётининг «ўз йўли»да қайд этилган бешта тамойилдан тўртинчиси-*кучли ижтимоий сиёсат юргизиши* бўлиб, исломдаги фарзлардан бирини ўзида тўла ифода этганлигини кўрсатиб ўтади. Ўқувчиларга Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган кучли ижтимоий сиёсатнинг моҳиятини интеграцион усул билан атрофлича тушунтириб боришда дарс давомида ўқитувчи томонидан Қуръони Каримнинг «ал бақара» сураси (261-оят)дан қуйидаги оятни ўқиб бериш, унинг мазмунини уқтириш дидактик жиҳатдан айнаи муддао ва катта таълимий самара касб этади. Оятда қуйидагилар баён этилган: *«ўз молларидан Оллоҳ йўлида садақа қилувчилар учун бериладиган савоблар учун берилаётган савоблар гўё бир бугдой донаси*

экилганда еттига сунбула бошоқ чиқарса-ю, ҳар бир сунбулада юзтадан бугдой ҳосил бўлганидек, битта қилинган садақа учун ҳам 700 баробар кўп савоб ато қилинур. Оллоҳ баъзи соҳиби эҳсонларга бундан ҳам кўпроқ савоблар ато қилиши мумкин, чунки у кенг ва доно зотдур». Ислом фикҳи закотни кимларга берилиши лозим деган суроққа ҳам аниқ жавоб беради. Унда айтилишича закот олишига қуйидаги тоифадаги кишилар ҳақли ҳисобланадилар: -оддий ҳаёт кечирши учун маблағ йўқ фақир мускинлар; -қарзини тўлай олмай, қийналиб юрган қарздорлар; -мусофирликда камбағаллашиб қолганлар; закотни биринчи навбатда қариндошлик алоқалари бор кишиларга, қўни-қўшини, маҳалла-қуйга бериш тавсия этилади. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» асарда аҳолини қайси табақаларига биринчи галда ижтимоий ёрдам кўрсатиши лозим? деган масалага бу борадаги илгари мавжуд бўлган текисчилик усули, яъни боқимандаликни танқид қилганлар. Мазкур асарда алоҳида қайд этиб ўтилганидек, «Энг кам иш ҳақи ва нафақалардан солиқ олинмайдиган бўлди; бошланғич синфлар ўқувчилари ва ёлғиз нафақахўрлар учун бепул нонушталар, 2 ёшгача бўлган болалар учун бепул овқат, барча мактаб ўқувчилари ва талабалар учун овқатни арзонлаштириши каби имтиёзлар берилди.

Кўпгина тоифадаги фуқароларга турар жойи шахсий мулк қилиб бепул берилди, баъзи турдаги коммунал хизматлар ҳақини тўлашда янгиликлар жорий этилди.

Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йилда иқтисодий ислохотларни амалга ошириш якунлари ҳамда Ўзбекистон иқтисодиётини 1998 йилда ислох қилишнинг устувор йўналишларига бағишланган мажлисда алоҳида қайд этилганидек «Мамлакатимизда амалга оширилаётган кучли ижтимоий сиёсат барпо этилган аниқ йўналтирилган ижтимоий муҳофаза тизими, ижтимоий таъминот ва серфарзанд оилаларга ёрдам тизимининг ислох қилингани жамиятимизда фуқароларнинг даромадлар бўйича кутбларга ва гуруҳларга ортиқча бўлишининг олдини олди, аҳолининг қашшоқлашувига йўл қўймади. Илк бор биринчи синф ўқувчилари ўқув қуроллари билан, камҳарж оилаларнинг биринчи синфларида (бошланғич синфларида) ўқийдиган фарзандлари қишки кийим-бош билан таъминланди. Мактабда олий ўқув юрти ўқитувчиларининг

турмуш шароитини ва мавқеига ҳақ тўлашни яхшилаш борасида муайян тадбирлар амалга оширилди» (Тошкент оқшоми, 1998 йил 27 феврал, №23). Мазкур ўринда Биринчи Президент Ислон Каримовнинг 1999 йил 2 февралда «Туркистон» газетаси мухбирига берган интервьюсидаги умуминсоний кадрятларимизга хос миллий сифатларимизни яна бир бор эслатиб ўтган фикрларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш айтилиши мумкин. «Эркин фуқаролик жамиятига, дунёдаги кўп давлатлар асрлар давомида тўпланган тажриба ва демократик анъаналарини ривожлантира бориб етиб келган. Бундай жамиятни кўриш учун тинимсиз интилиш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини такомиллаштириш, умуминсоний кадрятларини ижодий ўрганиб, ўз-заминимизга татбиқ этиш лозим. Шу билан бирга миллий ўзига хослигимизни, ҳаммиса иймон-этиқод билан яшаш каби ҳаётий тамойилларимизни ҳақиқий сақлаб, юксалтириб боришимиз зарур».

Мазкур интервьюда миллий кадрятларимиз хусусидаги фикрини баён этар экан эркин фуқаролик маънавиятининг асоси бўлмиш миллий маърифатимизнинг доимо диққат эътиборимизда бўлиши лозимлигида тўхталиб «одамларда маърифатпарварлик зояларини тарбиялаш, мактаб-маориф тармоқларига ҳомийлик, савобталаблик каби эзгу хусусиятларни кўпайтириш зарур»лигини алоҳида қайд этиб ўтди ва бу борада ўзбек зиёлиларининг умуминсоний маънавий - анъанавий тажрибалардан кенг фойдаланишимиз зарурлигини кўрсатилди.

2. Интеграциялаштиришнинг методик асослари

Ўқитувчи тарих таълимида интеграцион ёндашмоқни давом эттириб бориб, ўқувчиларга Муस्ताқил Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган кучли ижтимоий сиёсат тушунчаси ва унинг мазмунини баён этар экан, тарихда қайд этилган ҳозирги замон тараккий этган мамлакатларидан бири-Буюк Британиянинг энг янги тарихи билан, аниқроғи асримизнинг 80-йилларидаги тарихи ва унда «Темир хоним», «Тетчер эраси» каби номлар билан машҳур бўлган даврда консерваторлар йўлбошчиси Маргарет Тетчернинг ҳокимият тепасида турган даври - «Тетчеризм» билан, айниқса унинг

қуйидаги беш тамойили билан атрофлича таништириш, Ўзбекистон Республикаси тараккийтининг ўзига хос беш тамойилини ишлаб чиқишда жаҳон етакчи мамлакатларининг XXI аср бўсағасидаги давлатчилик фаолиятини механик равишда кўр-кўрона эмас, балки уларга Ўзбекистонимизнинг ўзига хос миллий хусусиятларидан келиб чиқиб ижодий, зарур бўлган ҳолда эса танқидий муносабатда ёндошиб, ўқувчиларга чет эл давлатчилиги назариясига таҳлилий тафаккур муносабатларида бўлиш кўникмаларини фаол ва системали равишда шакллантириб боришга эришмоғи керак. Мазкур ўринда «Тетчеризм»нинг қуйидаги беш тамойилини дарс жараёнида талабаларга мустақил таҳлил этиш ва «Тетчеризм»нинг Ўзбекистоннинг тараккийёт йўлининг беш тамойили билан қиёсий таққослаштириш йўлида қилинган методик усулини келтирамиз: 1. «Гуллуб-яшнаётган ҳар қандай иқтисодиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи хусусий тадбиркорлик бўлиши керак; 2. Давлатнинг иқтисодий ҳаётга аралашуви минимум даражага тушиши лозим; у асло хусусий ташаббусларни бўлмаслиги керак; 3. Барча меҳнатга қобилиятли фуқаролар ўзини-ўзи таъминламоғи керак. Давлат ва хайрия ташкилотлари ўз айбисиз ишлаш имкониятидан маҳрум бўлиб қолган меҳнатга қобилиятсизларга ёрдам кўрсатади. Шунга кўра, давлат ижтимоий дастурларидан воз кечиш ёки уни энг паст даражага тушириш лозим 4. Давлат баланслаштирилган танқисликсиз бюджетга эга бўлиши керак. Унинг энг муҳим қисмини барча аҳоли даромадида биноан тўлайдиган солиқлар ташкил этади. Иқтисодиёт тартибига қатъий риоя қилиб, харажатларни камайтириш зарур. 5. Касаба уюшмалари меҳнаткашлар манфаатини қонуний воситалар билан ҳимоя қилишга ҳақли, бунда бошқа одамларнинг манфаатларига зарар етказмаслиги керак. Шунинг учун ҳам жамиятга зарар етказадиган иш ташлашлар ўтказиш ҳуқуқи чекланиш лозим».

Ўзбекистоннинг истиқлол даври ижтимоий-иқтисодий сиёсатини, ёки бошқача қилиб айтганда Ўзбекистонимизнинг давлатчилиги тарихини жаҳонда илмий-техник инқилоб ватани бўлган Буюк Британиядек мамлакатнинг энг янги тарихи билан таққослаб ўрганиш ва ўқувчилар олдида бу мини давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатидаги тамойилларни интеграцион метод билан таҳлилий тафаккур этишга йўналтириш ўз навбатида ёшларимизда

ҳар қандай тарихий воқеа ва ҳодисани атрофлича идрок этиш қобилиятларини шаклланиб боришига катта имкониятлар яратиб беради. Ҳар қандай жамиятда янги типдаги давлат кўришда гарчи биринчи галда шу алоҳида олинган ҳудуддаги халқни, миллатнинг ҳошиш-иродасини ўзида акс эттирадиган давлатни кўриш жараёнида мазкур халқ маънавияти, маърифати, маданияти, мафқураси ва тарихига кўп соҳадан мос бўлган бошқа давлатнинг босиб ўтган давлатчилик тарихи билан атрофлича танишиб чиқиш, табиийки ҳам назарий ҳам амалий жиҳатдан фойдадан ҳоли бўлмас. Шу нуқтаи-назардан қараганда ёш Ўзбекистон Республикаси мустақил Туркия Республикасининг асосчиси **Мустафо Камол Отатуркнинг** 1921 йил 20 ноябрида сўзлаган нутқида шўролар иттифоқида «*дини бир, эътиқоди бир қардошларимиз бордир. Уларга хомийлик қилишга тайёр бўлишимиз шарт. Миллатларимиз ўртасидаги маънавий кўприкларни мустаҳкамлаш зарур. Тил бир кўприқдир. Эътиқод бир кўприқдир. . . Тарих бир кўприқдир*» деган хулосаларини ҳисобга олиш ҳам фикримизча мустақил Ўзбекистонимизда фойдадан ҳоли бўлмас.

Бугунги Туркия Республикасининг асосчиси ғози Мустафо Камол Отатурк (1881-10. 11. 1938)нинг Туркияни мустақил давлат ҳолига келишида ҳаракат дастури бўлган унинг тамойиллари умуман XX асрда давлатчилик назариясида ўзига хос янги даврни бошлаб берди.

Отатуркнинг турк жамиятини-миллий асосда қайта кўриши учун икки асосий мажбурияти бор эди.

Биринчиси - Туркиянинг парчаланишдан ва ажнабийлашувидан сақлаб қоладиган миллий истиқлол ҳаракатини оғишмай амалга ошириш, миллий давлат қуришга эришиш;

Иккинчиси - Туркиянинг ривожланган ғарб давлатларига кўра йўқотган юз йиллик тараққиётга қайтадан эришиш учун керак бўлган сифат ва жадаллик билан замонавийлашиш, бошқача қилиб айтганда ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида ғарб цивилизациясига эришиш. Биринчи Президент Ислом Каримов таъбири билан айтганда Мустафо Камол «1923 йилнинг 29 октябрида Туркия Давлат бошқарувининг янги тизимини - Туркия Республикасини жорий қилди.

Мамлакат тараққиётининг устувор йўналишларини белгилаб

берувчи олтита тамойилни ишлаб чиқди. Шу тамойиллар асосида давлат бошқаруви тубдан ўзгартирилди, сиёсат, иқтисод ва маданиятнинг барча жабҳаларида чуқур ислохотлар ўтказилади. Отатурк ислоҳининг моҳияти ва пировард мақсади миллий анъаналарга путур етказмаган ҳолда мамлакатни жаҳоннинг тараққий этган давлатлари даражасига олиб чиқишга қаратилган эди»¹.

Ниҳоят, ўз истиқлолига эришган ўзбек халқи ўз Президенти Раҳбарлиги остида миллий давлатчилигимизнинг ўзига хос ва мос йўли билан буюк келажак сари дадил қадамлар билан бораётганликларини аниқ амалий фактлар мисолида кўришга мувофиқ бўлдилар. Дарҳақиқат, шўролар даврида жаҳон тарихининг энг янги даврини ўрганишда талабаларга тарихий жараённи кўпинча бир ёқлама баён этиб келиб, тарих таҳлилига интеграцион ёндошиш тамойилларини батамом бузиб келдик. Масалан, ҳозирги кунга қадар биз мавжуд бўлган дарслик асосида энг янги тарих курсида «**XIX аср охирида Хитой**» мавзусини ўтар эканмиз 1899 йилга келганда Хитой капиталистик мамлакатлар таъсир доирасига бўлинганлиги уқтириб Хитойнинг Янцзи ҳавзаси Англия, Юньань Франция, Шаньдун Германия, Манжурия ва унга дахлдор ҳудудлар Россия, Фуцзянь, Корея эса Япония таъсир доирасига бўлиниб кетиб, Хитойдек буюк давлат деярли ўзининг мустақиллигини йўқотишгача келганлигини уқтираемиз. Шу билан бирга талабалар диққат-эътиборларини Хитойни чет эл империалистик мамлакатларининг таъсир доирасига бўлиниши даврида Тинч океанда босқинчилик урушлари олиб бориб, Самоа ороллари босиб олиши ва 1893 йилда Гавай ороллари босиб олиб, уларни 1897 йилда аннексия этилишига эришганлиги сабабли ва ниҳоят, 1898 йилда Хитойни асоратга солишга қаратилган «Очик эшиклар» сиёсатини эълон қилганлиги ва бу сиёсатнинг мазмуни АҚШ капиталистик мамлакатларининг Хитойдаги таъсир доираларига ўтган ҳудудларда эркин савдо-сотик ишлари олиб бориб, Хитойда таъсир доирасига эга бўлган капиталистик давлатлар қандай тарифда солиқ тўлайдиган бўлсалар (албатта у солиқлар ниҳоятда минимал бўлган), АҚШ ҳам ўшандай ҳажмда

¹ Турк халқининг буюк фарзанди Отатурк. -Тошкент: 1998. -Б. 5.

солиқ тўлашга эришганлигини уқтириб келмоқдамиз. Бу албатта АҚШнинг Хитой халқига нисбатан зўравонлиги бўлганлигини ҳам алоҳида қайд этиб ўтамыз. Бироқ, Ўзбекистан халқлари тарихидан «XIX асрнинг охирида Ўзбекистон хонликлари» мавзусини ўтишда нима учундир Ўзбекистонга нисбатан XIX асрнинг охириги чорагида чор Россияси босқинчилари томонидан ўта зўравонликка асосланган, ҳеч қандай цивилизация доирасига сиғмайдиган «Очиқ эшиклар» сиёсатининг ваҳшиёна усуллари қўлланилган деб айтамыз. Гап шундаки, шўролар даври тарихида Ўрта Осиё Чор Россияси томонидан босиб олинган эмас, балки у қўшиб олган», деган ҳақиқий тарихий жараёни бузиб талқин этилган концепция мавжуд эди. Шунинг учун ҳам бу жараён шўро даври тарихчилари томонидан «прогрессив аҳамият касб этган» воқеа деб тарғиб этилганлиги жоиз Ўзбекистонга нисбатан «Очиқ эшиклар» атамаси ишлатилмаган. Юқорида қайд этилганидек, шўролар даврида КПСС тарихидан етакчи мутахассис бўлган маҳаллий тарихчиларимиз Ўзбекистоннинг янги тарихини яратишда шўролар мафкурасини садди-пок этиб, янги тафаккурга ўтаётганлигини боис тарих таълими баёнида интеграцион методни қўллаб, Россия империализми томонидан Ўрта Осиё халқларига нисбатан қўллаган ижтимоий-иқтисодий сиёсат «Очиқ эшиклар» сиёсатининг нақадар ёввойи формаси эканлигини кўрсата олмаётирлар. Бу борада кўп ҳолларда архивлардан келтирилган фактлар интеграцион таҳлилсиз бўлиб унинг шарҳлаш учун ўқитувчилардан катта таҳлилий тафаккурни талаб этади. Фактларга мурожаат қилайлик. Маълумки, 1867 йил 14 июлда рус подшоси Александр II Ўрта Осиёда босиб олинган худудда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида Туркистон генерал-губернаторлиги лавозимига генерал-адъютанг фон Кауфман тайинланди. Рус подшоси томонидан фон Кауфманга берилган «Олтин ёрлик»қа кўра деярли чексиз ҳуқуққа эга эди. Жумладан, у Туркистон ҳокими сифатида Туркистондаги рус манфаатларига қарши сиёсат юргизиш йўлида фаолият кўрсатадиган ҳар қандай давлатга қарши уруш ёки ўшандай ҳол содир бўлган вақтда сулҳ тузиш, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масалаларда мустақил ҳаракат қилиш ҳуқуқига эга эди. Шунинг учун ҳам 1868 йил июнида Зирабулоқда Бухоро амири Музаффарнинг 14 тўп, 15 минглик отлик армияси ва

6 мингли пиёдалари устидан ғалаба қозонганидан кейин, ўша йил 23 июнида тузилган шартномада у рус подшосидан олган «Олтин ёрлик» асосида маҳаллий миллат - ўзбекларни мутлоқ оёқ ости қиладиган даражада мустақил ҳаракат қилди.

Кауфман Бухоро амиридан биринчи галда рус чоризми босқинчиларига қаршилик кўрсатгани учун 5000 сўм миқдоридан товон тўлашни талаб қилди. Иккинчидан энг унумдор ва суғориладиган серҳосил ерлар, шунингдек ҳарбий-стратегик ва иқтисодий жиҳатдан катта аҳамият касб этадиган Самарқанд, Каттакўрғон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисмини Россия мулки деб эълон қилди. Учинчидан рус савдогарлари амирликнинг хоҳлаган худудида хоҳлаган товари билан ҳеч қандай тўсиқсиз савдо-сотик қилиш ҳуқуқига эга бўлди. Улар амирлик худудидаги хоҳлаган бозор, карвонсарой гузарда хоҳлаган маҳсулотни билан савдо-сотик қилиш ҳуқуқига эга эдилар. Ниҳоят, тўртинчидан, Бухоро амири рус подшоси хоҳиш-иродасидан ташқаридан бирон чет мамлакат билан сиёсий, дипломатик ёки савдо-сотик қилиш ҳуқуқларидан батамом маҳрум этилиб, ўзининг рус подшосига сўзсиз бўйсунилишини тан олди. Бухоро амирлиги учун энг катта йўқотиш Зарафшон дарёси хавзасининг бўлиниши бўлди. Амирликдаги экин ерларининг кўпчилиги Зарафшон дарёсидан сув ичар эди. Мустамлакачилик даврида Зарафшон дарёси Самарқанд вилоятидаги 2782 кв. км. ерни суғориб, йилига 37. 636. 197 сўм даромад келтирган. Бухоро вилоятида эса 3750 кв. км. ер суғорилган. Бу ерларни суғориш учун амир олтин билан генерал-губернаторга ҳақ тўлаган. Россияни эса сув учун ҳақ тўлашга қурби етмаган. Ф. Поспеловнинг ёзишича, 1870 йилда Зарафшон водийсининг Бухоро амирлиги қисмида қурғоқчилик бўлиб, ота-оналар тирик қолиш мақсадида ўз фарзандларини бир коса унга сотганлар. Кўпчилик деҳқонлар бор-йўғидан ажралганлар («Туркистанское сельское хозяйство» журнали. 1912 йил, 6-сон, 479 бет.) Бухоро амирлигига нисбатан бундай сиёсат ҳам шўролар даври манбашунослигида «Очиқ эшиклар» сиёсати деб аталмаган. Шу боис истиқлолимиздан кейин пайдо бўлаётган тарих «дарслик»лари ҳам эски шўролар қолипи билан бориб, ҳамон Самарқанд шартномаси босқинчи рус чоризми томонидан Бухоро амирлигига нисбатан айнан «Очиқ эшиклар» сиёсатининг ҳар қандай цивилизацияни инкор этадиган

ёввойи формаси эканлигини илмий асосда исботлаб беришга ожизлик қилмоқда. Худди шу нарсани 1873 йил 12 августда рус генерали Кауфман билан Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II Гандимиёнда имзоланган тенгсиз шартнома хусусида кўрсатиб ўтса ҳам бўлади. Гап шундаки, Гандимиён шартномаси асосида ҳам қуйи Амударёнинг ўнг соҳилидаги серҳосил унумдор ерлар Россия мулки деб эълон қилинган эди. Рус савдогарлари Бухоро амирлигида бўлганидек, Хива ҳудудида ҳам хоҳлаган жойда, хоҳлаган маҳсулоти билан маҳаллий ҳукуматга ҳеч қандай солиқ тўламасдан савдо-сотик қилиш ҳуқуқига эга бўлган эди. Бундан ташқари маҳаллий ҳокимиятдан ҳеч қандай рухсат олмасдан туриб савдо ёки саноат тармоқларини кўриш, улардан ўз хоҳишлари билан фойдаланиш мумкин эди. Яна шуни алоҳида қайд этиб ўтиш лозимки, хонлик хусусида рус чоризми томонидан қилинган жиноят маҳаллий қозилар томондан кўриб чиқилиб, жазоланиш мутлоқ ман этилган эди. Бундан ташқари хонлик рус чоризми босқинчларига 2 миллион 200000 сўм товон тўлаб, унинг устига ўзининг рус подшосининг вассали эканлигини мутлоқ тан олдирилган эди. Кўриниб турибдики, мазкур ўринда ҳам рус чоризми Ўзбекистон хонликларини босиб олиш жараёнида цивилизациялашган ғарбда Хитойга нисбатан қўллаган «Очиқ эшиклар» сиёсати жорий этганлар. Натижада халқ манфаати, унинг маънавий қадриятлари батамом оёқ ости қилинган.

Юқорида қайд этганимиздек, маҳаллий тарихшунос олимларимиз мазкур масалани баён этишда ҳам ҳамон эски шўролар қолипидан саъди-пок чиқмаганлар. Бундай мисолларни яна кўплаб келтирсак бўлади. Ўз миллий истиқлолига эришган Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимида тарих ўрганишга интеграцион ёндашув том маъносида ёшларимизда миллий мафқурани фаол шакллантириб боришда ҳам ўлкан назарий ва амалий аҳамият касб этадиган жараёндир.

Хуллас, жамиятда юз бераётган туб ўзгаришлар, шубҳасиз, таълим соҳасини ҳам қамраб олмоқда. Айни пайтда, айтишимиз жоизки, кадрлар тайёрлаш соҳасида таълим турлари ўртасидаги алоқа ва узвийликнинг таъминланишида айрим камчиликлар ҳам кузатилдики, бу пировардида, мақсадни белгилашдаги тарқоқликка ва таълим сифатини пасайишига сабаб бўлди. Кадрлар тайёрлаш

бўйича давлат сиёсатида ҳудудларнинг ижтимоий иқтисодий ўзига хослиги ва талаб ва эҳтиёжларининг тўлиқ ҳисобга олинмаслиги, меҳнат бозоридаги талаб ва таклифнинг чуқур ўрганилмаслиги натижасида кадрларнинг ҳудудлар кесимидаги тақсимотида мувозанатнинг бузилиши кузатилди. Бу айрим ҳудудларда педагог кадрларга бўлган эҳтиёжнинг йиллар давомида қондирилмаслигига сабаб бўлди.

Тизимдаги бу каби камчиликларни бартараф этиш мақсадида кейинги икки йилдан ошикроқ вақт мобайнида таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳаларига оид бир қатор Президент ва ҳукумат қарорлари қабул қилинди¹. Таълим тизимида кадрлар тақсимотининг тўғри йўлга қўйилмаслиги натижасида юзага келган кадрлар тақчиллиги масаласи, бевосита, узлуксиз таълим тизимида назарда тутилган таълим турлари ўртасидаги узлуксизлик, узвийлик ва интеграциянинг таъминланмаганлиги, ҳудудларда кадрларга бўлган талабнинг истиқбол режалари мавжуд эмаслиги билан юзага келди. Умуман, бу муаммо кенг қамровли ва кўпқиррали ижтимоий масала бўлиб унинг ечими ҳам бир ёки икки сабабнинг қондирилиши билан ўз ижросини топа олмайди. Бу масала ҳудудий ҳокимликлар ва уларнинг тасарруфидаги тегишли бўлинмаларнинг айни масала бўйича тизимли иш олиб бориши натижасида ўзининг ижобий ечимини тапиши мумкин. Ўз навбатида педагогик таълим тизимида шундай янги меҳанизм яратилиши ҳаётий заруратга айландики, унда таълим турлари ўртасида назорат ҳам, рақобат ҳам, манфаатларнинг қондирилиши ҳам таъминланиши зарур.

Таълимнинг жамият барқарор ривожланишидаги юқори ижтимоий аҳамиятидан келиб чиққан ҳолда замонавий талаблар, тизимдаги муаммолар ва уларни ҳал қилишда таълим турлари ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори, “Ўзбекистон Республикаси мактабгача таълим вазирлигини ташкил этиш тўғрисида”, Тошкент ш., 2017. 30сентябр, ПҚ-3305-сон; Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори, “Ўрта махсус касб-хунар таълими муассасалари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, Тошкент ш., 2017. 14 март, ПҚ-2829-сон; Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори, “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”, Тошкент ш., 2017. 20 апрел, ПҚ-2909-сон; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори, “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”, Тошкент ш., 2017. 22 май, 304-сон.

таълим мазмунини интеграциялашда узлуксиз педагогик таълимни кластер модели асосида ривожлантиришни тақазо қилмоқда.

Бу муаммони ижобий ҳал этишнинг моҳияти яна шундан иборатки, Ўзбекистон Республикасининг бугунги давлатчилигини вужудга келишида баъзи бир оммавий ахборот воситаларида талқин этиб келинаётганидек, Ўзбекистон на Туркия ва на Англия, Хитой ёки Жанубий Корея ва яна бошқа давлатлар қурилиши тузилишидан нусха олмасдан, у ўзининг дастлабки шаклланиш кунларидаёқ, ўзининг «ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», миллий дастурига эга бўлган. Бу борадаги интеграция масаласига келсак, Ўзбекистон ўзининг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлини кашф этиши билан жаҳон давлатчилиги қурилишида ўзининг бетакрор ўрнини эгаллагани билан абадийликка қолган. Шундай қилиб, тарих таълимига интеграцион ёндашиш-ўқувчилар билим савиялари ва таҳлилий тафаккур қобилиятларининг ривожлантириб боришда тарих ўқитиш методикаси фанининг ижтимоий фанлар тизимидаги ўрни ва ролини тўғри белгилаш ва баҳолашда алоҳида аҳамият касб этади.

Савол ва топшириқлар:

1. Таълим жараёнини инсонпарварлаштириш, демократлаштириш ва интеграциялаштириш ғоясини амалга оширишнинг асосий омиллари нималарда деб ўйлайсиз?

2. Ҳар бир шахсда мантиқий тафаккур қобилиятини узлуксиз ривожлантиришда инсонпарварлик, демократик ва интеграцион ёндашишга эришиш йўллари биласизми?

3. Тарих таълимида интеграцион ёндашиш методикасининг амалга оширилиши асосан қайси жиҳатларга боғлиқ?

4. Бугунги кунда ривожланган мамлакатлар АҚШ, Франция, Англия, Германия, Япония ва бошқа давлатлардаги интеграцион ёндашув тажрибаларидан хабарингиз борми?

5. Ўзбекистон Республикасининг бугунги давлатчилигини вужудга келишида сизнингча дунёнинг қайси давлати қурилиши тузилишидан нусха олинган? Ёки республикамиз ўзининг алоҳида тараққиёт йўлини танлаганми?

Адабиётлар

1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. –Тошкент: Ўзбекистон, 1992.
2. Ўзбекистон Республикасининг Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастури. –Тошкент Шарқ, 1997. –Б. 97.
3. Эргашев Қ. Ўзбекистонда халқ таълимининг ривожланиши тарихи. –Тошкент: Ўқитувчи, 1998.
4. Хўжамуродов И. Маънавий кадрлар ва миллий ўзлигини англаш. –Тошкент: Мехнат, 1991.
5. Чориев А. Проблемы народного образования и подготовки педагогических кадров Узбекистана. –Тошкент: Фан, 1997.
6. Қурбонов Ш., Сейтхалилов Э. Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастури. Педагогик илмий тадқиқот муаммолари ва йўналишлари. –Тошкент: Фан, 1999.
7. Т. Тошпўлатов, Я. Ғаффоров. Тарих ўқитиш методикаси. – Тошкент: Турон-Иқбол, 2010.
8. Берулава М. Н. Теоретические основы интеграции образования. –Москва: Северенство, 1988. –С. 192.
9. Дик Ю. И. Интеграция учебных предметов. // Сов. Педагогика. 1987. №9. –С. 42-46.
10. Шербакова С. Г. Проблема интеграции в школе. –Москва: 2012. –С. 120.

таълим мазмунини интеграциялашда узлуксиз педагогик таълимни кластер модели асосида ривожлантиришни тақозо қилмоқда.

Бу муаммони ижобий ҳал этишнинг моҳияти яна шундан иборатки, Ўзбекистон Республикасининг бугунги давлатчилигини вужудга келишида баъзи бир оммавий ахборот воситаларида талқин этиб келинаётганидек, Ўзбекистон на Туркия ва на Англия, Хитой ёки Жанубий Корея ва яна бошқа давлатлар қурилиши тузилишидан нусха олмасдан, у ўзининг дастлабки шаклланиш кунларидаёқ, ўзининг «ўз истиклол ва тараққиёт йўли», миллий дастурига эга бўлган. Бу борадаги интеграция масаласига келсак, Ўзбекистон ўзининг ўз истиклол ва тараққиёт йўлини кашф этиши билан жаҳон давлатчилиги қурилишида ўзининг бетақрор ўрнини эгаллагани билан абадийликка қолган. Шундай қилиб, тарих таълимига интеграцион ёндошиш-ўқувчилар билим савиялари ва таҳлилий тафаккур қобилиятларининг ривожлантириб боришда тарих ўқитиш методикаси фанининг ижтимоий фанлар тизимидаги ўрни ва ролини тўғри белгилаш ва баҳолашда алоҳида аҳамият касб этади.

Савол ва топшириқлар:

1. Таълим жараёнини инсонпарварлаштириш, демократлаштириш ва интеграциялаштириш ғоясини амалга оширишнинг асосий омиллари нималарда деб ўйлайсиз?

2. Ҳар бир шахсда мантиқий тафаккур қобилиятини узлуксиз ривожлантиришда инсонпарварлик, демократик ва интеграцион ёндашишга эришиш йўллари биласизми?

3. Тарих таълимида интеграцион ёндашиш методикасининг амалга оширилиши асосан қайси жиҳатларга боғлиқ?

4. Бугунги кунда ривожланган мамлакатлар АҚШ, Франция, Англия, Германия, Япония ва бошқа давлатлардаги интеграцион ёндашув тажрибаларидан хабарингиз борми?

5. Ўзбекистон Республикасининг бугунги давлатчилигини вужудга келишида сизнингча дунёнинг қайси давлати қурилиши тузилишидан нусха олинган? Ёки республикамиз ўзининг алоҳида тараққиёт йўлини танлаганми?

Адабиётлар

1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. –Тошкент: Ўзбекистон, 1992.
2. Ўзбекистон Республикасининг Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастури. –Тошкент Шарк, 1997. –Б. 97.
3. Эргашев Қ. Ўзбекистонда халқ таълимининг ривожланиши тарихи. –Тошкент: Ўқитувчи, 1998.
4. Хўжамуродов И. Маънавий кадрлар ва миллий ўзлигини англаш. –Тошкент: Меҳнат, 1991.
5. Чориев А. Проблемы народного образования и подготовки педагогических кадров Узбекистана. –Тошкент: Фан, 1997.
6. Қурбонов Ш., Сейтхалилов Э. Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастури. Педагогик илмий тадқиқот муаммолари ва йўналишлари. –Тошкент: Фан, 1999.
7. Т. Тошпўлатов, Я. Гаффоров. Тарих ўқитиш методикаси. –Тошкент: Турон-Иқбол, 2010.
8. Борулава М. Н. Теоретические основы интеграции образования. –Москва: Севершенство, 1988. –С. 192.
9. Дик Ю. И. Интеграция учебных предметов. // Сов. Педагогика. 1987. №9. –С. 42-46.
10. Шербакова С. Г. Проблема интеграции в школе. –Москва: 2012. –С. 120.

9-МАВЗУ: ТАРИХИЙ ТАРАҚҚИЁТ ҚОНУНЛАРИНИ ЎРГАНИШДА ТАРИХИЙ ФАКТЛАРНИ ТАНЛАШ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШГА БЎЛГАН ТАЛАБАЛАР

Режа:

1. Тарих ўқитиш жараёнини самарали ташкил этишнинг мазмуни ва моҳияти.
2. Тарих дарсларида тарихий фактларнинг ўрни.

Калит сўзлар: тарихий жараён, тизимлаштириш, фожеавий, тарихий факт, парадкуш, махв этиш, умумбашарий муаммолар, демократияни экспорт қилиш, экстремистлар, ҳарбий потенциал, классик мисол, таҳлилий тафаккур, менталитет, монополистик ҳукумат, позиция, ядро дастурлари, максимум фактлар, деталлаштириш, хронологик саналар.

1. Тарих ўқитиш жараёнини самарали ташкил этишнинг мазмуни ва моҳияти

«Маълумки ҳаётий тажрибага эга бўлмасдан туриб тарихни самарали ўрганиш етарли бўлмайди. Лекин шунини унутмаслик керакки, агарда маҳорат ва аниқ тарихий билим бўлмаса биргина тажрибанинг ўзи тўла қонли билимларни ифода этаолмайди»¹.

Лорд Болингброк.

Тарихни тушуниш жараёни тарихий фактларни ўрганишдан бошланади. Тарихий фактларни ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, тарихий фактлар ҳаётда қайтадан тикланмайди, унинг такроран учратиш бўлмайди. Лекин, нафақат ўқувчиларни, балки ўқитувчиларнинг ўзларини ҳам айрим тарихий фактлар би-

лангина қуролланишилари, хали уларни тарихни биладилар деган хулосадан йироқдир. Бир-бирлари билан мантиқан алоқада бўлмаган, алоҳида олинган тарихий фактлар тарихий жараённинг онгги, илмий равишда ўрганиб олишни таъминлай олмайди. Шундай қилиб, тарих ўрганишда тарихий фактлар шунчалик бир алоҳида олинган факт сифатида ўрганилмасдан, балки фактлар орасида мавжуд бўлган мантиқий алоқадорликларни ҳам атрофлича ўрганишни тақозо этади. Бундай методнинг қўлланилиши тарихий фактларни умумлаштириш, уларни атрофлича ўзлаштириш ва тизимлаштиришни тақозо этади.

Тарих ўрганиш жараёнида бизнинг кўпгина тарихий фактларга дуч келишимиз табиий бир ҳол. Тарих ўқитиш жараёнини самарали ташкил этиш учун эса, уларнинг мазмуни ва моҳиятига қараб аниқ гуруҳлаштириш лозим бўлади.

Тарихий фактлар икки хил ҳарактерда бўлиши ҳам мумкин:

Биринчидан, алоҳида олинган воқеаларни акс эттирадиган фактлар. Бу турдаги фактлар тарихда бир маротабагина содир бўлиб, унда алоҳида ўзигагина хос шароит мавжуд бўлади, воқеада чегараланган аниқ кишилар иштирок этадилар. У ўзининг аниқ макони ва замонига ҳам эга бўлади.

Улар тарихда айнан такрорланмайдилар. Масалан, Улуғбек (Муҳаммад Тарағай - 1394 йил 22 мартда таваллуд топган) фожеасини олиб қарайдиган бўлсак, бу зоти олий 1449 йилнинг 27 октябрида (баъзи манбааларда 29 октябрида) ўз ўғли Абдуллатифнинг разиллиги билан қатл этилиши такрорланмас бир фожеавий тарихий фактдир. Бунда ўлимнинг мотиви, даври, яъни фожеавий тарихий фактнинг асосчиси - падаркуш Абдуллатифнинг мана шу фожеавий фактнинг олдидан унинг ўзини ҳам ўз отасининг қатл этганидан андак вақт ўтмасдан унинг қатли кишилиқ тарихида кам учрайдиган ҳолда «ал-қасосул минал-ҳақ» қабалида калласининг кесилиши ҳам такрорланмас тарихий факт ҳисобланади.

- Бу борада муаррих Бўрибой Аҳмедов шундай ёзади: «*шу кеча Абдуллатиф ёмон ухлади, тун бўйи алаҳсираб чиқди, ёмон тушлар кўрди. Азонга яқин қаттиқ ухлаб қолган экан, яна туш кўрди: Ёши олтимышлардан ошган барваста, серсоқол бир одам унинг олдида мис табоқ келтириб қўйди. Абдуллатиф ёпқични олиб қараса, мис*

¹ Письмо об изучении и пользе истории. -Москва: Наука, 1978. -С. 26.

табоқда ўзининг кесилган боши эмиш. Қўрққанидан додлаб юборди ва ўз овозидан ўзи уйғониб кетди. «Хайрият-ей, туш экан бу» деди у ўз-ўзига, сўнг тоқчадан Низомий Ганжавийнинг «Ҳамса» сини олиб тўғри келган жойини очди. Очилган вароқда мана бу байт битилган экан:

Падаркуш подшоҳиро нашояд
Агар шояд ба-жуз шеш моҳ напойд.
Яъни:

Шох бўлмас отасин ўлдиргон одам
Ошмас олти ойдин магар бўлса ҳам.

- Э, танграм, бу не кўргулик? Шайх Низомий ушбу байтда кимни назарда тутган эканлар?

Абдуллатиф титраб қақшаганича хаёл денгизига чўмди. Ха, энди эслади - бу шеър не боис ёзилгани ва кимга аталгани маълум. Фахриддин Розийнинг «Ҳадоиқ ул-анвор» («Нурлар боғи») китобини Хиротда Бойсунқур мирзо кутубхонасида кўрган, ўқиган ва ёқтириб қолиб, ундан нусха кўчиртириб олган эди. Тарихда ўтган падаркушлар хақида мана шу «Ҳақоиқ ас-сеҳр» да ёзилган. Падаркушларнинг номлари ҳам эсига тушди. Булардан бири-Шеруя, Сосонийлар сулоласидан Кубод I нинг ўғли. Яна биттаси Мунтасирдир.

- Ха, дахшат бу! Нахотки, биз Шеруя бирлан Мунтасирнинг ишини тутдик? Йўқ, бундай бўлиши асло мумкин эрмас. Шеруя бирлан Мунтасир оталарини ўз қўллари билан ўлдиргон бўлсалар, биз эрсак отамизга қўл текизғонимиз йўқ. Ул жанобни малъун Аббос ўлдиргон, биз эрсак бу қотилни жазога тортдук.

Абдуллатиф нима қилса ҳам ўзини оқлашга уринди. Лекин шу пайт қаёқдандир нидо келди:

- Йўқ тақсирим, сиз ҳам падаркушлар рўйхатига тиркалғонсиз. Шайх Низомийнинг ушбу шеъри сизга ҳам тааллуқли.

- Э, парвардигори олам. Нахотки мен ҳам падаркуш бўлган.

- Йўқ шахзодам сизни энди ҳеч ким ўз ҳимоясига ололмайду. Ўз қўли билан ўлдирдим, одам ёллаб ўлдирдим, онинг не фарқи бор?! Ҳимоячи қидириб овора бўлманг, далил-дастак ҳам ахтарманг, шахзодам, сиз ҳам падаркушсиз. Отангизни ноҳақ тўкилгон қони сизни чорлаб турубдур, охират сафаригача ҳозирлигингизни кўрингиз, ҳазратим.

Абдуллатиф сапчиб ўрнидан туриб ташқарига чикди. Кўзлари тиниб, боши тарс ёрилиб кўчгундай бўлди.

Нахотки, ҳаёт битган бўлса ?!

(Бўрибой Аҳмедов «Улуғбек». Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти 1989 йил, 206-207 бетлар.

-Эндиги воқеани тарихчи Мирхонд ва «Тарихи Абулхайр-хоний» китобининг муаллифи Масъуд ибн Усмон Кўхистонийдан эшитамиз.

«Жангу-жадалларда Рустами дoston ва Исфандиёрдек бўлгон ва Абдулазиз мирзо тарафидин мартабаси юқорилатдирилгон Бобо Хусайн баҳодир икки номдор подшоҳ: Улуғбек Кўрагон бирлан мирзо Абдулазиз шаҳид этилгонларидин сўнгра қасд қилуб бадқирдор Абдуллатиф мирзонинг хизматига кирдилар, аммо қалбида анча кина сақлаб, ул бадқирдорни маҳв этиш хаёли билан юрдилар.

Бобо Хусайн баҳодир ўша куни камонни елкага осуб, жонни шу ишга тикди, содиқ навқари бирлан Абдуллатифнинг йўлини пойлади. Шахзоданинг навқари Чорраҳа дарвозасидин ташқарига чикди ва тор кўча бўйлаб йўл четигаги катта қайрағоч орқасида пойлаб турдилар. Абдуллатиф аларнинг ёнгинасидан ўтуб кетди, лекин беш-олти қадам ўтгач, Бобо Хусайн камонни елкасидин олди ва уни ўқлаб шахзодани аниқ нишонга олди. Абдуллатиф фақат «Олло, ўқ тегди!» деб айтишга улгурди, холос. У отдин кулаб тушди ва шу топдаёқ жон берди. Ўқ анинг чап курагини тешиб ўтиб юрагига қадалгон эркин. Мирзонинг мулозимлари олди-орқасига қарамайин тум-тарақай бўлиб қочдилар. Бобо Хусайн баҳодирнинг навқари чопуб боруб Абдуллатифнинг бошини кесиб олди ва хуржунига солди. Падаркуш Абдуллатифнинг бошини шу пайтнинг ўзидаёқ Регистонга олуб боруб мирзо Улуғбек мадрасасининг пештохига осуб қўйдилар. »

Бу воқеа 854 йил рабби ул-аввал ойининг 26 кунида (1450 йил 9 май) содир бўлди.

Уч кунгача Регистондан одам оёғи узилмади. Ақобир, Умаро ва шаҳар уламози ўша куниеқ мирзо Абдуллани Кўксаройдан олиб чиқдилар ва уни подшоҳ кўтардилар. Янги подшо номига хутба Улуғбек мадрасасида шайхул Исломо хожа Бурхониддин томонидан ўқилди.

Яна бир мисол: Россияда 1861 йилда чор ҳукуматининг 19 феврал қарори билан крепостной тузумнинг бекор қилиниши ҳам алоҳида тарихий факт ҳисобланади. Бу ҳодиса Россияда 1861 йилнинг 19 февралда содир бўлиб, «юқоридан», яъни давлат аппарати томонидан туриб крепостной тузумни бекор қилган «Ислохот» эди (Хўш, аслида-чи?).

Иккинчидан, бу фактлар ўзларига хос ҳодиса воқеаларни баён этади. Масалан, шундай тушунчаларни олсак: «баршчина», «оброк» - булар тарихий фактлар бўлиб, фақат маълум даврга ва маълум ижтимоий тузумга оид бўлади (Хўш, капиталистик тузумда шундай тушунчалар борми?). Бундай фактларни биз тарихий воқеалар гуруҳига киритамиз. Яна бир мисол: 1640-йилларда Англияда содир бўлган «саноат тўнтарилиши». Бу тушунча XVI асрнинг 40-йиллари шароитида қўл меҳнатини машина билан алмашинуви, феодализм, қаърида капиталистик муносабатлар элементларини шаклланиб бораётганлигидан далолат берадиган тушунчалар сирасига киради («Қўйлар одамларни еб бормоқда» деган ибора нималарга ишора этар эди?). Шу билан бирга бу тушунчани янада батафсил очиб бериш, ўқувчиларга икки янги синф-ишчилар синфи билан буржуазия синфларининг шаклланиши диалектикасини ҳам яққол ифодаб беради.

Биз юқорида тарихий фактларни икки ҳолатда кўриб чиқдик. Лекин, айрим методик адабиётларда тарихий фактларнинг уч гуруҳга бўлиш тавсия этилганлигини ҳам кўрамиз. Масалан: «Актуальные вопросы методики преподавания истории в школе» (Москва, 1984 йил, 39-бет) кўлланмасида шўролар даври таниқли методист-олими Г. М. Донской *тарихий фактларни уч гуруҳга бўлишни қуйидагича тавсия этади:*

1. Алоҳида олинган воқеалар, такрорланмайдиган ҳодисалар;
2. Кўп маротаба такрорланадиган ҳодисалар, бир-бирларига ўхшаш бўлган фактлар;
3. Замонда, сабаб ва оқибатларида, ўзаро мантиқий алоқадорликлар бўлиб, ягона бир занжирни ташкил этадиган жараёнлар.

Келинг, энди бу уч шартни юқоридаги асар чоп этилган XX асрнинг 80-йилларигача содир бўлган фактлар мисолида эмасу, кўплаб умумбашарий муаммоларни келтириб чиқараётган XX асрнинг охири ва XXI асрнинг бошларидаги фактлар, тушунчалар,

воқеа ва ҳодисалар мисолида олиб қарайлик.

Биринчидан, «алоҳида» ва «такрорланмайдиган» воқеанинг энг ягона мисоли қилиб ўтган асрнинг 60-йилларида собиқ Шўролар давлатида КПСС томонидан қабул қилинган «Коммунистик жамият қуриш Программаси»да қайд этилган «Совет жамиятининг бугунги авлодлари коммунизм даврида яшайдилар» дейилган хаёлпарастлик билан йўғрилган жаҳоннинг ўз давридаги энг кучли давлати бўлган СССРнинг 1990 йилга келиб парчаланиб кетганлиги мисолида кўрилса; Иккинчидан, яна энг янги тарих даврига мурожаат қиладиган бўлсак, 1999 йил 16 февралда бир гуруҳ диний экстремистларнинг хатти-ҳаракатлари билан Тошкент шаҳрида содир бўлган портлашлар, 2001 йил 11 сентябрида бугунги кунда ўзича дунёнинг хоҳлаган гўшаси-ю, хоҳлаган мамлакатига, жумладан бизнинг мустақил Ўзбекистонимизга ҳам «демократия экспорт қилиш»га уриниб келаётган АҚШнинг дунёга энг машхур бўлган «Савдо Маркази» ва дунёни ўз ҳарбий қудрати билан кўрқитишга ҳаракат қилиб келаётган бу давлатнинг қуролли кучлари маҳкамаси жойлашган Пентагоннинг экстремистлар томонидан қулини кўкка созурилганлиги, шунингдек жаҳондаги энг қудратли ҳарбий потенциалга эга бўлгани буюк давлатлардан яна бири Россия Федерациясининг пойтахти - тарихий шаҳар Москвада куппа-кундузи содир бўлган бир неча портлашлар, Беслон фожеаси, Боғдодда АҚШ ҳукуматининг босқинчиликсиёсатига қарши деярли ҳар куни содир бўлаётган террорчилик ҳаракатлари натижасида юзлаб одамларнинг ҳаётдан кўз юмиш ҳоллари ва бу жараёнларнинг бугунги кунда ҳам давом этиб келаётганлиги юқорида қайд этганимиздек, «Кўп маротаба такрорланадиган ҳодисалар, бир-бирига ўхшаш фактлар» сирасига киради.

Учинчидан: «Замонда, сабаб ва оқибатларида ўзаро мантиқий алоқадорликлар бўлиб, ягона бир занжирни ташкил этадиган жараён»нинг классик мисоли-бу Собиқ Шўролар давлати ҳудудида унинг парчаланиб кетганлиги натижасида вужудга келган суверен мустақил давлатларни, ундан ҳам характерлироғи, Грузия, Украина ва Қирғизистонда вужудга келган «Зарғалдоқ» инқилобларини мисол қилиб келтиришимиз мумкин.

Мазкур ўринда шуни унитмаслик керакки, педагог дарс жараёнида юқоридаги масалаларнинг ечими йўлида фаолият олиб

борар экан, айниқса юқори синфларда мазкур методика алоҳида олинган аниқ мавзу мисолида атрофлича очиб беришга муваффақ бўлинса, ўқувчиларнинг тарих ўрганишга бўлган қизиқишлари тахлилий тафаккур маҳсулидан келиб чиқадиган эҳтиёж сифатида янада такомиллашиб боради.

Гап шундаки, она Ватанимиз тарихига алоқадор бўлган, шундай фикр-мулоҳазалар, турли йўналишда берилган баҳолар борки, биз шундай фикр-мулоҳазаларни талабаларга етказишда аччиқ бўлса-да, содир бўлган тарихий воқеаларни қандай бўлса ўшандайлигича баҳолашга эришмоғимиз керак. Масалан, рус подшоси Николай II нинг 1916 йил июнида *«Империядаги бегона халқлар эркин аҳолисини ҳаракатдаги армия ҳудудларида ҳарбий иншоатлар ва шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай оғир ишларга жалб қилиш»* тўғрисидаги фармонида кўра Сибирь, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Кавказ орти ҳудудларидан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 400. 000 кишини мардикорликка олиш буюрилган.

Табиийки, бу фармон «Учлар иттифоқи»ни фаол аъзоси бўлган Россиянинг Биринчи жаҳон урушида ҳам ҳарбий, ҳам иқтисодий-ижтимоий жиҳатдан ниҳоят танг ахволда қолган бир даврига тўғри келган.

Рус подшоси Николай II нинг юқорида келтирилган фармонида алоҳида қайд этилгандек, биз рус империяси учун **«Бегона халқ»** бўлганлигимиз боис, **«оғир ишлар»**ни одам боласи чидаши ниҳоятда оғир бўлган шароитларда бажаришимиз керак эди.

Мазкур ўринда талабалар диққат-эътибори халқимиз шўролар истилосидан олдинги Чор Россияси империяси даврида ҳам «Бегона халқлар» бўлиб келганлигини, шу боис ҳаётда энг оддий инсон ҳуқуқлардан маҳрум бўлиб, хор-зорликда умр кечириб келганликлари тарихий ҳужжатлар асосида кўрсатиб берилиши билан бир қаторда, Биринчи Президент Ислом Каримовнинг 2005 йил 14 январида Россияда чиқадиган «Независимая газета»нинг мухбирига берган интервьюсида Чор Россияси империяси давридагина эмас, ҳатто шўролар «Империяси даврида ҳам бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашган. Холбуки бизга нисбатан шундай фикрда бўлганлар одамларимиз бошқача тарбия кўрганини, улар Собик иттифоқнинг бошқа ҳудудларида содир бўлган кўп воқеаларнинг ўз юртларида такрорланишига сира

ҳам йўл қўймаслигини англамас эдилар. Яъни одамларимизнинг менталитети ўзгача» деб кўрсатган концепцион фикрларига қаратилади.

Яна шуни унутмаслик керакки, шўролар даврида ўзбек халқининг шўролар истилоси даврига қадар Ўзбекистон халқининг саводхонлиги хусусида ҳам тарихий ҳужжатлар асосида эмасу, шўролар тузуми даврида халқ таълимини кўкларга кўтариб мақташ мақсадида сохталаштириб кўрсатиб, айрим дарсликларда 2, 6 фоиз, яна бошқаларида 4, 6 фоиз саводхонлар бор эди, деб қайд этилар эди. Лекин халқимиз орасида саводхонликнинг паст даражада бўлиши Чор Россияси мустамлакачилик сиёсатининг оқибатлари эканлиги кўрсатилмас эди. Холбуки, Чор Россияси мустамлакаси даврида монополистик ҳукумат томонидан ҳар бир маҳаллий фуқаронинг маърифий-маънавий эҳтиёжлари учун давлат хазинасидан бир йил давомида бир танга харажат сарфланиши лозимлиги тарихий ҳужжатларда аниқ баён этилган. Хўш, ўша даврда Россиянинг бир танга пулининг қиймати қандай эди? Бунга аниқ жавоб бериш учун тарих ўқитувчиси методика фанида «Таълим-тарбияга интеграцион ёндашиш шартлари» деган талабга амал қилиб адабиётлар дарсларида ўрганиладиган шоир Муқимийнинг «Саёҳатнома» шеърига мурожаат қиладиган бўлса, Унда қуйидаги сатрларни ўқиди:

«Бордим шаҳардан якка тут, баққоли дузду бадбурут,

Бир танга сотгай бир курут, инсофи йўқ таррор экан»

Демак, Чор мустамлакаси даврида маҳаллий бир фуқаронинг маърифий ва маънавий эҳтиёжи учун бир йил давомида сарфланган харажати *бир дона курут қийматига тўғри келган экан.*

Энди табиий бир савол пайдо бўлади. *Хўш, миллий мустақилликка эришганимиздан кейин давлат томонидан халқ таълимини молиялаш масаласи қандай қўйилмоқда?* Бунга аниқ жавобни 2005 йил 28 декабрда Тошкент шаҳрида жойлашган «Талабалар шаҳарчаси»да талабалар турар жойларининг катта таъмирига мухтож эканлиги, 2005 йилда Ўзбекистон ҳукумати халқ таълими эҳтиёжлари учун 450 минг миллиард сўм маблағ сарфлаганлигини талабаларга мустақиллик даврининг мамлакатимизда халқ таълимини ривожиди тутган ўрнини кўрсатиб беришда катта миллий ғурур тушучасини шаклантиришда алоҳида аҳамият касб этади.

Мана бир неча йилдирки, жаҳон давлатчилиги АҚШнинг Боғдодда оммавий қирғин қуроли бор деб гумонсираб, Буюк Британия, Италия, Испания, Жанубий Корея, Япония, Германия, Франция ва бошқа давлатлардан чегараланган армия кўшинларини Ироқдаги уруш ҳаракатларига жалб этди.

Бирок, АҚШ сенатининг тан олишича, АҚШнинг Марказий Разведка Бошқармаси (МРБ) Боғдодда оммавий қирғин қуроли борлиги хусусида умуман нотўғри маълумот берган экан. Лекин, АҚШнинг кўпмингли армия кўшинлари ҳозирга қадар Ироққа «демократияни экспорт қилиш» билан банд. Мазкур ўринда талабаларга АҚШнинг Ироққа қарши либ бораётган курашидан кўзлаган мақсади батамом бошқа эканлиги, аслида АҚШ «Афғонистонда демократия ўрнатаман» деб қилган хатти-ҳаракатидан кузатган мақсади ҳам яқин Шарқда ўзининг ҳарбий базаларини қуришдан иборат эканлигини, қолаверса Ироқ нефтини қўлга киритиш учун жон-жаҳди билан кураш олиб бораётганлиги атрофлича аниқ фактлар асосида очиб берилмоғи керак. Ниҳоят, АҚШ томонидан Ироққа «демократияни экспорт қилиш» аслида Афғонистон вариантининг такрорланиши холос эканлигини талабаларга уқтириш, мавзуни ўрганиш жараёнида ўқувчи-ёшларни ғоявий-сиёсий руҳда тарбиялашда катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Бу борада Россия Қурулли Кучлари Бош Штабининг бошлиғи Юрий Булавский 2005 йил 13 декабрида «Труд» газетасига берган интервьюсида қуйидагиларни баён этади:

«Бир сўз билан айтганда, Россия билан НАТО ўртасидаги ўзаро муносабатларда совуқлик бор. Айтайлик, ядро қурулларини тарқатмаслик борасида бизларнинг позицияларимиз бошқа-бошқа. Кўп ҳолларда қарашларимиз бир-биридан фарқлаиб қолмоқда. Масалан, АҚШ КХДР ва Эроннинг ядро дастурларига ёрқин очиқлик киритишни очиқ талаб этгани ҳолда, ўзининг иттифоқдоши бўлмиши Исроилда ядро қурулининг қудратли захираси яратилаётганлигидан кўз юмиб келмоқда. Ядро технологиясини тарқатмаслик масаласида ҳам АҚШнинг муносабати худди ана шундай бўлиб қолмоқда. Бу масалаларда биз, яъни Россия, улар учун исталмаган ҳолдаги рақобатдамиз. Худди шу вақтда америкаликлар бундай технологияларни ўз ҳамкорларидан бўлган ўша

Исроилга етказиб турибди. АҚШ томонидан «Заргалдоқ» ва шунга ўхшаш бошқа инқилобларни очиқ-ойдин қўллаб-қувватлаб келаётганлиги ҳам бизни қаноатлантирмайди. Халқ қандай яшагини ўзи хал этмоғи лозим».

Тарих дарсларида «воқеа», «ҳодиса», «факт», «тушунча», «жараён» хусусида гап борганда педагог томонидан танланадиган ва қўлланиладиган аргументлар ниҳоятда ҳақиқий бўлиб, талабалар онгига бир умрга муҳрланадиган бўлиши лозим. Шу мақсадда ХХI аср бошига келганда дунёнинг айрим давлат арбоблари томонидан «демократияни экспорт қилиш» йўлидаги хатти-ҳаракатларини очиб ташлаш ўқувчи-ёшларнинг ғоявий-сиёсий руҳда тарбиялашда, қолаверса, ХХI аср шароитида жаҳонда содир бўлиб ўтган геополитик сиёсатдан ўз вақтида бохабар қилиб боришларида, уларни комил инсонлар бўлиб етишишларида ўзларининг улкан ҳиссаларини қўшган бўлардилар.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ҳодисалар ҳам типик фактлар бўлиб, албатта сабаб ва оқибат жараёнлари билан бевосита алоқадор, шу жараёнларни албатта ўз ичига олади.

Жараён, яъни ҳодисаларни содир бўлиш жараёни - бу ҳам ҳодиса бўлиб, фақат тарихий жараёнларни юқори даражада умумлаштиришни, яъни тарихий тараққиётнинг барча қонуниятларини фактларга келадиган бўлсак, улар ўзларининг ҳажми, мураккаблиги ва моҳияти билан бир-бирларидан ажралиб туради.

2. Тарих дарсларида тарихий фактларнинг ўрни

Маълумки воқеа ва ходисалар бир-бирлари билан узвий алоқадорликда бўлиб, бир турдаги гуруҳ фактларини ўрганиш, бошқаларини тушуниб олишга ёрдам беради.

Алоҳида олинган, такрорланмайдиган тарихий фактлар ва воқеаларни ўрганиш типик шакли эканлигини гувоҳи бўламиз.

Тарихни ўрганишда факт муҳим рол ўйнайди. Чунки, фактлар назарий хулосалар чиқариш ва умумлаштиришларда муҳим асос бўлиб хизмат қилади.

Тарих фактлар билан тўла. Шундай экан, бир тарих дарсларида тарихий фактларни танлашда қуйидаги талабаларга риоя этмоғимиз

лозим:

1. Фактлар илмий жиҳатдан атрофлича асосланган бўлиши керак;
2. Танланган фактлар тарихий жараёни тушунишда илмий ва амалий аҳамият касб этмоғи керак;
3. Танланган фактлар максимум аниқ ва образли бўлсин;
4. Танланган фактлар ўқувчиларни мустақил тафаккур этишга, унинг моҳиятига баҳо беришга йўналтирилган бўлмоғи керак.

Шу нарса муҳимки, ўқитувчи дарс жараёнида фактларни танлашда ўқувчиларнинг ёшларини албатта ҳисобга олмоғи керак. Масалан, VI-IX-синфларида фактлар кўпроқ образли шаклда танланса, юқори синфларга келганда танланадиган фактлар ўқувчиларда илмий дунёқарашларини шакллантиришга ёрдам берадиган бўлсин (Масалан, фактларни давлат ҳужжатлари, Президент асарлари, нутқлари ёки оммавий ахборот воситаларига берган интервьюларида фойдаланиш ўқитувчига тарих дарсини давр талаби асосида олиб бориш йўлидаги муаммолар ечимидаги фаол иштирокини таъминлайди).

Ўқувчилар факт ўртасидаги узвий алоқадорликларини қанчалик пухта ўзлаштирсалар, уларнинг фактлар асосида олган билимлари шундай системалашиб боради. Чунки, улар ҳар бир дарсда олдинги дарслардан ўрганган фактлардан келиб чиқадиган назарий хулосаларга эга бўлиб борадилар. *Худди мана шу методик қонуният ҳисобга олинган ҳолда дарс тузилишида:*

- а) «Дарснинг таълимий мақсади»;
- б) «Дарснинг тарбиявий мақсади деган» талаблардан кейин
- в) «Дарсда ривожлантириб бориладиган таълим» талабининг тарих ўқитиш методикаси назариясининг ажралмас қисми бўлиб келаётган талаблар мавжуд.

Тарихий билимларни умумлаштириш ва тизимлаштириб бориш - бу тарихий илмий асослар тушунишнинг асосий куролидир. Тарихий билимларни шакллантириш билмаган нарсадан уни билиб олишга, тўла бўлмаган, юзаки, бир-бирлари билан боғланмаган билимлардан нисбатан тўла билимларга эришиш, чуқур онгли равишда англаб олган, системалаштирган, кундалик амалий фаолиятда қўлланиши лозим бўлган билимларни эгаллаш йўлидаги ҳаракатни ифода этади.

Билиш диалектикаси шундай: у тарихий фактлар тўғрисидаги аниқ образларни яратиш, яъни тарихий тасаввурни яратишдан бошланади. Тарих ўқитувчиси ҳар бир дарсда мана шу методик талабни маҳорат билан қўлламоғи керак. Бу борада классик педагогика вакили К. Д. Ушинский, шўролар даври тарихчи-методист олимлари Н. В. Андреевская, В. Н. Бернадский, А. И. Стражев, А. А. Вагин, П. В. Гора ва бошқалар асарларида тарихий тушунчаларни фактлар воситасида билиш жараёни ўзининг атрофлича баёнини топган.

Тарих ўрганиш жараёнида тарихий тасаввурларнинг уч хил турини кўрамиз. Шунини алоҳида қайд этиб ўтиш лозимки, тарихий тасаввурларнинг роли ва турларини билишни ўзига кифоя этилмасдан, балки уларни, яъни тарихий тасаввурларни яратиш бўйича қилинадиган ишлар методикасини ҳам атрофлича эгалламоқ керак.

Тарихий тасаввур ҳамма ёшдаги ўқувчиларда ҳам шакллантирилиб борилсада, уларни деталлаштириш даражаси турличадир. Масалан, V-VII синфларда тарих ўқитиш жараёнида кўргазмали образларни қўллаш алоҳида аҳамият касб этади (Н. В. Гора). Бу нарса шу билан алоқадорки, бу синфлардаги ўқувчиларда тарихий билим захиралари бирмунча саёз, шунинг учун ҳам адекват, яъни ўхшаш даврларнинг образлари яратилмоғи керак. Ўрта синфларда (V-VII) бу масалага лоқайдлик билан қараш тарих ўрганишни давр талаби даражасида бойитилишига путур еткази.

Ўқувчиларда тарихий тасаввурни шакллантиришда *кўргазмали қурооллар, иллюстрациялар, схемалар, аппликация*, шунингдек мавзуй хариталарнинг роли беқиёс каттадир.

Яна бир масала. Тарих ҳар доим макон ва замонда содир бўлади. Бунда тарих ўқитиш методикаси талабларидан бири - «Давр лентаси»дан фойдаланиш дарс самарадорлигини оширишнинг асосий шартларидан биридир. (Масалан, Мустақил Ўзбекистон Республикасининг вужудга келиши, шаклланиш, такомиллашиб бориш жараёни, «Ўзбек модели» республикамиз анъаналарига кўра мустақилликка эришгандан буён ҳар бир йилни наларига кўра мустақилликка эришгандан буён ҳар бир йилни маълум умумдавлат муаммосини хал этишга бағишланганлиги: 1991 йил- «Алишер Навоий йили», 1992 йил «Хамширалар йили», 1993 йил-«Ахмад яссавий йили», 1994 йил-«Мирзо Улуғбек йили», 1995 йил-«Ибн Сино йили», 1996 йил-«Амир Темур йили», 1997

лозим:

1. Фактлар илмий жихатдан атрофлича асосланган бўлиши керак;
2. Танланган фактлар тарихий жараёни тушунишда илмий ва амалий аҳамият касб этмоғи керак;
3. Танланган фактлар **максимум** аниқ ва образли бўлсин;
4. Танланган фактлар ўқувчиларни мустақил тафаккур этишга, унинг моҳиятига баҳо беришга йўналтирилган бўлмоғи керак.

Шу нарса муҳимки, ўқитувчи дарс жараёнида фактларни танлашда ўқувчиларнинг ёшларини албатта ҳисобга олмоғи керак. Масалан, VI-IX-синфларида фактлар кўпроқ образли шаклда танланса, юқори синфларга келганда танланадиган фактлар ўқувчиларда илмий дунёқарашларини шакллантиришга ёрдам берадиган бўлсин (Масалан, фактларни давлат ҳужжатлари, Президент асарлари, нутқлари ёки оммавий ахборот воситаларига берган интервьюларида фойдаланиш ўқитувчига тарих дарсини давр талаби асосида олиб бориш йўлидаги муаммолар ечимидаги фаол иштирокини таъминлайди).

Ўқувчилар факт ўртасидаги узвий алоқадорликларини қанчалик пухта ўзлаштирсалар, уларнинг фактлар асосида олган билимлари шундай системалашиб боради. Чунки, улар ҳар бир дарсда олдинги дарслардан ўрганган фактлардан келиб чиқадиган назарий хулосаларга эга бўлиб борадилар. *Худди мана шу методик қонуният ҳисобга олинган ҳолда дарс тузилишида:*

- а) «Дарснинг таълимий мақсади»;
- б) «Дарснинг тарбиявий мақсади деган» талаблардан кейин
- в) «Дарсда ривожлантириб бориладиган таълим» талабининг тарих ўқитиш методикаси назариясининг ажралмас қисми бўлиб келаётган талаблар мавжуд.

Тарихий билимларни умумлаштириш ва тизимлаштириб бориш - бу тарихий илмий асослар тушунишнинг асосий қуролидир. Тарихий билимларни шакллантириш билмаган нарсадан уни билиб олишга, тўла бўлмаган, юзаки, бир-бирлари билан боғланмаган билимлардан нисбатан тўла билимларга эришиш, чуқур онгли равишда англаб олган, системалаштирган, кундалик амалий фаолиятда қўлланиши лозим бўлган билимларни эгаллаш йўлидаги ҳаракатни ифода этади.

Билиш диалектикаси шундай: у тарихий фактлар тўғрисидаги аниқ образларни яратиш, яъни тарихий тасаввурни яратишдан бошланади. Тарих ўқитувчиси ҳар бир дарсда мана шу методик талабни маҳорат билан қўлламоғи керак. Бу борада классик педагогика вакили К. Д. Ушинский, шўролар даври тарихчи-методист олимлари Н. В. Андреевская, В. Н. Бернадский, А. И. Стражев, А. А. Вагин, П. В. Гора ва бошқалар асарларида тарихий тушунчаларни фактлар воситасида билиш жараёни ўзининг атрофлича баёнини топган.

Тарих ўрганиш жараёнида **тарихий тасаввурларнинг уч хил турини** кўрамиз. Шунини алоҳида қайд этиб ўтиш лозимки, тарихий тасаввурларнинг роли ва турларини билишни ўзигина кифоя этилмасдан, балки уларни, яъни тарихий тасаввурларни яратиш бўйича қилинадиган ишлар методикасини ҳам атрофлича эгалламоқ керак.

Тарихий тасаввур ҳамма ёшдаги ўқувчиларда ҳам шакллантирилиб борилсада, уларни **деталлаштириш** даражаси турличадир. Масалан, V-VII синфларда тарих ўқитиш жараёнида кўргазмали образларни қўллаш алоҳида аҳамият касб этади (Н. В. Гора). Бу нарса шу билан алоқадорки, бу синфлардаги ўқувчиларда тарихий билим захиралари бирмунча саёз, шунинг учун ҳам **адекват**, яъни ўхшаш даврларнинг образлари яратилмоғи керак. Ўрта синфларда (V-VII) бу масалага лоқайдлик билан қараш тарих ўрганишни давр талаби даражасида бойитилишига путур етказди.

Ўқувчиларда тарихий тасаввурни шакллантиришда *кўргазмали қуроллар, иллюстрациялар, схемалар, аппликация*, шунингдек мавзуй хариталарнинг роли бекиёс каттадир.

Яна бир масала. Тарих ҳар доим **макон ва замонда** содир бўлади. Бунда тарих ўқитиш методикаси талабларидан бири - «Давр лентаси»дан фойдаланиш дарс самарадорлигини оширишнинг асосий шартларидан биридир. (Масалан, Мустақил Ўзбекистон Республикасининг вужудга келиши, шаклланиш, такомиллашиб бориш жараёни, «Ўзбек модели» республикамиз анъаналарига кўра мустақилликка эришгандан буён ҳар бир йилни маълум умумдавлат муаммосини хал этишга бағишланганлиги: 1991 йил- «Алишер Навоий йили», 1992 йил «Хамширалар йили», 1993 йил-«Ахмад яссавий йили», 1994 йил-«Мирзо Улуғбек йили», 1995 йил-«Ибн Сино йили», 1996 йил-«Амир Темур йили», 1997

йил-«Инсон манфаатлари йили», 1998 йил-«Оила йили», 1999 йил-«Аёллар йили», 2000 йил «Соғлом авлод йили», 2001 йил - «Онalar ва болалар йили», 2002 йил - «Қарияларни қадрлаш йили», 2003 йил - «Обод маҳалла йили», 2004 йил - «Меҳр ва мурувват йили», 2005 йил - «Сихат-саломатлик йили», 2006 йил - «Ҳомийлар ва шифокорлар йили», 2007 йил - «Ижтимоий ҳимоя йили», 2008 йил-«Ёшлар йили», 2009 йил-«Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили», 2010 йил-«Баркамол авлод йили», 2011 йил-«Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили», 2012 йил-«Мустаҳкам оила йили», 2013 йил-«Обод турмуш йили», 2014 йил-«Соғлом бола йили», 2015 йил-«Кексаларни эъзозлаш йили», 2016 йил-«Соғлом бола-соғлом она йили», 2017 йил- «Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили», 2018 йил-«Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили», 2019 йил-«Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили», 2020 йил-«Илм-маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили».

Мактаб тарих курсидаги хронологик саналар ўзларининг моҳиятлари бўйича турлича бўлади.

Булар:

1. *Асосий саналар*, қайсики ўқувчилар хотираларида сақланиб туриши керак. Масалан, Ўзбекистон мустақилликка эришган сана, «Мустақиллик Декларацияси»нинг қабул қилиниши, «Мустақил Ўзбекистон Конституцияси»нинг қабул қилиниши, «Ўзбекистоннинг БМТга қабул қилиниши» ва ҳ. к.

2. *Таянч саналар*, тарих курсининг маълум даврини ўрганишда эсда сақлаб қолиш учун зарур бўлган саналар. Масалан, II жаҳон уруши 1939 йил 1 сентябр куни Германиянинг Польшага қарши кураш эълон қилиши билан бошланган бўлса 1945 йил 2 сентябрда АҚШнинг Япония бўғозидан турган «Миссури» ҳарбий крейсери бортида Япониянинг иттифоқчилар томонидан таслим қилинганлиги тўғрисидаги актга имзо чекиш билан якунланади. Яна бир мисолда биринчи жаҳон уруши келтириб чиққанлиги «сабаб» ва «баҳона»лар хусусида тўхтаб ўтиш ҳам ҳар икки жаҳон урушини маълум даражаларда солиштириб ўтишга имкон беради. Мазкур ўринда Австрия-Венгрия тахтининг меросхўри шахзода Франц Фердинанднинг ўлдирилиши билан алоқадор бўлган фактни ёритиб бериш талабга мувофиқ бўлар эди.

3. *Таянч саналари* ва иккинчи даражали фактлар билан алоқа ўрнатадиган саналардир.

Фикримизча, Она Ватанамиз тарихига алоқадор бўлган, шундай фикр-мулоҳазалар, турли йўналишда берилган баҳолар борки, биз уларнинг бугунги талаба ёшларимизга халқимизнинг босиб ўтган машаққатли тарихий йўллари қанчалик аччиқ бўлган бўлмасин, уларнинг тарихий фактлар асосида шундайлигича шарҳлаб бериш мумкин эмас. Бу борада «Ўзбекистон тарихи» курсида қатор мавзуларни ўрганишда тарихий фактлар асосида миллий мустақиллигимизни қўлга киритганлигимизга қадар ўзбек халқи чет эл босқинчилари томонидан қанчалик камситилиб келинганлигини умумий сўзлар билан эмас, балки аниқ тарихий фактлар асосида ёритиб беришимиз лозим. Афсуски, академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун «Ўзбекистон тарихи»дан мавжуд бўлган ўқув дастурларда муаллифларнинг тарих ўқитиш методикасига бўлган илмий-назарий талаблардан йироқликлари боис, академик лицей ва касб-хунар коллежларида Ўзбекистон тарихини ўрганишга бўлган узвийлик, яъни ўқувчиларни 7-8-9-синфларда Ўзбекистон тарихидан олган билимларига интеграцион ёндашишни амалга ошириб, тарих таълимини бир бутун ҳолда ўзлаштиришларига имкон бераётир. Ўқитувчилар малакасини ошириш курслари ва ҳатто институтлари эса бундай камчиликлар янада чуқурлашиб бормоқда. Натижада талабаларимизда кўп ҳолларда Ватанамизда содир бўлган у ёки бу тарихий воқеанинг сабаб-оқибатлари аниқ тарихий фактлар асосида кўрсатиб, илмий асосда тушунтириб бериш имкониятидан, тўла билим ва тасаввур шакллантирмасдан, кўп ҳолларда тарихий мавзулардаги бош ғоялар, таянч тушунчалари профессор В. Ф. Шаталов ибораси билан айтганда, ҳар бир мавзудаги таянч сигналлар албатта ўз ўрнида мақсадга ҳар бир мавзудаги таянч сигналлар албатта ўз ўрнида мақсадга мувофиқ ҳолда фойдаланиши керак бўлгани ҳолда, биз ўқувчи-ёшларга тарихий воқеалар, уларни келтириб чиқарган сабаб, натижалар, уларга раҳбарлик қилган тарихий шахслар хусусида тарихий билимлардан мутлоқ йироқ бўлган умумий сўзлар билан «кифояланиб» келаяпмиз.

Шу нарсани яна бир қарра эслатиб ўтишимиз жоизки, мустақил Ўзбекистон Республикаси тараққиётдан кутилаётган натижалар – бу мамлакатимизда демократик, ҳуқуқий, фуқаролик

жамият куришдек Олий мақсаддан иборатдир. Шундай экан, ана шу мақсадга эришмоқнинг асл илмий йўли бугунги кунда айрим давлат арбоблари томонидан айюҳаннос солиб “демократия” дейилмиш муқаддас тузумни зўравонлик билан бугунги Афғонистон ёки Ироқ мамлакатларида собиқ шўролар ҳудудида «Зарғалдоқ инқилоб» деган хунук ном олган ҳаракатлар натижасида вужудга келган Грузия, Украина ва Қирғизистон давлатлари ҳаётида содир бўлиб, зўрма-зўраки «ривожлантириш» йўлларида мутлоқ фарқ этган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13 йиллигига бағишланган тантанали маросимда «*Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг Олий қадрият*» мавзусидаги маърузада баён этилган биз эришмоқчи ва яратмоқчи бўлган демократияни куйидаги белгилари аниқ фактлар асосида атрофлича тушунтирилиб, ҳар бир талаба-ёшларимизнинг онгу шуурига тўла етказиб борилмоғи керак.

Хуллас, мана биз қурмоқчи бўлаётган демократияни асосий белгилари:

- жамоавий келишув. Қонунлар кўпчилик томонидан тасдиқланиб, тан олинади;
- ҳокимиятларнинг тасдиқланиши;
- жамиятнинг давлатдан устунлиги;
- оппозициянинг қонунийлиги;
- мажбурлаш эмас, ишонтириш афзал эканлиги;
- эркин рақобатбардош доимий сайловлар;
- инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
- ҳукумат органларини алмаштириш;
- мустақил оммавий ахборот воситалари;
- озчилик фикрини ҳурмат қилиш;
- ривожланган фуқаролик жамияти.

Лорд Болингброк «тарихни ўрганишнинг фойдаси» хусусида алоҳида қайд этганидек, ёш авлодга тарихий тараққиёт қонунларини кунт билан ўргатиш, тарихий фактлардан мақсадга мувофиқ фойдаланишларида ҳар бир педагог ўзининг илмий-педагогика хусусидаги ҳаётий тушунчаси маҳорати ва аниқ тарихий билимлари хазинасидан эгалланган маҳсулини ёш авлодга ҳар томонлама етказиб беришга эришмоғи лозим.

Зеро “*Тарихий воқеаларни, шахслар фаолиятини изоҳлаш йўли*

билан одамларни асл ҳақиқатдан огоҳ этишимиз керак. Чунки, биз шакллантираётган жамиятимиз мафкураси ҳам тарих булоқларидан озиқланади”¹

Савол ва топшириқлар:

1. Тарихий фактларни ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
2. Тарих дарсларида «воқеа», «ҳодиса», «факт», «тушунча», «жараён» хусусида гап борганда ўқитувчи томонидан танланган ва қўлланилган ҳолатлар қандай бўлишини изоҳлаб бера оласизми?
3. Тарих дарсларида тарихий фактларни танлашда қандай талабларга риоя этилиши лозим?
4. Сизнингча тарихий билимларни умумлаштириш ва тизимлаштириб бориш кундалик амалий фаолиятда қўлланилиши лозим бўлган билимларни эгаллаш йўлидаги ҳаракатни ифода эта оладими?
5. Тарих таълимида хронологик саналарнинг моҳиятини тушунтириб беринг.

Адабиётлар

1. И. А. Каримов. Тарихчи олимлар ва журналистлар билан суҳбат. // Мулоқот. 1998. №5. –Б. 15.
2. Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 г). –Москва: 1960.
3. Лорд Болингброк. Письмо об изучении и пользе истории. – Москва: Наука, 1978. –С. 26.
4. Турсунов И. И. Халқ таълимининг долзарб муаммолари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990.
5. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. – Тошкент: Университет, 1997.
6. Некрасов П. А. Изучение хронологии на уроках истории. – Одесса: 1960.

¹ И. А. Какримов. Тарихчи олимлар ва журналистлар билан суҳбат. // Мулоқот, 1998. №5. –Б. 15.

10-МАВЗУ: ТАРИХ ҶЎҚИТИШДА ТЕХНИК ВОСИТАЛАР ВА КЎРГАЗМАЛИ ҚУРОЛЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ

Режа:

1. Тарих ҶЎҚИТИШНИНГ КЎРГАЗМАЛИ МЕТОДИ ВА КЎРСАТМАЛИ ҚУРОЛЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ, УЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ.
2. Тарихни ҶЎҚИТИШГА ТЕХНИК ВОСИТАЛАРИНИ ЖОРИЙ ЭТИЛИШИ.
3. Тарих таълимида техник воситалардан фйдаланиш муаммолари.

Калит сўзлар: ностандарт қарорлар, глобал, интеллектуал салоҳият, фундаментал, классификация, иллюстрация, электрон доска, диапроектор, ахборот қурилмалари, мониторинг, телекоммуникация, моделлаштириш, виртуал музейлар, таълимни ахборотлаштириш, ахборотлашган сектор, визуаллаштириш, ахборот маданияти, интеллектуал салоҳият, таълим парадигмаси, алгоритмлаш назарияси, локал ва глобал, электрон дарслик, виртуал стенд, парадигма, статус.

1. Тарих ҶЎҚИТИШНИНГ КЎРГАЗМАЛИ МЕТОДИ ВА КЎРСАТМАЛИ ҚУРОЛЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ, УЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ

Ҳозирги даврда таълим инсон фаолиятининг энг йирик соҳаси бўлиб қолди. Бу тизимда бир миллиарддан кўп ўқувчилар, эллик миллиондан ортиқ педагоглар банддир. Таълимнинг ижтимоий роли сезиларли даражада ошди: инсоният тараққиёти истикболи кўп жиҳатдан унинг йўналиши ва самарадорлигига боғлиқ.

Таълимга бўлган бундай эътиборнинг сабаби замонавий жамиятнинг энг муҳим қадрияти ва асосий капитали янги билимларни эгаллай оладиган ҳамда ностандарт қарорлар қабул қила оладиган инсондир, деган тушунчага асосланган.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислон Каримовнинг “Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш - энг олий саодатдир” номли асарида “Ахборот-коммуникация технологиялари, математика, физика, кимё, саноат, менежмент - буларнинг ҳаммаси керак, албатта. Лекин, авва-

ламбор тарихни билиш - бу ҳаётини зарурат. Ҳаётни билиш, биз қайси асрда яшаётганимизни англаш - бу ҳаммамизнинг бурчимиз. Яъни, ҳаётдан оёғи узилган, реал воқеликдан узоқлашган одам ҳеч қачон ўз максадларига эриша олмайди. Ерда яшайдиган одамнинг ҳаёти шу замин, мана шу тупроқ билан боғлиқ бўлиши керак, у шу тупроқни кўзига суриб, унинг эртанги кунини янада обод қилишга ҳаракат қилиб яшаши зарур”, - эканлиги алоҳида таъкидланган¹.

Ҳозирги замон ахборот ва компьютер технологияларининг имкониятлари, глобал интернет тармоғининг пайдо бўлиши ва инсониятнинг кўп қиррали фаолиятига кириб бориши муносабати билан янада кескин ортиб кетди. ХХI асрда, таълимда рўй бераётган универсаллик, шунингдек, турли регионлар ва ўқув муассасаларида кечаётган таълимнинг глобаллашуви ва ривожланиши билан глобал интернет тармоғининг кескин ривожланиши имкониятларидан фйдаланиш очик таълим тизимини вужудга келтирмоқда.

Ахборот технологияларини таълим жараёнида қўллашнинг педагогик - психологик омиллари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 6 июнда қабул қилган «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот коммуникация технологияларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори² ахборотлаштиришнинг миллий тизимини шакллантириш, барча соҳаларда замонавий ахборот технологияларини жорий этиш ва ундан фйдаланиш, жаҳон ахборот ресурсларидан баҳраманд бўлишни кенгайтиришга замин яратади. Фан ва техниканинг жадал ривожланиши жамият ҳаётининг барча соҳаларини ахборотлаштиришга асос яратди. Мамлакатнинг иқтисодиётдаги, инсонлар ҳаёти ва жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни ахборот-технологик ривожланишнинг ҳолатига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Замонавий технологияларнинг ривожланиш ҳолати биринчи навбатда жамиятнинг интеллектуал салоҳиятига, жумладан, таълим соҳасининг ривожланишига боғлиқ.

¹ Каримов И. А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш - энг олий саодатдир. -Тошкент: O'zbekiston, НМИУ, 2015. -Б. 110.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 30 майдаги «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида»ги фармони.

Ҳозирги замон ўқитувчиси, ўз фани бўйича мутахассислигидан ташқари фанни ўқитаётганда ахборот ва коммуникация технологияларининг барча афзалликларидан бемалол фойдалана оладиган, ўқувчи ва талабаларда бу технологияларни амалда ишонч билан фан ва техниканинг мавжуд янгиликлари уларни ўқув дастурлари ва дарсликлари мазмунига жадал киритишни талаб этади ва бу орқали талабаларнинг замонавий билимларини шакллантиришга замин яратади. Замонавий ўқитиш технологияларининг жорий этилиши ва турли методик ёндашувлар эса, ўз навбатида, талабаларда кўплаб фундаментал тушунчаларни нисбатан енгил ва мустаҳкам шаклланишига қулай шароит яратади.

Билим олишнинг эса замонавий технологияси сифатида ўрганиш, дарс жараёнида масофавий таълимдан фойдаланиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидандир. Илғор тажриба таҳлили асосида ўқитувчи масофадан туриб ўқитишнинг жиҳатини ажратиб кўрсата олиши, машғулотларни ташқил этишни билиши, демакки тобора ривожланиб бораётган технологияни кўпроқ акс эттириши эҳтиёжи туғилди. Масофадан туриб ўқитишни ривожлантириш соҳасида бевосита шуғулланган ва ишлаётган, ушбу соҳада кўп йиллик интернетдан фойдаланиш тажрибасига эга бўлган жaxonнинг етук олимлари томонидан бажарилган ишларни тадқиқ қилиш натижаларидан кенг фойдаланиш ўринлидир.

Янги ахборот технологиялари таълим жараёнини вақт ёки жойлашган жойига боғлиқликдан халос қилди. Бироқ, айни бир вақтда, ахборот технологиялари ўқув жараёнида иштирок этаётганлар олдида янги кўшимча талаблар қўйди.

Оғзаки равишда материалларни ўзлаштириш кўрсаткичи 10%, бўлган шароитда дарс ўтиш самарасиз бўлади. Машғулотларда ўқув материални кўргазмали шаклда тақдим этиш лозим.

Кўрсатмалилик - ўқитиш ва тарихий билимларнинг ўрганишнинг кўрсатмали усули, ўқитувчи баёнининг манбаи ва уни кўрсатмали бўлиши, унинг ўқувчилардаги аниқ, тайёр образларга суяна билиши, ўқув воситаси материални баён қилиш вақтида кўрсатмали қуроллардан фойдаланиш ва кўрсатмали қуроллар воситасида ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш ҳамда уларнинг ўрганилаётган тарихий фактларни, воқеа ва ходисаларни айнан ўзини ёки уларнинг тасвирларини кўриш

ёрдамида ўрганишлари тушунилади.¹

Тарихий ҳужжатлар ва бадий адабиётлардан фойдаланиш ўқитувчи баёнини образли қилиб аниқлаштиради, кўрсатмали қуроллар воситасида ўқувчиларда ўтмиш тўғрисида ёрқин ва аниқ тасаввур ҳосил бўлади, ўқувчиларнинг эшитиш фаолиятига кўриш ва сезиш органларининг фаолияти ҳам қўшилади. Шу билан уларнинг билими янада чуқурлашади, мустаҳкамланади.

Тарих ўқитишнинг кўрсатмали бўлишининг таълимий ва тарбиявий аҳамияти ҳам катта. Аввало кўрсатмали қурол ўқувчиларнинг билим олишида муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Ўқитувчининг баёни ҳар қанча тўлиқ бўлганда ҳам ўқувчиларнинг воқеалар тўғрисидаги тасаввурлари тўла бўлмайди. Шунингдек, безаклардан фойдаланмай туриб, ўрганилаётган даврнинг манзарасини ҳам тўла, аниқ ва чуқур тасаввур қилиб бўлмайди.

Кўрсатмали қуроллар ўқувчиларнинг тарихий тасаввурларига аниқлик киритиш ва бу тасаввурларни аниқлаштиришга ёрдам беради.

Кўрсатмали тасвирлар тарихий факт ва ходисаларнинг ташқи кўринишинигина эмас, балки уларнинг ички моҳиятини ҳам очиб беради.

Кўрсатмали қуроллар ўқувчиларнинг мураккаб тарихий ходисаларни, тарихий тушунчаларнинг маъносини осонроқ тушуниб олишларига ёрдам беради.

Кўрсатмали қуроллар ўқувчиларда тарихий тушунчаларни шакллантиришга, уларнинг назарий хулосалаш ва умумлаштиришга, яқунларини, ижтимоий ривожланишнинг объектив қонуниятларини, ўзаро алоқаларни яхшироқ тушуниб олишларига ёрдам беради, шунингдек, ўқувчиларни эстетик жиҳатдан тарбиялашнинг муҳим воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади.

Шу тарика, кўрсатмалиликнинг аҳамияти тарихий фактларни, ходисаларни кўриш органлари иштирокида мушоҳада этиш ва улар хақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш билан чегараланмайди, мураккаб тарихий ходисаларни, тушунчаларни тушуниб олишни ҳам енгиллаштиради, тарихни ҳаққоний тушунишга ёрдам беради.

¹ Саъдиев А. Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитиш. -Тошкент: Ўқитувчи, 1993. -Б. 126.

Шундай қилиб, кўрсатмалилик методи:

1) тарихий билимларнинг асосий манбаларидан бири бўлиб хизмат қилади;

2) Ўқув материалнинг таълим-тарбия вазибаларини муваффақиятли амалга оширишга ёрдам беради;

3) Ўқитувчи баёнининг аниқ, образли ва таъсирчан бўлишига ёрдам беради;

4) ўқувчиларнинг ўқув материални ўрганишга кизикишини оширади ва уларнинг билиш фаолиятини фаоллаштиради;

5) Ўқитувчининг баёнини ва унинг дарсда қўлланган бошқа ўқув усулларини ўқувчиларнинг тушуниб олишини енгиллаштиради;

6) Ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятини ва ижодий қобилиятини ўстиради;

7) Ўқувчилар билимининг аниқ, чуқур ва мустахкам бўлишига ёрдам беради.

Кўрсатмали куроллар классификацияси.

Кўрсатмали куроллар ўзининг мазмуни, тарихий образларнинг характери, уларни тайёрлаш техникаси ва фойдаланиш усулларига қараб қўйидаги турларга бўлинади:

1. Предмет кўрсатмалилик - тарихий ёдгорликлар, эсдалик жойлари, меъморий ёдгорликлари хўжаликка доир ва бошқа қурилишлар, меҳнат куроллари, курол-яроғлар, рўзғор буюмлари, шу жумладан археологик топилмалар.

2. Тасвирий кўрсатмалар - ўқитишда фойдаланиш учун ишланган тарихий суратлар ва альбомлар, санъат асарлари, портретлар, расмлар, фотоҳужжатлар ва фотонусхалар, дарсликлардаги безаклар, ўқув диапозитивлари, диафильмлар ва кинофильмлар, макетлар, муляжлар, ҳар хил моделлар ва бошқалар.

3. Шартли кўрсатмали куроллар - тарихий ва контур хариталар, тарихий атласлар, чизмалар, графика, диаграмма ва картограммалар, анификациялар ва педагогик расмлар.

Предмет кўрсатмалилик таълимда алоҳида аҳамият касб этади. Физика, химия ёки ботаника ўқитувчилари ўрганилаётган мавзунини ўқувчиларга формула, шакл ва бошқаларда кўрсатиб тушунтирсалар тарих ўқитувчиси ундай имкониятдан маҳрумдир. Тарих ўқитувчиси ўқувчиларга ибтидоий одамлар ҳаёти ва фаолиятининг

айнан ўзини кўрсатиб беролмайди, фақат гапириб беради, кўрсатса фақат ибтидоий киши ишлатган куролларни, яшаган жойларини, ёки айтайлик феодалларнинг узаро урушларини эмас, урушда ишлатилган куролларни ва бошқа баъзи буюмларни, лекин ҳар ҳолда кишиларнинг ўтмишидан қолган бу ёдгорликлар тарихий воқеалар тўғрисида реал тасаввур қилишга сўзсиз ёрдам беради. Ўқувчилар орадан бир неча асрлар, хатто неча-неча минг йиллар ўтиб кетган замонлардаги воқеалар тўғрисида маълумот берувчи ҳақиқий буюм ва нарсаларни жуда кизикиш ва хаяжон билан ўрганадилар. Шунинг учун ҳам ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарихий ўтмишни ўрганишнинг асосий манбаларидан бири бўлган бу ёдгорликларни тўплаш ва улардан фойдаланишга жуда катта эътибор берилади.

Тасвирий кўрсатмали куроллар ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тажрибасида кўпроқ қўлланилади. Тасвирий кўрсатмалар бир неча хил бўлади:

а) ўтмишдан қолган ҳақиқий асл нусха ҳужжатлар асосида яратилган тасвирий кўрсатмалар, ҳужжатли фотосуратлар ва ҳужжатли кинофильмлар, предмет ёдгорликларининг тасвирлари, меҳнат куроллари, маданий ёдгорликларнинг тасвирлари ва бошқалар.

б) илмий жихатдан асослаб қайта тикланган меъморий ва бошқа ёдгорликлар тасвири, рўзғор буюмлари ёки уларнинг тасвири;

в) рассомнинг ижодий фаолияти билан қилинган тасвирий кўрсатмалар; тарихий санъат асарлари, дарсликда берилган иллюстрациялар, макетлар, моделлар ва бошқалар.

Кўрсатмали куролларни танлаш ва улардан фойдаланишда ўқитувчи қўйидагиларни эътиборга олиши лозим:

1. Ўқувчиларнинг ёши, билими ва малакалари ўсиб борган сари уларнинг предмет ва тасвирий кўрсатмаларга қизикиши ортиб боради. Масалан, 5-6-синф ўқувчиларини кўпроқ ўтмишдаги воқеа ва ходисаларнинг яхлит манзаралари тасвирланган расмлар, макетлар ва моделлар кизиктиради. Юқори синфлардаги ўқувчиларни эса предмет ёдгорликларининг айнан узи ва шартли кўрсатмалар кизиктиради.

2. Ҳар бир дарс учун танланган кўрсатмали курол мазмуни, гоя-

вийлиги, илмийлиги жихатидан талабга жавоб берадиган бўлиши, синф ўқувчиларига мос бўлиши, сони купайтириб юборилмаслиги лозим. Агарда кўрсатмали қуроллар купайиб кетса, ўқитувчи ва ўқувчилар шу қуроллар билан овора бўлиб қолиб, ўқувчиларнинг дарс материаллини ўзлаштиришларига халакит бериши мумкин. Дарсда энг муҳим 2—3 та кўрсатмали қуролни таҳлил қилиш ва ўрганиш кифоя.

3. Ўқувчиларнинг кўрсатмали қуролларни онгли равишда пухта ўзлаштириб олишларига эришиш керак. Бунинг учун масалан, ўқитувчи “Лой жанги”нинг чизмасини тушунтиришдан олдин, ўқувчиларни мўғуллар хона Илёсхўжанинг Турон ҳудудлариги юриши, ҳудудида олиб борилган жанглар билан таништиради. Сўнгра жанг чизмасини деворга илиб қўяди ва уни бўлимларга бўлиб ўқувчиларга ҳар бир бўлимни алоҳида тушунтириб беради.

4. Кўрсатмали қуроллар ўқитувчининг баёни жараёнида кўрсатиб борилади.

2. Тарихни ўқитишга техник воситаларини жорий этилиши

Таълим воситалари - ўқув жараёнини предметли қўллаб-қувватлаш. Педагогнинг нутқи, дарсликлар, синфдаги асбоб-ускуналар, ўқитишнинг техник воситалари ва б. воситалар ҳисобланади. Шунингдек, таълим воситалари - ўқув материаллини кўргазмали тақдим этиш ва шу билан бирга ўқитиш самардорлигини оширувчи ёрдамчи материаллар ҳисобланади.

Таълим воситаларини шартли равишда 3 гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Таълимнинг техник воситалари (ТТВ) - ўқув материаллини кўргазмали намоиш этишга, уни тизимли етказиб беришга ёрдам беради; талабаларга ўқув материаллини тушунишларига ва яхши эслаб қолишларига имкон беради.

2. Ёрдамчи таълим воситалари (ЁТВ) - графиклар, чизмалар, намуналар ва ҳ. к., бошқалар.

3. Ўқув - услубий материаллар (ЎУМ) - ўқув материаллар, ўзлаштирилган ўқув материалларини мустахкамлаш учун машқлар.

Булар талабаларнинг мустақил ишларини фаоллаштиришга ёрдам беради.

Таълимнинг техник воситаларига - компьютер, диапроектор, ёзув тахтаси, видеофильмлар, электрон доска, мультимедиали проекторлар, интерфаол синф доскалари ва бошқалар киради.

Кундалик турмушда турли кўринишдаги ахборотлар масалан, матнли, графикли, жадвалли, овозли (аудио), расмли, видео ва бошқа ахборотлар билан ишлашга тўғри келади. Ҳар бир турдаги ахборот билан ишлаш (йиғиш, сақлаш ва ҳ. к.) учун ҳар хил техник характеристикаларга эга бўлган ахборот қурилмалари керак бўлади.

Микроэлектроника ишлаб чиқариш технологиясининг ривожланиши ва замонавий процессорли компьютерларнинг яратилиши ахборотларни қайта ишлаш имкониятларини кенгайтиради.

Ҳозирги кунда таълим соҳасида ўқитишни компьютерлаштиришга катта эътибор берилмоқда, чунки замонавий ўқиш технологияларидан дарс жараёнида фойдаланиш катта ижобий натижалар беради. Ўқитишни компьютерлаштириш ёки ахборот технологияларидан фойдаланиш дастурига қўйидагиларни кириштириш мумкин:

- таълим тизимининг барча поғоналарида ахборотлаштиришни етакчи бўғинлигини таъминлаш;
- барча соҳалар бўйича билим беришда ахборотлаштиришни ривожлантиришни лойиҳалаш ва яратиш (мониторинг);
- ахборотлаштиришда меъёрий базаларни яратиш (илмий-методик бирлашмалар ва ҳ. к.);
- техник таъминот — компьютерлар, ахборот технологиясининг бошқа қурилмалари, уларга хизмат кўрсатиш учун керакли материалларни яратиш;
- телекоммуникация тармоқлари;
- таъминот ресурслари (дастурий таъминот, интернетдаги ахборотлар мажмуи, маълумотномалар ва ҳ. к.).

Ахборот технологиясидан фойдаланиш ва уни бирор-бир соҳага татбиқ этиш ўз ичига қатор вазифаларни олади. Қуйида ахборотлашган фаолият объектлари ҳақида гап юритамиз.

Бундай объектларга сонлар (ўлчаш ва моделлаштириш натижалари), матнлар, тасвирий ахборотнинг статистик ва динамик

ифодалари, расмлар, чизмалар, овозли образлар (ёзилган овоз, мусиқа) ва бошқалар киради.

Фойдаланувчининг мустақил ва онгли равишда олиб борадиган фаолиятига ахборот объектларини яратиш, керакли ахборот объектларини излаш, ахборотларни йиғиш, таҳлил қилиш ва ажратиб олиш, ташқиллаштириш, керакли кўринишда тасвирлаш, ахборот объектларини (матн, суҳбат, расм, ўйин ва бошқа кўринишда) узатиш, моделлаштириш, лойихалаш, объектларни режалаштириш ва бошқалар киради.

Ахборот технологияси моделлари муайян амалларни онгли ва режали амалга оширишда ўзлаштирилади. Бу жараён кўйидагиларни ўз ичига олади:

- компьютер, шунингдек, принтер, модем, микрофон ва овоз эшиттириш қурилмаси, кўчирма, рақамли видеокамера, мульти-медиа проектори кабилар ҳамда уларнинг дастурий таъминоти;
- ускунавий дастурий таъминот;
- виртуал матн конструкторлари, мультипликациялар, мусикалар, физик моделлар, географик хариталар ва ҳ. к. ;
- ахборотлар мажмуи — маълумотномалар, энциклопедиялар, виртуал музейлар ва ҳ. к.;
- техник кўникмалар мосламалар (тугмачалар мажмуидан тугмачаларга карамасдан маълумот киритиш, дастурий воситаларни дастлабки ўзлаштириш ва ҳ. к.).

Тараққий этган хорижий давлатлар ва республикамиздаги етакчи таълим муассасаларида компьютер технологиялари асосида ўқитиш дастурлари таҳлили сифат жиҳатидан янги ўқитиш воситалари бўлиб, улар анъанавий ўқитиш методларидан тубдан фарқ қилишини кўрсатмоқда. Бундай ёндашишнинг асосий воситаларидан бири сифатида, компьютерда моделлаштириш назариясини кўрсатиш мумкин.

Мультимедиа воситалари асосида ўқитиш жараёнида аниқ фанларни компьютер асосида тўлиқ ўқитиш, маъруза матнларини таҳрир қилиш, талабалар топширган назорат натижаларининг таҳлили асосида маъруза матнларини баён қилиш услубини яхшилаш, ўқувчи ва талабалар ахборот технологияларини мультимедиа воситалари асосида анимация элементларини дарс жараёнида кўриш, эшитиши ва мулоҳаза қилиш имкониятларига эга бўлади.

Таълимни ахборотлаштириш:

Ҳозирги жамиятни ахборотлаштириш жараёнининг асосий йўналишларидан бири таълимни ахборотлаштиришдир.

Таълимни ахборотлаштириш - кенг маънода таълим соҳасини методология, ўқитиш мақсадларининг психологик-педагогик тадбиғига йўналтирилган янги ахборот технологиялари воситаларидан самарали фойдаланиш ва яратиш (қайта ишлаш) амалиёти билан таъминлаш сифатида қаралади. Бундан ташқари, ахборотлаштириш масофали ўқитиш тизимининг тараққиёти учун база бўлиб хизмат қилади. Ахборотлаштириш жараёнида таълим тизимида янги ахборот технологиялари воситаларидан кенг кўламда фойдаланиш амалга оширилади.

Таълимни ахборотлаштириш, биринчи навбатда кўйидагиларни назарда тутати:

- компьютер техникаси, ахборот ва коммуникация технологияларнинг замонавий воситаларини тизимли ўрганиш, ташқил этиш ва фойдаланишни;
- талабаларнинг мустақил ишларини ташқил этиш, ўқув ва методик таъминлашни;
- ўқитувчилар томонидан зарурий ўқув-методик таъминотни яратиш бўйича ишларни;
- ахборот технологияларини самарали қўлланилишидан вужудга келаётган янги имкониятларни ҳисобга олган ҳолда ўқув жараёнини такомиллаштиришни тақозо этади.

Ахборотлаштиришнинг ягона тизими ўз олдида таълимнинг кенг доирадаги ҳамда мутахассисликка доир яратилган дастурини ўзлаштириш орқали мустақкам фундаментал билимга эга бўлган ва уларни ўз фаолиятида қўллай оладиган кадрлар тайёрлаш мақсадини кўяди.

Ахборотлаштиришнинг мақсади масофали ўқитиш тамойилларининг самарали тадбиридан иборат.

Ҳозирги замон фанининг ривожланиши, хусусан, илмий-тадқиқот усуллари ва воситалари муттасил мураккаблашиб боришида намоеъ бўладики, бу ахборот техникасини қўллашни тақозо этади.

Ахборот технологияси — бу ахборотни танлаш, жамғариш, таҳлил қилиш ва фойдаланувчига етказиб беришга йўналтирилган ҳисоблаш техникаси, электр алоқа, информатика имко-

ниятларининг уйғунлигидир. Ишлаб чиқариш жараёни замирида ётувчи ҳар қандай технологияни таърифлашда ишлов бериш предмети, усул ва методларини, ишлаб чиқариш куролларини, ишлаб чиқариш усулларининг тавсифини ажратиш мумкин. Технология жараён сифатида тартибга солинган ва ташкил этилган бўлади. Аммо анъанавий технологиялар моддий-энергетик омилларга таянса, ахборот технологияси ахборотга асосланади. Ахборот технологиясининг негизини моддий эмас, балки идеал омиллар ташкил этади. Ахборот технологияси ахборотнинг айланиши ва унга ишлов бериш жараёнлари мажмуи, шунингдек, бу жараёнларни тавсифлаш деб таърифланади. Ахборот маълумотларга ишлов бериш ва айланиш объектлари хисобланади. Ахборотга ишлов бериш жараёнларининг технологик маршрутлари ва сценарийларини тавсифлашнинг таркибий қисмларини яратиш мумкин. Шу боис ахборот технологияси тушунчаси икки хил назарий ва амалий нуқтаи-назардан талқин қилинади. Назарий нуқтаи-назардан ахборот технологияси илмий-техник фан бўлиб, унинг доирасида ахборот айланиши ва унга ишлов бериш автоматлаштирилган жараёнларни ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш муаммолари тадқиқ қилинади. Амалий нуқтаи-назардан ахборот технологияси ахборот айланиши ва унга ишлов бериш автоматлаштирилган жараёнлари мажмуи, муайян соҳага боғлиқ бўлган ва замонавий техник-иқтисодий воситаларда амалга оширилган мана шу жараёнларнинг тавсифидир.

Ҳозирги замон ахборот технологияси ўтмишнинг телеграф, телефон, радио, телевидение сингари техник ютуқлардан фойдаланади. Илмий-техник тажрибадан келиб чиқиб ахборотни машина ўқийдиган ташувчиларда жамғариш воситалари яратилди. Бундай воситалар вақт ва маконда бирон-бир чеклашларсиз ахборотни ер куррасининг исталган нуқтасига етказишни таъминлайди. Ниҳоят, белгиланган алгоритмлар бўйича компьютерлар ёрдамида ахборотга автоматлаштирилган ишлов бериш технологияси ишлаб чиқилди.

Дунёда ахборотлашган жамият ривожланишининг назарий асосларини XX асрнинг 70-йиллари охири ва 80-йилларнинг бошида ахборотлашган жамиятнинг шаклланиши ва ривожланиши ҳақидаги янги концепцияларда ижтимоий тараққиётнинг асосий

омили ишлаб чиқариш ва ахборотлардан унумли фойдаланиш зарурлиги таъкидланди. З. Бжезинский, Д. Белл, Э. Тоффлер жамият тараққиёти “босқичлар алмашинуви” сифатида ўрганар эканлар, ахборотлашган постиндустриал жамият тараққиётини, қишлоқ хўжалиги, саноат ва бошқа иқтисодий хизмат соҳаларидан кейин келувчи “Тўртинчи” иқтисод ахборотлашган секторининг устуворлиги билан боғлайдилар. Улар индустриал жамиятнинг асоси-капитал ва меҳнат ўз ўрнини ахборотлашган жамиятда ахборот ва билимга боғлиқ деб ҳисоблайдилар.

Хуллас, янги технология ва техникани ўзлаштириш ижтимоий-сиёсий ҳаётга бевосита боғлиқ. Улар одамлар ижод қилиши ва ташаббус кўрсатиши учун қулай шарт-шароит яратиши лозим. Ахборот технологияси ёрдамида илмий билимлар формаллаштирилади ва айни вақтда маълумотларни ифодалашнинг кўргазмали шакллари (чизмалар, графиклар)дан фойдаланилади¹.

Ахборотлаштириш масалалари куйидагилардан иборат:

- уяли портатив шахсий компьютерлар (УПШК)ларнинг роли ўрнини аниқлаш;
- уларга дидактик талабларнинг кўйилиши;
- УПШК билан ишлашни талабалар ва ўқитувчиларга фойдаланувчи даражасида ўқитиш;
- улардан таълим жараёнида фойдаланишнинг услубий муаммоларини ҳал қилиш;
- масофали ўқитишни таъминлаш учун ахборот муҳитини яратиш;
- фойдаланишни таъминлаш учун инфраструктурани яратиш. технологияларини жорий этиш орқали самарадорликка эришиладиган методик мақсадларга:
- ўқитиш жараёнини индивидуаллаштириш ва дифференциялаш;
- тескари алоқа билан ўқув фаолияти назоратини олиб бориш;
- ўз-ўзини назорат қилиш;
- ўқув материални ўзлаштириш жараёнида машқ қилиш ва мустақил тайёргарликни ташкил этиш;

¹ Н. А. Шермухамедова. Илмий-тадқиқот методологияси. –Тошкент: Фан ва технология. 2014. –Б. 403-404-407.

ниятларининг уйғунлигидир. Ишлаб чиқариш жараёни замирида ётувчи ҳар қандай технологияни таърифлашда ишлов бериш предмети, усул ва методларини, ишлаб чиқариш қуролларини, ишлаб чиқариш усулларининг тавсифини ажратиш мумкин. Технология жараён сифатида тартибга солинган ва ташкил этилган бўлади. Аммо анъанавий технологиялар моддий-энергетик омилларга таянса, ахборот технологияси ахборотга асосланади. Ахборот технологиясининг негизини моддий эмас, балки идеал омиллар ташкил этади. Ахборот технологияси ахборотнинг айланиши ва унга ишлов бериш жараёнлари мажмуи, шунингдек, бу жараёнларни тавсифлаш деб таърифланади. Ахборот маълумотларга ишлов бериш ва айланиш объектлари ҳисобланади. Ахборотга ишлов бериш жараёнларининг технологик маршрутлари ва сценарийларини тавсифлашнинг таркибий қисмларини яратиш мумкин. Шу боис ахборот технологияси тушунчаси икки хил назарий ва амалий нуқтаи-назардан талқин қилинади. Назарий нуқтаи-назардан ахборот технологияси илмий-техник фан бўлиб, унинг доирасида ахборот айланиши ва унга ишлов бериш автоматлаштирилган жараёнларни ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш муаммолари тадқиқ қилинади. Амалий нуқтаи-назардан ахборот технологияси ахборот айланиши ва унга ишлов бериш автоматлаштирилган жараёнлари мажмуи, муайян соҳага боғлиқ бўлган ва замонавий техник-иқтисодий воситаларда амалга оширилган мана шу жараёнларнинг тавсифидир.

Ҳозирги замон ахборот технологияси ўтмишнинг телеграф, телефон, радио, телевидение сингари техник ютуқлардан фойдаланади. Илмий-техник тажрибадан келиб чиқиб ахборотни машина ўқийдиган ташувчиларда жамғариш воситалари яратилди. Бундай воситалар вақт ва маконда бирон-бир чеклашларсиз ахборотни ер қуррасининг исталган нуқтасига етказишни таъминлайди. Ниҳоят, белгиланган алгоритмлар бўйича компьютерлар ёрдамида ахборотга автоматлаштирилган ишлов бериш технологияси ишлаб чиқилди.

Дунёда ахборотлашган жамият ривожланишининг назарий асосларини XX асрнинг 70-йиллари охири ва 80-йилларнинг бошида ахборотлашган жамиятнинг шаклланиши ва ривожланиши ҳақидаги янги концепцияларда ижтимоий тараққиётнинг асосий

омили ишлаб чиқариш ва ахборотлардан унумли фойдаланиш зарурлиги таъкидланди. З. Бжезинский, Д. Белл, Э. Тоффлер жамият тараққиёти “босқичлар алмашинуви” сифатида ўрганар эканлар, ахборотлашган постиндустриал жамият тараққиётини, қишлоқ хўжалиги, саноат ва бошқа иқтисодий хизмат соҳаларидан кейин келувчи “Тўртинчи” иқтисод ахборотлашган секторининг устуворлиги билан боғлайдилар. Улар индустриал жамиятнинг асоси-капитал ва меҳнат ўз ўрнини ахборотлашган жамиятда ахборот ва билимга боғлиқ деб ҳисоблайдилар.

Хуллас, янги технология ва техникани ўзлаштириш ижтимоий-сиёсий ҳаётга бевосита боғлиқ. Улар одамлар ижод қилиши ва ташаббус кўрсатиши учун қулай шарт-шароит яратиши лозим. Ахборот технологияси ёрдамида илмий билимлар формаллаштирилади ва айни вақтда маълумотларни ифодалашнинг кўргазмалли шакллари (чизмалар, графиклар)дан фойдаланилади¹.

Ахборотлаштириш масалалари қуйидагилардан иборат:

- уяли портатив шахсий компьютерлар (УПШК)ларнинг роли ўрнини аниқлаш;
- уларга дидактик талабларнинг қўйилиши;
- УПШК билан ишлашни талабалар ва ўқитувчиларга фойдаланувчи даражасида ўқитиш;
- улардан таълим жараёнида фойдаланишнинг услубий муаммоларини хал қилиш;
- масофали ўқитишни таъминлаш учун ахборот муҳитини яратиш;
- фойдаланишни таъминлаш учун инфраструктурани яратиш. технологияларини жорий этиш орқали самарадорликка эришиладиган методик мақсадларга:
- ўқитиш жараёнини индивидуаллаштириш ва дифференциялаш;
- тескари алоқа билан ўқув фаолияти назоратини олиб бориш;
- ўз-ўзини назорат қилиш;
- ўқув материални ўзлаштириш жараёнида машқ қилиш ва мустақил тайёргарликни ташкил этиш;

¹ Н. А. Шермухамедова. Илмий-тадқиқот методологияси. –Тошкент: Фан ва технология. 2014. –Б. 403-404-407.

- ўқув вақтини тежаш;
- ўқув ахборотларни компьютер орқали визуаллаштириш;
- ўрганилаётган ходиса ва жараёнларни моделлаштириш;
- компьютерда лаборатория машғулотларини бажариш;
- ахборот маълумотлар асосини яратиш ва ундан фойдаланиш;
- ўқишга кизиқишни орттириш;
- ўқувчини ўқув материални ўзлаштириш янги тизимли стратегияси билан қуроллантириш;
- фикрлашни ривожлантириш;
- оптимал қарор қабул қилиш малакасини шакллантириш;
- ўқувчида ахборот маданиятини шакллантириш кабиларни киритиш мумкин.

Таълим тизимида ахборот технологияларининг жадал суръатлар билан жорий этилиши замонавий технологияларнинг қўлла-ниш соҳаларини кенгайтиради. Айни пайтда таълимда замонавий ахборот технологияларини ривожланаётган йўналишларини алоҳида таъқидлаш мумкин. Улар:

1. Ўқув мақсадларидаги дастурий воситаларнинг имкониятларини ўқитиш воситаси, ўрганиш асоси ва ахборотларни қайта ишлаш воситаси сифатида жорий этиш.

2. Ўқув-методик мажмуалар яратишда, ўқув-намойиш асбоблари ва компьютер воситалари имкониятларини интеграцияси.

Бундай мажмуалардан фойдаланиш ўқувчига ўрганилаётган жараён ҳақидаги ахборотларни жамлаш, сақлаш, жараёнларнинг қонуниятларини моҳиятларини очиб беришга ёрдам беради. Замонавий технологиялар негизидаги ўқув-намойиш мажмуаларининг қўлланилиши индивидуал ва жамоавий эксперимент фаолиятни ташкил этишга замин яратади. Бу эса, ўқувчида интеллектуал ва ижодий салоҳиятини ривожлантириш ва мустақил билим олиш имкониятини яратади.

3. Мультимедиа тизимларини яратишда, компьютерлар ва аудио-видео ахборотларни узатиш воситалари имкониятларининг интеграциясига эришиш. Бундай тизимлар ўзида дастурий-аппарат воситалар ва асбоблар мажмуасини мужассамлаштириб, ахборотнинг турли (матн, графика, овоз, тасвир) кўринишларини бирлаштиради ва фойдаланувчи билан интерфаол мулоқотни ташкил этади. Мультимедиа тизимларидан фойдаланиш, фаол

Ўқитиш методлари ва шакллари жорий этишни таъминлайди, ахборотларнинг қабул қилиниш даражасини оширади.

Замонавий ахборот технологияларининг таълим тизимида жорий -этилиш таҳлили уларнинг:

- ўқувчига дунёвий билимларни эгаллашига;
- ўрганилаётган ходиса ва жараёнларни моделлаштириш орқали фан соҳасини чуқур ўзлаштирилишига;
- ўқув фаолиятини ташкил этишнинг хилма-хиллиги ҳисобига ўқувчининг мустақил фаолияти соҳасининг кенгайишига;
- интерфаол мулоқот имкониятларининг жорий этилиши асосида ўқиш жараёнини индивидуаллаштириш ва дифференциялаштиришга;
- сунъий интеллект тизими имкониятларидан фойдаланиш орқали ўқувчида ўқув материалларини ўзлаштириш стратегиясини эгаллашига;
- жамиятнинг ҳар бир аъзосида ахборот маданиятини шаклланишига;
- ўрганилаётган жараён ва ходисаларни компьютер технологиялари воситасида тақдим этиш, ўқувчиларда кизиқишни ва фаолликни ошириш воситаси сифатида муҳим аҳамият касб этишини кўрсатди.

Янги педагогик ва ахборот технологияларини бир-биридан ажратиш мумкин эмас, чунки янги педагогик технологияларнинг кенг жорий этилиши таълим парадигмасини ўзгартиради ва фақат замонавий ахборот технологияларигина янги педагогик технологияларнинг имкониятларидан самарали фойдаланишни таъминлай олади.

Анъанавий ва замонавий ахборот технологиялари муҳитидаги педагогик таълимларнинг асосий кўрсаткичларини таққослаш ахборотлаштирилган педагогик таълимнинг истиқболли эканлигини яққол намоён қилди. Буни қўйидаги фикрлар асосида ҳам тасдиқлаш мумкин. Анъанавий дидактика ўз олдида ўқувчининг ақлий ривожланишини тезлатишни, ўқув фаолиятининг ма-лака ва кўникмаларини, билимни ўзлаштириш жараёнини оп-тималлаштиришни таъминловчи методик усулларни яратишга қаратилган ўқитиш назариясини шакллантиришни мақсад қилиб кўяди.

Анъанавий дидактика, ўқувчининг мустақил ишлашига жиддий эътибор бермагани ҳолда, асосан кўргазмали-тушунтирув усулини таклиф қилади. Ўқувчиларнинг ижодий салоҳиятини ривожлантириш ва мустақил фаолиятни фаоллаштиришнинг айрим кўринишлари муаммоли ўқитиш, ўқитишни алгоритмлаш назарияларида ўз аксини топган. Бу назарияларга оид ғояларнинг самарали жорий қилиниши билим савиясининг, ундаги сифатнинг ортишига, ўқув материалларини ўзлаштиришга сарфланадиган вақтнинг тежалишига, ақлий фаолиятларнинг шаклланишига олиб келади. Аммо буларнинг барчаси, ўқитишнинг методлари ва воситаларидан қандай фойдаланишга ва унинг даражасига боғлиқ.

Замонавий ахборот технологиялари муҳитида дидактика, замонавий ахборот технологияларидан фаол фойдаланиш орқали билимларни мустақил ўзлаштиришга йўналтирилган ўқув фаолиятининг кенг жабҳали турларини таклиф этади. Бу муҳитдаги дидактика фикрлашни, шахснинг салоҳияти ва имкониятларини, эстетик тарбияни, унда ахборот маданиятини тарбиялашни, билимларни мустақил ўзлаштиришни, ўқув-ахборот фаолияти бўйича малака ва кўникмаларини ривожлантиради.

Юқоридагиларни инобатга олиб, замонавий ахборот технологияларини жорий этишнинг педагогик максадлари баён этилади. Ахборот технологиялари ўқувчи шахсининг

- фикрлашини;
- эстетик тарбиясини;
- коммуникатив қобилиятини;
- оптимал қарор қабул қилиш малакасини;
- ахборот маданиятининг ривожланишини таъминлайди.

Ахборот ва телекоммуникацион технологиялар

Олий таълимдаги муҳим ахборот ва телекоммуникацион технологиялар кўйидагилар:

- электрон дарслик;
- мультимедиа тизимлари;
- эксперт тизимлар;
- автоматик лойиҳалаш тизими;
- электрон кутубхоналар;
- маълумотлар омбори;
- локал ва глобал ҳисоблаш тизимлари;

- электрон алоқа;
- овозли электрон алоқа;
- электрон доска;
- телеконференциялар тизими;
- электрон типография.

Янги ахборот технологиялар турлари ва воситалари белгиларига қараб таснифлашга ҳаракат қилдик, яъни уларни 3 гуруҳга ажратдик:

А-аудио, В-видео, Р- матн деб шартли номланди.

Янги ахборот технологиялари воситалари(ЯАТВ)-бу ўқитишнинг техник воситаларининг аналогидир.

Электрон алоқа - ахборот тармоқлари орқали фойдаланувчиларга хатларни етказишни таъминлашнинг муҳим тармоқли кўриниши. Электрон алоқа (электронис маил) - компьютер тармоғида маълумотларни саклаш ва уларни фойдаланувчилар орасида ўзаро алмашишини таъминлайдиган тизим.

Электрон алоқа масофадан уланиш воситаларига киради. У компьютер тармоқлари хизматларидан (хололаридан) биридир. Электрон алоқа фойдаланувчиларга, яъни ўқувчи ва талабаларга матнли ва график маълумотларни ўзаро алмашиш имконини беради.

Электрон алоқа хизматини жорий этиш учун фойдаланувчининг иш жойи қурилмавий воситалар билан жиҳозланган бўлиши керак.

Электрон алоқанинг кўйидаги имкониятларида компьютер тармоқларининг дидактик хусусиятларини умумлашган ҳолда акс эттириш мумкин:

- бевосита компьютер клавиатураси ёрдамида тайёрланган ёки аввалдан файл ва компьютер дастури кўринишида сакланган маълумотларни узатиш;
- Ўқув ахборотларини чоп этиш имкониятлари билан бирга компьютер хотирасида саклаш;
- компьютер экранида матн ва графикани намойиш қилиш;
- қабул қилинаётган матнли маълумотларни таҳрирлаш;
- жўнатилаётган матнли маълумотларни тайёрлаш ва таҳрирлаш;
- компьютердаги ўргатувчи дастурларни жўнатиш ва улардан фойдаланиш.

Ҳозирги кунда ривожланган хорижий давлатларда техник воситалардан интерфаол усулда фойдаланиб дарс самарадорлигини оширмоқдалар. Интерфаол доска - бу компьютердаги тавсирларни кўрсатиш мосламаси орқали намоиш этадиган сенсорли экрандир. Махсус дастурий таъминот матн, видео ва аудио маълумотлар ва объектлар, ҳамда Интернет-ресурслар билан ишлаш ва улар устига ёзув ва изохлар тушириш имконини беради.

3. Тарих таълимида техник воситалардан фойдаланиш муаммолари

Замонавий ахборот технологиялари, ўқув-тарбия жараёнларининг барча босқичларини жадаллаштиради. Бунда ахборот технологияларидан фойдаланиш асосида, таълим жараёнининг сифати ва самарадорлиги ортиши, ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллашувини, фанлараро алоқаларнинг чуқурлашувини кузатиш мумкин.

Дидактика нуқтаи назаридан муҳим аҳамият касб этадиган, ахборот технологияларини жорий этиш орқали самарадорликка эришиладиган методик мақсадларга:

- ўқитиш жараёнини индивидуаллаштириш ва дифференциялаш;
- тескари алоқа билан ўқув фаолияти назоратини олиб бориш;
- ўз-ўзини назорат қилиш;
- ўқув материални ўзлаштириш жараёнида машқ қилиш ва мустақил тайёргарликни ташқил этиш;
- ўқув вақтини тежаш;
- ўқув ахборотларни компьютер орқали визуаллаштириш;
- ўрганилаётган ходиса ва жараёнларни моделлаштириш;
- компьютерда лаборатория машғулотларини бажариш;
- ахборот маълумотлар базасини яратиш ва ундан фойдаланиш;
- ўқишга қизиқишни орттириш;
- ўқувчини ўқув материални ўзлаштириш стратегияси билан куроллантириш;
- фикрлашни ривожлантириш;

- оптимал қарор қабул қилиш малакасини шакллантириш;
- ўқувчида ахборот маданиятини шакллантириш кабиларни киритиш мумкин.

Замонавий ахборот технологияларидан таълимда фаол фойдаланишга киришилди. Лекин, замонавий ахборот технологияларини жорий этишда қатор қийинчиликлар кўйидаги келтирилган:

Замонавий ахборот технологияларини жорий этишдаги қийинчиликлар

- таълимни ахборотлаштиришга педагогик жамоаларнинг етарли тайёр
- эмаслиги;
- компьютер ўргатувчи дастурларнинг имкониятлари ҳақида тасаввурларнинг озлиги, уларни қўллаш бўйича методик ишланмаларнинг камлиги;
- компьютер технологиялари воситаларининг қимматлиги; таълимда ахборот технологиялари бўйича мутахассисларнинг етишмаслиги.

Кўйидаги муаммоларга эътиборли бўлайлик:

1. Республикамиз узлуксиз таълим тизимида замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш, электрон ўқув адабиётларини яратиш, улардан таълим тизимида, хусусан масофали таълимда фойдаланиш педагогик муаммо сифатида илмий таҳлилга муҳтож.

2. Таълим сифатини таъминлашда ахборот технологияларининг имкониятларини аниқлаштириш лозим.

3. Ўрта махсус таълим тизимида ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланиш чора-тадбирлари меъёрий ҳужжат тарзида ишлаб чиқиши зарур.

4. Таълим мазмуни ва тўпланган бой илмий ахборотларнинг унда акс этиши орасида узилиш вужудга келмоқда. Шу сабабдан ўқитишни ва ўқув материалларини баён этишни такомиллаштириш тамойилларини қайта қараб чиқиш зарур.

5. Масофали таълим ва унда электрон дарсликлардан фойдаланишнинг педагогик имкониятлари илмий таҳлилга муҳтож.

6. Ўрта махсус таълим тизими учун электрон дарсликлар яратиш ва улардан масофали таълимда фойдаланиш механизми яратилиши лозим.

7. Республикамиз таълим тизимига хос электрон ўқув адабиёти (ЭЎА) тузилиши, ЭЎА яратиш боскичлари, ЭЎАга қўйиладиган психологик- педагогик талаблар яхлит тизим шаклида тадқиқот этиш лозим.

8. ЭЎАни яратиш буйича асосий мезонлар, ЭЎА мазмуни, дизайни ва шакли уйғунлиги бўйича асосий мезонлари, ЭЎА яратишда таяниладиган дидактик тамойиллар яратилиши лозим. Ананавий дарсликдан электрон дарсликнинг афзаллик томонлари таълим олувчилар учун аниқ ўқиб олишлари керак.

9. Таълим боскичлари учун барча фанлардан туркум электрон дарсликлар яратилиши ва улар ташкил этиладиган масофали таълим порталига жойлаштирилиши лозим.

10. Яратиладиган электрон дарсликлар Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идорасидан расмий рўйхатдан ўтиши, кенг миқёсда фойдаланиш учун тавсия олиниши лозим.

11. Яратилажак электрон дарсликнинг икки версияси, яъни маълумот ташувчи қурилма СД компакт дискдаги ва интернет версиялари бўлиши лозим.

12. Олий таълим муассасаси Интернет-фазосини ташкил этиш ғояси (интернетга уланган ва уланмаган олий таълим муассасалари учун)ни тугал амалга ошириш лозим. Унинг дастлабки варианты таркибий тузилиши, ҳеч бўлмаганда ўқув тарбиявий ва илмий-услубий ишлар ҳамда талабаларни фанлар буйича қўллаб-қувватлаш, олий таълим муассасасининг Веб- саҳифаси, ўқитувчиларнинг индивидуал портфели, фанлар буйича ўқув дарсларининг услубий таъминоти каби бўлимлардан иборат бўлиши лозим.

13. Илғор хорижий мамлакатлар таълим тизимида қўлланилаётган масофали ўқитиш моделлари (бирламчи, иккиламчи, аралаш, консорсиум, франсайзинг, валидация, узоқлашган аудитория, лойихалар)дан танкидий фойдаланган ҳолда улардан республикамиз таълим тизимига мосини танлаш лозим.

14. Масофали таълимда ўқитувчи фаолиятини аниқлаштириш лозим.

15. Ўрта махсус таълим тизими ўқув жараёнига янги ахборот технологияларини жорий қилиш учун босқичма-босқич қўйида келтирилган муаммоларнинг ечимини топиш лозим:

- таълим муассасалари, педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институтларидаги мавжуд ахборот коммуникация технологиялари базаси ҳолатини таҳлил қилиш ва баҳолаш;

- таълим муассасалари моддий техник базасини такомиллаштириш йўллари белгилаш;

- педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институтлари ва ОТМ ахборот технологиялари ва масофали ўқитиш марказларини ташкил этиш вазифаларини аниқ белгилаш;

- тарих фанлари буйича электрон дарсликлар, виртуал стенд ва лабораториялар яратиш механизмни ишлаб чиқиш;

- тарих таълими тизими учун масофали ўқитиш курсларини яратиш механизмни ишлаб чиқиш;

- тарих таълимда ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишнинг бажарилишини назорат қилиш технологиясини такомиллаштириш лозим.

Хуллас, XXI аср интеллектуал бойлик устуворлик касб этган асрдир. Шахнинг интеллектуал ривожланганлиги тараққиётининг асосий кўрсаткичи ва жамият ривожининг бош омили саналади. Шунга кўра бу даврда фан янги билимларни ишлаб чиқадиган соҳа сифатида ҳамда таълим шу билимларни инсонийлаштирадиган ва биринчи навбатда интеллектуал ривожланишни таъминлайдиган соҳа сифатида тобора устувор соҳага айланиб бормоқда. Демак, педагог жамият тараққиётининг талаблари ва даражасига мос келадиган интеллектуал маънавияти юксак савияли кадрларни тайёрлаш замоннинг талабидир.

Ўзбекистан Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да олий таълим тизими олдида қатор муҳим вазифалар қўйилган. Жумладан, мустақил билим олишни индивидуаллаштириш, масофавий таълим тизими технологиясини, унинг воситаларини ишлаб чиқиш ва ўзлаштириш, янги педагогик ҳамда ахборот технологиялари, тайёргарликнинг модуль тизимдан фойдаланган ҳолда талабаларни ўқитишни жадаллаштириш ана шундай долзарб вазифалар сирасига киради. Фан, техника ва технологиялар тараққиётининг бугунги даражаси билан бўлажак ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлигини такомиллаштириш жараёни орасидаги мавжуд номувофиқликни бартараф этиш

зарурати олий таълим тизимида замонавий педагогик ва ахборот технологияларининг етарли жорий этилмаганлиги сабабли янада юқори долзарблик касб этмоқда. Фан ва техниканинг мавжуд янгиликлари уларни ўқув дастурлари ва дарсликлари мазмунига жадал киритишни талаб этади ва бу орқали талабаларнинг замонавий билимларини шакллантиришга замин яратади. Замонавий ўқитиш технологияларининг жорий этилиши ва турли методик ёндашувлар эса, ўз навбатида, талабаларда кўплаб фундаментал тушунчаларни нисбатан енгил ва мустақкам шаклланишига қулай шароит яратади.

Маълумки, фан ва техника жадал суръатлар билан ривожланаётган бугунги кунда кўплаб илмий билимлар, тушунча, тасаввурлар ва ахборотлар ҳажми кескин ортиб бормоқда. Бу бир томондан фан ва техниканинг янги бўлимлари ва соҳаларининг шаклланишини таъминлаётган бўлса, иккинчи томондан, фанлар орасида ҳукмрон бўлган чегараларни бузиб, интеграция жараёнини жадаллаштиришни талаб этади.

Таълим йўналишлари «бошидан кечираётган» бундай дифференциялашиш жараёнларининг ўқитишда ўз аксини етарли даражада топа олмаётгани ҳам бугунги олий таълим тизимида маълум муаммоларни келтириб чиқармоқда. Хусусан, таълим мазмуни ва тўпланган бой илмий ахборотларнинг унда акс этиши орасида узилиш вужудга келмоқда. Шу сабабдан ўқитишни ва ўқув материалларини баён этишни такомиллаштириш тамойилларини қайта қараб чиқиш зарур. Бундай муаммоларни бартараф этишда таълим жараёнига замонавий педагогик ва ахборот технологияларини жорий этиш ва улардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Замонавий таълим тизими шахсга йўналтирилган характерга эга бўлиши, яъни шахснинг ҳар хил хусусияти ва сифатига эътибор қилган ҳолда дифференцияланган бўлиши зарур.

Шахсга йўналтирилган ўқитиш аввало таълимнинг парадигмасини ўзгартиради. Шу пайтга қадар мавжуд таълим тизимида ўқитиш устувор саналган бўлса, айти пайтда жамиятнинг ахборотлашуви даврида устуворлик - ўқишга ўргатишга йўналтирилган. Шу сабабдан таълимнинг ўқитувчи-дарслик-талаба парадигмаси талаба-дарслик ўқитувчи парадигмаси билан ўрин алмашиши зарурдир. Замонавий педагог кадрлар янги статусга эга бўлиб, унинг вазифаси энг аввало талабаларнинг мустақил билим олиш

фаолиятини ташкил этишга, билимларни мустақил эгаллашга ва уларни амалиётда қўллаш малакаларини шакллантиришга қаратилмоғи лозим. Ушбу мақсадларни амалга ошириш жараёнида ўқитувчи ўқитишнинг методлари, технологияларини шундай танлаши керакки, улар талабаларга тайёр билимларни ўзлаштиришигагина ёрдам бериб қолмасдан, айти пайтда, уларда билимларни турли манбалардан мустақил равишда ўзлаштириш, шахсий нуқтаи назарнинг шаклланиши, уни асослаши, эришилган билимлардан янги билимлар олишда фойдаланиш малакаларига эга бўлишларига ҳам восита бўлиши лозим. Бундай ўқитишни ривожланувчи ҳам дейиш мумкин.

Шакл ва мазмуннинг ранг-баранглиги талабанинг қизиқиши, имконияти ва шахсий хусусиятидан келиб чиқиб, таклиф этилаётган ҳоллардан танлаш имкониятини беради. Бундай имконият таълим тизимида ҳам ўз аксини топиши зарур. Кўп босқичли ўқитиш мазкур муаммонинг ечими бўла олади дейиш мумкин.

Хуллас, ҳозирги пайтдаги ўқув машғулотларининг ташкил этилиши талабадан кундалик фанлар мажмуаси билан ҳам, улар бўйича бериладиган топшириқлар мажмуаси билан ҳисоблашишни талаб қилади. Бу эса амалда кўплаб муаммоларни келтириб чиқаради. Бундай шароитда талабалар алоҳида олинган (ўзи жуда қизиқадиган) бирон бир фанга бутун диққат-эътиборини тўлиқ карата олмайдди. Мазкур ҳолларда, назаримизда, модулли ўқитиш энг яхши ечим ҳисобланади. Уларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас, чунки янги педагогик технологияларнинг кенг жорий этилиши таълим парадигмасини ўзгартиради ва фақат замонавий ахборот технологиялари ва янги педагогик технологияларнинг имкониятларидан самарали фойдаланишни таъминлайди.

Савол ва топшириқлар.

1. Тарих ўқитишнинг кўрсатмали методи ва кўрсатмали қурооллар классификацияси, улардан фойдаланиш усулларини тушунтириб беринг?

2. Тарихини ўқитишга техник воситаларини жорий этиш давр талаби. Техник воситалар дарс самарадорлигининг оширишда муҳим омил сифатида эканлигига нималарда намоён бўлмоқда?

3. Тарих таълимида техник воситалардан фойдаланиш муаммолари борлигини биласизми?

4. Замонавий ахборот технологияларининг таълим тизимидаги сифат ва самарадорлиги ҳақида қандай фикрдасиз?

5. Ахборот технологияларини таълим жараёнига қўллашнинг педагоги ва психологик омиллари бизга нима бера олади?

6. Тарих ўқитишнинг кўргазмалари бўлишининг таълимий ва тарбиявий аҳамиятини биласизми?

7. Масофали ўқитиш тамойилларининг самарали томонлари нималардан иборат?

8. Тарих таълимида ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланишнинг устувор жиҳатларини таҳлил қила оласизми?

Адабиётлар

1. Каримов И. А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш-энг олий саодатдир. –Тошкент: Ўзбекистон, 2015. –Б. 110.

2. Никифоров Д. Н. Наглядность в преподавании истории. – Москва: Просвещение, 1964.

3. Полтарак Д. И. ва бошқалар. Методика использования и обучения в преподавания истории. –Москва: Просвещение, 1987.

4. Ҳамдамов Р., Бегимкулов У., Тойлақов Н., Таълимда ахборот технологиялари. ЎЗМЕ давлат илмий нашриёти. –Тошкент: 2010.

5. Саъдиев А. Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитиш. –Тошкент: Ўқитувчи, 1993. –Б. 126.

6. Шермухамедова Н. А. Илмий тадқиқот методологияси. – Тошкент: Фан ва технолоиялар. 2014.

7. Яковлев Н. М., Сохор А. М. Методика и техника урока в школе. –Москва: Просвещение, 1989.

11-МАВЗУ: ТАРИХ ТАЪЛИМИДА ЯНГИ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ

Режа:

1. Тарих таълимида янги педагогик технологияларнинг роли.

2. Тарих таълимида янги педагогик ва ахборот технологияларнинг моҳияти ва вазифалари.

3. Интерфаол методлар асосида семинар машғулотларини ташкил этиш.

4. Мавзу бўйича слайдлар.

Калит сўзлар: технология, методологик асос, ахборот технологиялари, стандарт, илмий мерос, фундаментал ва амалий тадқиқотлар, интерфаол, инновацион технология, масофали ўқиш, узвийлик, контингент, дастурли таълим, модел воситаси, адаптация, концептуал асос.

1. Тарих таълимида янги педагогик технологияларнинг роли

Мустақиллик йилларида давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишларидан бири таълим-тарбия соҳасидаги ислохатларни амалга ошириш истиқболи тақдиримизни белгилайдиган ва жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрнимиз бўлишини таъминлайдиган жараёнига айланди. Яъни, Ватанамиз келажагининг устун бўлган ёш авлод онгида миллий ғоя тафаккури, ватанпарварлик ва инсонпарварликни шакллантиришда ижтимоий-гуманитар, айниқса тарих фанининг ўрни ва роли беқиёс бўлиб, унинг янги педагогик технология асосида ўқитиш методикаси алоҳида ва муҳим аҳамиятга эгадир. Айниқса, бу борада Истиқлолнинг ўзи бош тарихий воқеа бўлиб, ўтган йиллар давомида тарихни ўқитиш ва ўрганиш, умуман тарихнинг долзарблиги тўғрисида Президент «Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги (1998 йил, 27 июль) Фармони ва бошқа Ватан тарихини ривожлантириш ҳақидаги фикрлар тарих таълими тизимида ва хусусан тарих ўқитиш методикаси учун методологик

асос бўлиб хизмат қилади. Барча эришилган мувоффақиятларни мустақкамлаш, келажаги буюк давлатни барпо қилиш, аввал бор ёшларни миллий ғоя ва мафкура руҳида тарбиялаш тарихий вазифа бўлиб қолди.

Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастурини амалга оширишга амалдаги таълим тизимини тубдан ислоҳ қилиш уни замонавий илм-фаннинг илғор тажрибаси ва ютуқларига асосланиб, Ўзбекистон Республикасининг узлуксиз таълим тизими муассасаларининг барча шакл ва турларида ўқув-тарбиявий жараёни илмий-методик жиҳатдан тўла таъминлаган ҳолда эришиш мумкин.

Тарих таълими тизими соҳасига ташки томондан доимо бўлиб турадиган ўзгаришлар амалдаги таълим тизими олдида фан, техника, технология, ишлаб чиқариш маданият ва кундалик педагогик амалиёт талабаларининг кўникуви муаммоларини узлуксиз равишда кўндаланг қўймоқда. Шу муносабат билан тарих таълими тизимида тарих фанининг тадқиқот жараёни самарадорлигини сифат жиҳатидан юқори босқичга кўтариш, илғор педагогик ва ахборот технологияларини замонавий ўқув-методик мажмуаларни ишлаб чиқиш, таълим мазмунини шакллантириш ва узлуксиз таълим бўғинларига мослаб давлат стандартлари тузиб чиқишга киришилган ва у ҳар фан хусусиятидан келиб чиқиб амалга оширилмоқда.

Мамлакатимиздаги таълим тузилиши ва моҳияти, кадрлар тайёрлаш ислоҳ қилиш тарих фани олдида ҳам аниқ вазифалар қўйди. Бундай вазифалар қаторидаги Республиканинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, фан, техника ва технологиялар соҳасидаги мувоффақиятлар истиқболларини ҳисобга олган ҳолда тарбиялаш ва таълим беришнинг мақсад, моҳият, усул, восита ва ташкилий шакллари илмий таъминлаш билан боғлиқ муаммоларнинг барча мажмуаси киради.

Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастурига мувофиқ тарих фани ва амалиёти олий ўқув юртларидан кейинги таълим тизимида ривожланишнинг мақсад, вазифа ҳамда истиқболи йўналишларини амалга ошириш баркамол, ўзини такомиллаштиришга, шахсий ва ижтимоий аҳамиятга молик муаммоларини хал этишга қодир бўлган юқори малакали мутахассисни шакллантиришга қаратилмоғи лозим.

Булардан ташқари, Республикамизда тарих фанининг асосий мақсади ижтимоий-иқтисодий шароитда бозор ислоҳати, миллий-маданий ва анъанавий хусусиятлар, маънавий-ахлоқий ва илмий меросимиз, умуминсоний қадриятларни ҳисобга олган ҳолда таълим тизимида энг муҳим фундаментал ва амалий тадқиқотларнинг истиқболини олдиндан белгилаш ва ишлаб чиқишдан иборатдир. Кўрсатилган мақсаднинг амалга ошуви жамиятни ривожлантириш ва бош муаммони ечишга қодир бўлган баркамол шахсни шакллантиришга хизмат қилади.

Умуман олганда, бугунги кунда таълим жараёнида интерфаол услублар, инновацион технологиялар, педагогик ва ахборот технологияларини ўқув жараёнига қўллашга бўлган қизиқиш, эътибор кундан кунга кучайиб бормоқда, бундай бўлишининг сабабларидан бир, шу вақтгача анъанавий таълимда ўқувчи талабаларни фақат тайёр билимларни эгаллашга ўргатилган бўлса, замонавий технологиялар уларни эгаллаётган билимларини ўзлари қидириб топишларига, мустақил ўрганиб, таҳлил қилишларига, ҳатто хулосаларни ҳам ўзлари келтириб чиқаришларига ўргатади. Ўқитувчи бу жараёнда шахсни ривожланиши, шаклланиши, билим олиши ва тарбияланишига шароит яратади ва шу билан бир қаторда бошқарувчилик, йўналтирувчилик функциясини бажаради. Таълим жараёнида ўқувчи-талаба асосий фигурага айланади. Шунинг учун олий ўқув юртлари ва факультетларида малакали касб эгаларини тайёрлашда замонавий ўқитиш методлари - интерфаол методлар, инновацион технологияларнинг ўрни ва роли бениҳоя каттадир. Педагогик технология ва педагог маҳоратига оид билим, тажриба ва интерфаол методлар ўқувчи-талабаларни билимли, етук малакага эга бўлишларини таъминлайди.

Таълим тизимида янги технологиялар педагогик жараёни ҳамда ўқитувчи ва талаба фаолиятига янгилик ўзгаришлар киритиш бўлиб, уни амалга оширишда асосан интерфаол методлардан тўлиқ фойдаланилади. Интерфаол усуллар-бу жамоа бўлиб фикрдаш деб юритилади, яъни педагогик таъсир этиш усуллари бўлиб, таълим мазмунининг таркибий қисми ҳисобланади. Бу усулларнинг ўзига хослиги шундайки, улар фақат педагог ва ўқувчи-талабаларнинг биргаликда фаолият кўрсатиш орқали амалга оширилади.

Бундай педагогик ҳамкорлик жараёни ўзига хос хусусиятларга

эга бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

-ўқувчи-талабаларнинг дарс давомида бефарк бўлмасликка, мустақил фикрлаш, ижод этиш ва изланишга мажбур этиш;

-ўқувчи-талабаларни ўқув жараёнида билимга бўлган қизиқишларини доимий равишда бўлишини таъминлаши;

-ўқувчи-талабанинг билимга бўлган қизиқишини мустақил равишида ҳар бир масалага ижодий ёндашган ҳолда кучайтириши;

-педагог ва ўқувчи-талабанинг ҳаммиша ҳамкорликдаги фаолиятини ташкиллаштириш.

Тарих таълими тизимида педагогик технология масалалари, муаммоларги ўрганаётган ўқитувчилар, илмий-тадқиқотчилар, амалиётчиларнинг фикрича педагогик технология-бу фақат ахборот технологияси билан боғлиқ, ҳамда ўқитиш жараёнида қўлланиши зарур бўлган ТСО, компьютер, масофали ўқиш, ёки турли хил техникалардан фойдаланиш деб белгиланади. Бизнинг фикримизча, тарих таълими тизимида педагогик технологиянинг энг асосий негизи-бу ўқитувчи ва ўқувчи талабанинг натижага ҳамкорликда эришишлари учун танланган технологияларга боғлиқ деб ҳисоблаймиз, яъни ўқитиш жараёнида мақсад бўйича кафолатланган натижага эришишда қўлланиладиган ҳар бир таълим технологияси ўқитувчи ва ўқув ўртасида ҳамкорлик фаолиятини ташкил эта олса, ҳар иккаласи ижобий натижага эриша олса, ўқув жараёнида ўқувчи-талабалар мустақил фикрлай олсалар, ижодий ишлай олсалар, излансалар таҳлил эта олсалар, ўзлари хулоса қила олсалар, ўзларига, гуруҳга, гуруҳ эса уларга баҳо бера олса, ўқитувчи эса уларнинг бундай фаолиятлари учун имконият ва шароит ярата олса, бизнинг фикримизча, ана шу ўқитиш жараёнининг асоси ҳисобланади.

Тарих таълими тизимида ҳар бир дарс, мавзу, ўқув предметининг ўзига хос технологияси бор, яъни ўқув жараёнидаги педагогик технология - бу яқка тартибдаги жараён бўлиб, у ўқитувчи-талабанинг эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда бир мақсадга йўналтирилган натижа беришга қаратилган педагогик жараёндир.

Республикамизнинг ўзига хос таълим тизимида узвийликни сақлаш таълимнинг ҳар бир бўғинида умумий ва касб-ҳунар таълими дастурларини такомиллаштиришга истиқболи ёндашувни талаб этади. Шунингдек, бу талаб илмий билимларнинг тарих

тизимига мослашган истиқболли мувозанати шароитидагина амалга ошириш мумкин. Шунинг учун ҳам узлуксиз таълим ва тарих фани соҳасида ижтимоий-иқтисодий, илмий-техник, демографик, маданий-тарихий ва бошқа тармоқлар тараққиётининг истиқболлини белгилашда, унинг яхлит ривожланишида интеграциялашни кўзловчи узлуксиз таълимнинг тизимли ёндашуви муҳим аҳамият касб этмоқда.

Барча фанлар тадқиқотида бўлгани сингари тарих таълимида ҳам янги педагогик ва ахборот технологияларнинг моҳиятини тўлиқ очиб бериб бўлмайди. Таълим ва тарбиянинг янги технологиялари тажриба майдонларида синовдан ўтказилади. Бунда ҳар бир таълим бўғинининг тажриба-синов майдонларига Ўзбекистан Республикаси Олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот институтларининг олимлари тегишли вазирликларнинг буйруқлари билан бириктирилиб қўйилади.

Устувор йўналишлардаги илмий-тадқиқотларни амалга оширишдан қутиладиган асосий натижалар:-узлуксиз таълим тизимининг назарий-методологик базаси; узлуксиз таълимнинг янгиланган мазмуни; шахсни камол топтиришнинг ижтимоий-тарбиявий тизими, шу жумладан, ўқувчиларнинг махсус тоифа контингенти; умумий таълим ва касб-ҳунар дастурлари бўйича давлат таълим стандартлари; ўқув-методик мажмуаларнинг янги авлоди (янги дарсликлар, ўқув-методик ва меъерий ҳужжатлар, тест материаллари ва бошқалар); замонавий ахборот-педагогик технологиялар; таълим сифатини ва узлуксиз таълим тизими фаолияти натижаларини баҳолашнинг мезонлари ва тартибларини яратиш; ҳозирги ижтимоий-иқтисодий шароитда меҳнат қила оладиган мутахассис кадрларнинг янги авлодини шакллантириш ва ҳоказолар¹.

Шу тариқа, илмий-тадқиқот мавзулари ва муаммоларнинг устувор йўналишларини ҳаётга кенг жорий этиш учун илм-фаннинг турли соҳалари олимлар ҳамда мутахассислари ҳамкорлигида иш юритсалар, таълим соҳасидагиги давлат сиёсатини амалга

¹ Ш. Курбонов, Э. Сейтхалилов. Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастури: педагогик илмий-тадқиқот муаммолари ва йўналишлари. —Тошкент: Фан, 1999. —Б. 11.

оширишга имкон яратилади. Бу эса ўз навбатида Ўзбекистан Республикасида ижтимоий-иқтисодий ислохатларни янада чуқурлаштиришга хизмат қилади.

Таълим тизимида педагогик технология шундай билимлар соҳасини, улар ёрдамида учинчи минг йилликда давлатимиз таълим соҳасида туб бурилишлар юз беради, ўқитувчи фаолияти янгиланади, талаба ёшларда хурфикрлик, билимга чанқоқлик, Ватанга меҳр-муҳаббат, инсонпарварлик туйғулари тизимли равишда шакллантиради.

2. Тарих таълимида янги педагогик ва ахборот технологияларнинг моҳияти ва вазифалари

Аввало, педагогик тахнология -бу ўқитувчининг ўқитиш воситалари ёрдамида ўқувчиларга муайян шароитда таъсир кўрсатиш ва акс таъсир маҳсули сифатида уларда олдиндан белгиланган шахс сифатларининг жадал шакллантиришни кафолатлайдиган жараёндир.

Ҳозирги кунда ўқитувчилар методикани кўп ҳолларда технологиядан ажрата олмаяптилар. Таълим тизимида янги педагогик технология ўқитиш жараёнининг ўзаро боғлиқ қисмларини ташкилий жиҳатдан тартибга келтириш, босқичларини кўриш, уларни жорий этиш шартларини аниқлаш, мавжуд имкониятларни ҳисобга олган ҳолда белгиланган мақсадга эришишини таъминлайди. Ёхуд педагогик технология ўқитувчининг касбий фаолиятини янгиловчи ва таълимда якуний натижани кафолатлайдиган муолажалар йиғиндисиدير.

Шу билан биргаликда маълум вақт давомида педагогик технология ўқув жараёни технологик воситалари ёрдамида амалга ошириш, деб қараб келинади. Фақат 70-йиллардан бошлаб педагогик адабиётларда бу тушунчанинг моҳияти янгича талқин этила бошланади. Япон олими Т. Сакамото томонидан «ўқитиш технологияси - бу ўқитишнинг мақбуллигини таъминловчи йўл-йўриқлар тизими билан боғлиқ билимлар соҳаси» эканлиги эътироф қилинади.

Таълим тизимида қатор йиллар давомида педагогик техно-

логия назарияси ва амалиёти бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда ўрганилиб келинади. Натижада ўқитиш жараёнини такомиллаштиришга ёки ўқувчиларнинг билим фаолиятини ривожлантиришга қаратилган у ёки бу илғор методикалар технологиялар даражасига кўтарила олмай аста-секинлик билан ўз мавқеини йўқотиб педагогика фанидан узоқлашиб кетмоқдалар. Мисол учун, 60-йилларда катта шов-шувга сабаб бўлган «Дастурли таълим» (Программированное обучение) ёки 70-йилларда собиқ иттифок миқёсидаги «Шаталовчилик ҳаракати»ни эслаш кифоя¹.

Бугунги кунда мамлакатимизда мутахассисларнинг илмий салоҳиятини бирлаштиришга имкониятлари етарли. Назария ва амалиёт бирлигининг таъминланиши педагогик технологиянинг асл моҳиятини аниқлашга йўл очади. Фикримизча, янги педагогика фанининг алоҳида тармоғи сифатида ёки фақат таълим амалиётини мақбуллаштиришга йўналтирилган тизим деб қараш мумкин эмас. Педагогик технология бу соҳадаги назарий ва амалий изланишларни бирлаштириш доирасидаги фаолиятини акс эттиради.

Ўзбекистонда таълим-тарбия соҳасини ислоҳ қилишнинг асосий омилларидан бири «шахс манфаати ва таълим устуворлиги»дир. Бу омил давлатимизнинг ижтимоий сиёсатини белгилаб берганлиги туфайли таълимнинг янги модели яратилади.

яъни:

-ижтимоий-сиёсий иқлимга ижобий таъсир қилади ва натижада мамлакатимиздаги мавжуд муҳит бутунлай ўзгаради;

-инсоннинг ҳаётдан ўз ўрнини топиш жараёни тезлашади;

-жамиятда мустақил фикрловчи эркин шахснинг шаклланишига олиб келади;

-жамиятимизнинг потенциал кучларини рўёбга чиқаришда жуда катта аҳамият касб этади;

-фуқаролик жамиятини кўришни таъминлайди, модел воситасида дунёдан муносиб ўрин олишга, ўзбек номини янада кенг ёйиб тараннум этишга эришилади.

«Портлаш эффекти» сари шижоат билан қадам ташлаш, йўл-

¹ Н. Сайидахмедов. Янги педагогик технологиялар. —Тошкент: Молия, 2003. —Б. 8-9 .

оширишга имкон яратилади. Бу эса ўз навбатида Ўзбекистан Республикасида ижтимоий-иқтисодий ислохатларни янада чуқурлаштиришга хизмат қилади.

Таълим тизимида педагогик технология шундай билимлар соҳасини, улар ёрдамида учинчи минг йилликда давлатимиз таълим соҳасида туб бурилишлар юз беради, ўқитувчи фаолияти янгиланади, талаба ёшларда хурфикрлик, билимга чанқоқлик, Ватанга меҳр-муҳаббат, инсонпарварлик туйғулари тизимли равишда шакллантиради.

2. Тарих таълимида янги педагогик ва ахборот технологияларнинг моҳияти ва вазифалари

Аввало, педагогик технология –бу ўқитувчининг ўқитиш воситалари ёрдамида ўқувчиларга муайян шароитда таъсир кўрсатиш ва акс таъсир маҳсули сифатида уларда олдиндан белгиланган шахс сифатларининг жадал шакллантиришни кафолатлайдиган жараёндир.

Ҳозирги кунда ўқитувчилар методикани кўп ҳолларда технологиядан ажрата олмаяптилар. Таълим тизимида янги педагогик технология ўқитиш жараёнининг ўзаро боғлиқ қисмларини ташкилий жиҳатдан тартибга келтириш, босқичларини кўриш, уларни жорий этиш шартларини аниқлаш, мавжуд имкониятларни ҳисобга олган ҳолда белгиланган мақсадга эришишини таъминлайди. Ёхуд педагогик технология ўқитувчининг касбий фаолиятини янгиловчи ва таълимда яқуний натижани кафолатлайдиган муолажалар йиғиндисиدير.

Шу билан биргаликда маълум вақт давомида педагогик технология ўқув жараёни технологик воситалари ёрдамида амалга ошириш, деб қараб келинади. Фақат 70-йиллардан бошлаб педагогик адабиётларда бу тушунчанинг моҳияти янгича талқин этила бошланади. Япон олими Т. Сакамото томонидан «ўқитиш технологияси - бу ўқитишнинг мақбуллигини таъминловчи йўл-йўриқлар тизими билан боғлиқ билимлар соҳаси» эканлиги эътироф қилинади.

Таълим тизимида қатор йиллар давомида педагогик техно-

логия назарияси ва амалиёти бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда ўрганилиб келинади. Натижада ўқитиш жараёнини такомиллаштиришга ёки ўқувчиларнинг билим фаолиятини ривожлантиришга қаратилган у ёки бу илғор методикалар технологиялар даражасига кўтарила олмай аста-секинлик билан ўз мавқеини йўқотиб педагогика фанидан узоқлашиб кетмоқдалар. Мисол учун, 60-йилларда катта шов-шувга сабаб бўлган «Дастурли таълим» (Программированное обучение) ёки 70-йилларда собиқ иттифок миқёсидаги «Шаталовчилик ҳаракати»ни эслаш кифоя¹.

Бугунги кунда мамлакатимизда мутахассисларнинг илмий салоҳиятини бирлаштиришга имкониятлари етарли. Назария ва амалиёт бирлигининг таъминланиши педагогик технологиянинг асл моҳиятини аниқлашга йўл очади. Фикримизча, янги педагогика фанининг алоҳида тармоғи сифатида ёки фақат таълим амалиётини мақбуллаштиришга йўналтирилган тизим деб қараш мумкин эмас. Педагогик технология бу соҳадаги назарий ва амалий изланишларни бирлаштириш доирасидаги фаолиятини акс эттиради.

Ўзбекистонда таълим-тарбия соҳасини ислох қилишнинг асосий омилларидан бири «шахс манфаати ва таълим устуворлиги»дир. Бу омил давлатимизнинг ижтимоий сиёсатини белгилаб берганлиги туфайли таълимнинг янги модели яратилади.

яъни:

-ижтимоий-сиёсий иқлимга ижобий таъсир қилади ва натижада мамлакатимиздаги мавжуд муҳит бутунлай ўзгаради;

-инсоннинг ҳаётидан ўз ўрнини топиш жараёни тезлашади;

-жамиятда мустақил фикрловчи эркин шахснинг шаклланишига олиб келади;

-жамиятимизнинг потенциал кучларини рўёбга чиқаришда жуда катта аҳамият касб этади;

-фуқаролик жамиятини кўришни таъминлайди, модел воситасида дунёдан муносиб ўрин олишга, ўзбек номини янада кенг ёйиб тараннум этишга эришилади.

«Портлаш эффекти» сари шижоат билан қадам ташлаш, йўл-

¹ Н. Сайидахмедов. Янги педагогик технологиялар. –Тошкент: Молия, 2003. –Б. 8-9 .

ларда учрайдиган қийинчиликларни босқичма-босқич ва изчил хал этиш масалалари нафақат педагог назариячи ва амалиётчиларни жунбушга келтиради, балки жамиятимизни тўлиқ педагоглаштириш муаммосини ижтимоий буюртма сифатида келтириб чиқаради. Демак, жамиятимизнинг ҳар бир фуқаросини тарбия асослари билан таништириш, ёш авлодни баркамол инсон қилиб вояга етказиш жараёнини янги қурол ва воситалар билан таъминлаш давр тақозосидир.

Маълумки, бугунги кунга келиб тарих таълимида ахборотли технология педагогик технологиянинг таркибий қисми, техник воситаларнинг мукаммаллашган замонавий тури сифатида таълим жараёнида қўлланила бошланди. Келажакда иқтисодий бўҳронлар ортда қолиб ўқув юртлари дастурли «машина» билан етарли даражада таъминланади. Шундагина ахборотли технология асосида ўқувчи-талабаларнинг билиш фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш имконияти туғилади ва у ўқитувчининг яқин кўмақдошига айланади ёки унинг функцияларини тўлиқ бажариши мумкин.

Тарих таълимини технологиялаштириш объектив жараён эканлигини, замонавийлиги эса илмий-техник тараққиёти йўналиши билан белгиланишини эътироф этган ҳолда педагогик технологиянинг ўзига хос томонлари ва яқин келажакда у билан боғлиқ вазибаларни белгилашга ҳаракат қиламиз.

1) Кўп босқичли таълим тизимида педагогик технологиянинг ўрнини асослаш ва зарурий тавсияномалар ишлаб чиқиш;

2) Замонавий саноат, тиббиёт, иқтисодиёт, экология каби соҳа технологиялари билан педагогик технологияларни мунтазам равишда янгилаб бориш ва табақалаштирилган ёндашув асосида уларни қўллаш мезонларини аниқлаш;

3) Истикболли ўқитиш воситаларини яратиш ва уларга таянган ҳолда илғор педагогик технологияларни лойиҳалаш, амалиётга жорий этиш, оммалаштириш ва самарасини аниқлаш;

4) Тегишли бошқарув органлари (Таълим марказлари) томонидан ўқув муассасалари фаолиятида янги педагогик технологияларни татбиқ этилиши даражасини назорат қилиш ва баҳолаш;

5) Республикамиздаги олий таълим тизимида фаолият кўрсатаётган профессор ўқитувчиларни малака ошириш ва қайта

тайёрлаш курсларида илғор педагог ва ахборот технологиялари бўйича янги билимлар тизими билан қуроллантиришни узлуксиз ташкил этиш;

6) Олий ўқув юртлари талабалари, айниқса, мутахассис-педагог (тарихчи-педагог)лар учун 40 соат ҳажмида педагогик технология назарияси ва амалиёти бўйича махсус курс жорий этиш;

7) Республикамизда фаолият кўрсатаётган ижодкор ўқитувчиларнинг иш услубларини мунтазам ўрганиб бориш ва улар томонидан яратилган методикаларни янги педагогик технология даражасига кўтариш борасидаги ишларни амалга ошириш ва ҳоказолар.

Бугун мамлакатимиз истиқлоли шарофати туфайли барча фан соҳаларини ривожланган давлатларда тўланган тажрибалар асосида таҳлил қилиш ва янада такомиллаштириш имкониятлари мавжуд, умуминсоний қадриятларни ижодий ўрганиш ва ҳаётимизга татбиқ этиш даври келди. Миллий Дастурда таъкидланганидек, яқин келажакда «Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги ҳамкорликнинг халқаро ҳуқуқий базаси яратилади, халқаро ҳамкорликнинг устувор йўналишлари рўёбга чиқарилади, халқаро таълим тизимлари ривожланади»¹.

Ўзбекистон Республикаси демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти кўриш йўлидан изчил бораётганлиги учун кадрлар тайёрлаш тизими тубдан ислоҳ қилинди, давлат ижтимоий сиёсатида шахс манфаати ва таълим устуворлиги қарор топди. Ўқув-тарбиявий жараёни илғор педагогик технологиялар билан таъминлаш зарурати ҳам Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастурини рўёбга чиқариш шартларидан биридир. Шу сабаб биз бу педагогик тушунчанинг пайдо бўлиши ва ривожланиш жараёнини ўрганишга тарихий ёндашмоқдамиз.

Гап замонавий технологияларни таълим тизимида қўллаш хусусида борар экан, у мактабларнинг моддий техник таъминотига ҳам ўз талабини қўйди. Машғулотларни гуруҳларга ажратиб ва индивидул ўтиш учун ўқувчиларнинг синф ва синфдан ташқари фаолиятларининг ўзаро боғлиқлигини таъминлаш, олган билим,

¹ Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. —Тошкент: Шарқ, 1997. —Б. 59.

кўникма ва малакаларини амалда қўллаш, қўл меҳнати, амалий фаолият жараёнида амалга оширишларига шароит яратишни кўзда тутиш муҳимдир. Шунингдек, ўқитувчининг дарсга пухта тайёрланиши керакли материаллардан фойдалана олиши учун замонавий педагогик-психологик, дидактик ва фалсафий адабиётлар, илмий-оммабоп журналлар, газеталар, бадий адабиётлардан фойдалана олишлари учун бой фондга эга бўлган кутубхона, унинг ишини енгиллаштириш учун синф хоналари компьютер билан таъминланиши ҳам муҳимдир¹.

Педагогик жиҳатдан таъминланишининг яна бир элементи, бу ўқитувчи шахси, мактаб педагогик жамоасини шакллантириш, педагогик технологияларнинг кириб келиши билан боғлиқ замонавий мактабларда жаҳон андозаларига мос равишда ўқитиш ишларини янгилаш, мақсадида педагогик кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш сифати, касбига тайёргарлик даражаларини ошириш муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, замонавий педагогик технологияларни қўллашда мактабларнинг адаптация жараёнидан ўтишига имкон бериш ҳам педагогик жиҳатдан таъминланишнинг элементларига киради. Шу билан бирга боланинг интеллектуал ривожланганлиги ҳақидаги ахборотларга эга бўлиш, замонавий педтехнологияларни қўллашда муҳим аҳамият касб этади. Бугунги замонавий таълим, илғор педагогик технология янги рух ва мазмундаги, педагогик тафаккур, тараққийпарвар фикр, ғоялар маҳсулидир. Янги фикр ва ғоялар ўз навбатида мавжуд муаммолар, йўл қўйилган хатолар ва камчиликларнинг чуқур таҳлил қилиниши натижасида юзага келади. Шунинг учун ҳам жамиятдаги ижтимоий-маданий муҳит аҳволи таҳлил қилинган ҳолда, таълимни инсонпарварлаштириш, юзага келган мавжуд муаммоларни оқилона ҳал этиб бориш, янги ишлаш янги педагогик тафаккурнинг асоси бўлиб қолади. Бу эса ўз навбатида таълим натижасини кафолатлайдиган, таълим тизимининг ривожланиб бориши, жамият тараққиёти, шахс камолотига ҳисса кўшадиган замонавий педагогик технологияларнинг кириб келишига замин яратади.

¹ Юлдуз Амиржонова. Методика ва технология бир-бирдан қандай фарқланади? //Маърифат. 2003. 19 март.

Мамлакатимизда мафкуравий мўлжалларнинг тубдан янгиланиши, миллий истиқлол ғоясининг омма онгига узлуксиз сингдириб борилиши педагогик тафаккурни ҳам ўзгартирмоқда. Мафкуравий жараёнлар педагогик воқеликни акс эттирадиган таълимий фаолият лойиҳаларини асослайдиган фан соҳаси, тасаввурларни камраб олмасдан иложи йўқ. Янги педагогик билимлар кўлами Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талаблари асосида кенгайиб бормоқда, тадқиқот йўналишлари эркин шахсни шакллантириш муаммоларига қаратилаяпти, бу эса таълим-тарбия тизимида янги методологик ёндашувларни юзага келтираётир.

Технологик ёндашув таълим тараққиётининг характерлантирувчи кучи сифатида бугун амалиётга тезкор татбиқ этилмоғи зарур. қолаверса, Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиясида «Замонавий педагогик ва ахборот технологияларини ўз вақтида ишлаб чиқиш ва жорий этишни таъминлашни алоҳида назорат остига олиш зарур» ҳар бир фан ўқитувчиси янги технолгияларни лойиҳалашга ижодий ёндашиши лозим¹ деб таъкидлаган эди.

Педагогик технология фан мавзулари бўйича олдиндан лойиҳаланиши ва у ўқитиш текислигига кўчирилса, якуний натижани кафолатланиши билан фарқланишини эслатиб ўтамиз. Шу билан биргаликда ҳар қандай педагогик технология асосини илмий жиҳатдан кўрилган дидактик жараён ташкил этади. Ана шу жараённи ажратилган ўқув вақти доирасида амалга ошириш олий ўқув юрти ўқитувчисининг педагогик маҳоратини даражалаб беради.

Баён этилган фикрлар шундай хулосаларга келишимизга имкон беради: таълимнинг ҳар бир босқичида замонавий педагогик технолгияларни ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий шароитларда жамият муносабатларини ислоҳ қилиш, яъни демократлаштириш, фуқаролик жамиятини барпо этиш, таълимни инсонпарварлаштиришга самарали таъсир кўрсатадиган илмий-концептуал асосга эга бўлгандагина қўллаш мувофиқдир.

Қўлланилаётган технологиялар ўқитувчи ва ўқувчи ҳаётига енгиллик олиб келиши, ўқувчининг хоҳлаб, қизиқтириб боришига

¹ Н. Сайидахмедов. Технологик ёндашув устуворлиги. // Маърифат: 2003. 19 феврал.

имкон бериши ва жамият тараққиётининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатишини кафолатлаши керак. Замонавий педтехнологиялар қўлланилишидан олдин адаптациядан ўтиши педагогик шарт-шароитлари, моддий-техник база ҳисобига олиниши лозим.

Агар педагогик технологияларни қўллашда илмий асос ва кафолатланган натижа бўлмас экан, бундай технологиялар оқибати шахс камолоти, таълим тизими ва жамиятнинг юксалишига тўғаноқ бўлаверди.

3. Интерфаол методлар асосида семинар машғулотларини ташкил этиш

Методик хизматни ташкил этишда семинар ўқишлардан, тренинг машғулотларидан унумли фойдаланиш ўзининг самарасини бериб келмоқда.

Уларнинг ташкил этиш турлари босқичлари, эътиборталаб томонлари жуда кўп. Жумладан, семинар дастурларини ишлаб чиқишдан аввал бир неча ғояларни белгилаш ҳамда муаммоларни аниқлаш унинг асосий мазмунини ташкил этади.

1. Семинар ўтказиш вақти.
2. Семинар ўтказиш жойи.
3. Семинарни ким ўтказди?
4. Семинар ўтказиш учун қанча вақт талаб қилинади?

Семинар ўқиш жараёнини олдиндан лойиҳалаштиришда бу жараён мавзусининг ўзига хослиги, жой ва шароити, қатнашчиларининг имконияти ва эҳтиёжи ҳамда ҳамкорлигидаги фаоллигини ташкил эта олиш ҳисобга олиниши керак. Шунда кафолатланган натижага эришиш мумкин. Бунда ҳар бир семинар-ўқиш технологиясига режа тузиб олиш мақсадга мувофиқ.

Мавзу	Фанлар интеграцияси
Мақсад ва вазифалар	Ўқитиш самарадорлигини ошириш
Машғулот жараёни	Методлар: оғзаки баён қилиш, суҳбат, мунозара, баҳс

Мазмуни	Амалий, кичик гуруҳларда ишлаш
Шакли	Жамоада ишлаш
Воситалар	Таркатма воситалар. Техника воситалари
Усул	Назорат, ўз-ўзини назорат, оғзаки назорат
Баҳолаш	Рағбатлантириш
Кутиладиган натижа	Тренинг учун: янгиликни етказиш, Иштирокчи учун: янгиликни ўзлаштириш

Ўтказилаётган семинар-ўқишда иштирокчилар қандай натижага эришишлари лозим? Уларни аниқ вазифаларга йўналтирилганлигининг 3 тури мавжуд.

1. Мазмунга қарашли натижалар.
  2. Методларнинг ўтилишига қарашли натижалар.
  3. Семинар ўқишда ўтказиш тартибига тегишли натижалар.
- қатнашчиларни кутилаётган натижага эришишлари учун ёрдам берадиган усуллар: «Ақлий хужум», «Кластер», «Бумеранг», «Скоробей технологияси», «ФСМУ технологияси», «ВЕР технологияси», «Блиц ўйини» технологияси .

Изюминка (диққатни жалб этиш)-бу иштирокчиларни ўқув машғулотининг мазмуни ёки услубига қизиқишни оширадиган, таҳлилга тортадиган саволлар.

Маъруза-ўқув материалларини оғзаки баён қилиш усули. Одатда бу усул видео, кўргазма намойиш қилиш билан олиб борилади. Маъруза катта ҳажмдаги ўқув материалларига нисбатан узоқ вақт давомида монолог баён этиш. Бу усулнинг асосий вазифаси таълим бериш, ўргатиш.

Ушбу усулнинг самарадорлиги қуйидагича асосланади:

1. Маъруза қилишда унинг мазмунини чуқур илмий-ғоявий кетма-кет бўлиши;
2. Тушунарли, ҳиссиётга бой ва содда тилда ёритилиши;
3. Ёш ва руҳий ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда қисқа савол-жавоб ўтказиш;
4. Режа тузиш ва ҳар бир режа баёнидан сўнг хулосалаш;
5. Муаммони баён қилиш;
6. Ёзиб олиш, зарур бўлган жойларни ажратиб кўрсатиш;

Тайёргарлик кўриш учун:

1. Мавзу, мақсад ва долзарб муаммоларни аниқлаш;
2. Адабиётлар билан танишиши;
3. қатнашчиларнинг салоҳияти, билим даражаси, қизиқиши, психологиясини ҳисобга олган ҳолда режа тузиш;
4. Жиҳозлар, таълим воситаларини ташкил этиш; Маъруза-кириш, баён, хулосадан иборат бўлиши керак. Тингловчиларни қизиқтириш учун кириш қисмига пухта тайёргарлик кўриш лозим. Маърузанинг кириш қисми вақтида тингловчилар томонидан олинадиган дастлабки маълумот мияни маъруза давомида бериладиган ахборотни қабул қилиб олишга тайёрлайди. Маърузачи билдирадиган барча фикрлар иштирокчи томонидан фақат ўзлаштирилиб қолмай, балки яна ижодий тарзда қайта ишлаши ҳамда ўз қараши бўлиб қолиши керак. Баён икки-уч қисмдан иборат бўлади. Якуний қисм эса белгиланган мавзу юзасидан қисқа хулосалар ёки унинг ғоясини таърифлаб беришга қаратилади.

Семинар тренингда қуйидаги маъруза турларидан фойдаланиш мумкин:

1. Муаммоли маъруза
2. Маъруза конференция
3. Конспектсиз маъруза
4. Муаллифнинг маърузаси
5. Маъруза мунозара
6. Аниқ вазиятни таҳлил қилиш маърузалари.

Маърузада савол бериб, тингловчиларнинг жавобларидан фойдаланиб, вақтинча эркин фикр алмашишга руҳсат этиб, кундалик ҳаётдан мисол келтириб уларни савол беришга ундаб, илгари ўрганилган факт ва вазиятларни янгилари билан таққослаш билан амалга оширса бўлади.

Сухбат ўтказиш ва ўқитишнинг диалогик савол-жавоб усули. Бу усулнинг етакчи функцияси-мотивация қилиш, аниқ мақсадни кўзда тутадиган ва моҳирона қўйилган саволлар ёрдамида белгиланган мавзу бўйича эсга олишга ва баён этишга ҳамда муҳокама қилишга ундайди. Таълим олувчилар, тренер билан биргаликда, кадамма-кадам янги билимларни мустақил фикрлаш, хулоса чиқариш, яқунлаш ва умумлаштириш йўли билан ўзлаштирадилар.

Сухбатлар белгиланган мақсад асосида қуйидагилардан ташкил топади.

1. Ташкил қилиш.
2. Янги билимлардан хабардор қилиш.
3. Синтезловчи-таълим олувчилар томонидан билимларни тизимлаштириш, эслаб қолиш ва англаш.

Сухбатлар эркин вазиятда олиб борилади, саволларни аниқ ифода этиш ва бериш муҳимдир. Улар ўзаро мантиқий боғлиқ бўлиши, ўрганилаётган нарсанинг туб маъносини очиб бериши, билимни таркибли равишда ўзлаштиришга имкон бериши лозим. Саволлар ўз маъноси ва шакли билан қатнашчиларнинг ривожланиш даражасига мос бўлиши керак.

Иш босқичлари	Ўқитувчи фаолияти
1-босқич. Тайёрлов	Сухбат мавзуси. Мақсади ва вазифаларини белгилайди. Асосий ва ёрдамчи саволларни аниқлайди. Саволлар бериш, умумлаш-тириш, хулоса чиқариш тартибини белгилайди.
2-босқ ич. Кириш	Мавзунинг мақсади ва вазифасини эълон қилади. Мавзу бўйича билим малака эслатилади.
3-босқич. Сухбат	қатнашчиларнинг мулоҳазаларини умумлаштириш, ҳаммани фаол ҳаракат қилишга ундаш. Тўғри жавобларни маъқуллайди нотўғриларини маъқулламайди.
4-босқич. Хулоса	Сухбат натижаларини умумлаштиради
5-босқич. Якун	

Сухбатда савол бериш муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун савол беришда ҳар бир саволни барча гуруҳларга бериш учун ва қўшалок саволлар бермаслик керак. Агар саволга ҳеч ким жавоб бермаса саволни бошқача тузиш керак бўлади.

Сухбатга тайёргарлик ишлари қуйидаги жараёнларни ўз ичига олади:

1. Сухбат мавзусини аниқлаш, мақсад ва вазифаларини аниқлаш;
2. Ҳамкорликка оид тушунчалар моҳиятини очиб беришга ёрдам берадиган саволлар тузишни маълум тартибда ишлаб чиқиш;

3. Сухбатга киришиши ва якунловчи қисмлар мазмунини ифодалаш;

4. Сухбат мазмунини тингловчилар фаолияти, хулқ атвори билан боғланишининг тўғри йўлини танлаш;

5. Сухбатнинг мавзу ва мақсади, ўтказиш вақти ҳамда тингловчиларга мавзуга оид тушунчаларини бойитишга ёрдам берадиган адабиётларни тавсия қилиш;

Китоб билан ишлаш технология чизмаси.

Иш босқичи	Ўқитувчи фаолияти
1-босқич. Тайёрлов	Тингловчилар мустақил ўрганишлари учун ўқув материаллари танлайди. Ўқув фаолияти мақсад вазифаси, натижалари баҳолаш мезони
2-босқич. Мавзуга кириш	Тингловчиларни ўрганилаётган мавзу билан таништириш мақсадида илгари ўрганилган қайси материал билан янғисини таққослаш ва боғлаш зарурлиги ҳақида батафсил суҳбатлашади.
3-босқич. Китоб устида ишлаш	Баҳолаш мезонини эълон қилади, кузатади ва индивидуал ёрдам беради.
4-босқич. Якунлаш	Ўрганилган материални ўзлаштириш сифатини текширади, таҳлил қилади ва натижаларини эълон қилади.

Кичик гуруҳларда ишлаш асосида қатнашчи ўз фикрини ишлаб чиқиш, уни гуруҳда муҳокама қилиш ва ҳар ҳил фикрлар асосида ўрганади.

Гуруҳлар билан ишлашнинг қуйдаги турларини кўрсатишимиз мумкин:

- Гуруҳларга ҳоҳлашлари бўйича ёки ҳисоблаш, уйинлар тарзида ажратиш мумкин;

- Гуруҳлар билан ишлаш учун топшириқлар танлашда муаммоли бўлишига эришиш;

- Вақт аниқ белгиланиб, топшириқлар танлашда бажаришга доир йўриқнома берилиши керак.

- Тақдимот ўтказилади. Тақдимот юзасидан мунозара ўтказилиб якунланади.

Лойиҳалар усули билим ва малакаларни таҳлил қилиш, баҳолашни амалий қўллашни назарда тутувчи таълимнинг мажмуавий усулларни амалга оширади.

4. Мавзу бўйича слайдлар.

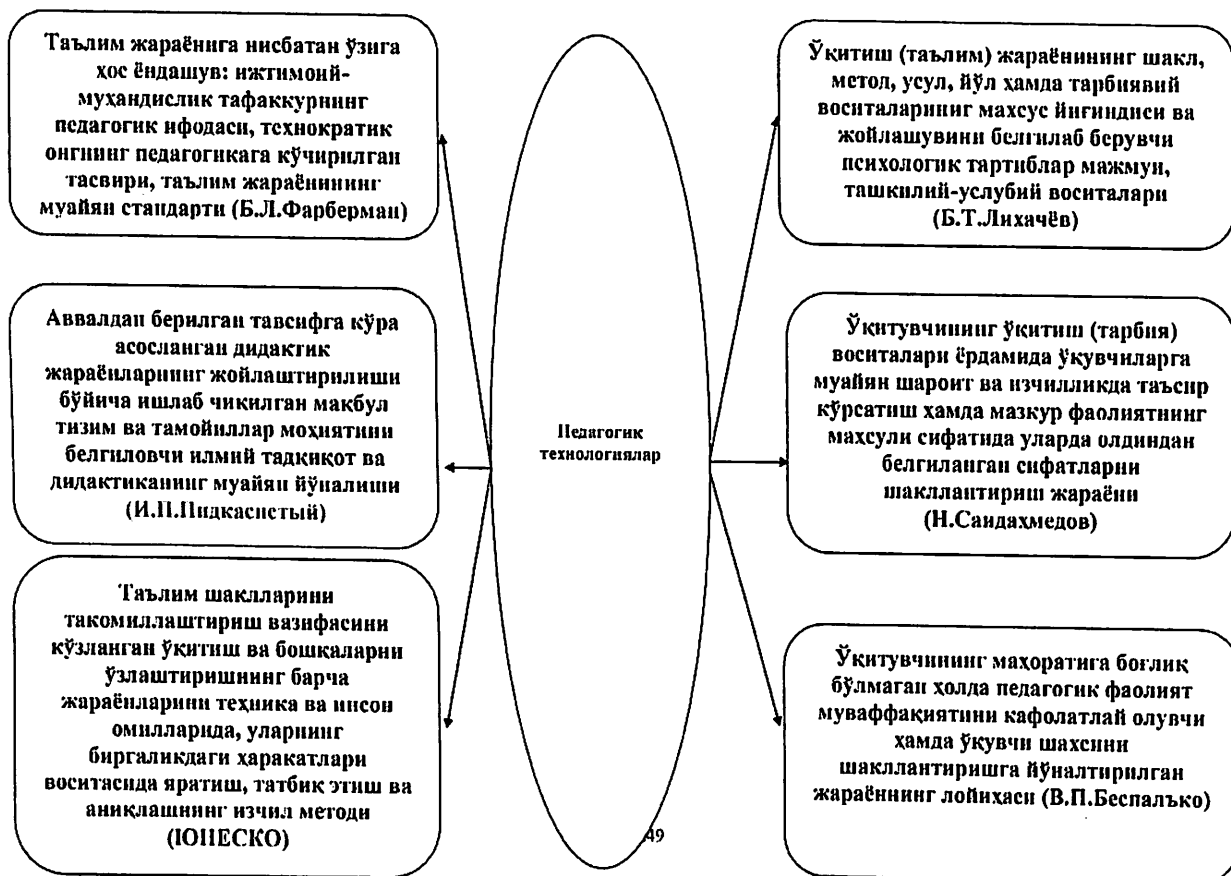
Педагогик технология

Ўқув жараёнидаги педагогик технология-бу аниқ кетма-кетликдаги яхлит жараён бўлиб, у талабанинг эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда бир мақсадга йўналтирилган, олдиндан пухта лойиҳалаштирилган ва қафолатланган натижа беришга қаратилган педагогик жараёндир.

- ❖ Талабанинг дарс давомида бефарқ бўлмасликка, мустақил фикрлаш, ижод қилиш ва изланишга мажбур этилиши;
- ❖ Талабанинг ўқув жараёнида фанга бўлган қизиқишларини доимийлигини таъминланиши;
- ❖ Талабаларнинг фанга бўлган қизиқишларини ижодий ёндашган ҳолда кучайтирилиши;
- ❖ Педагог ва талабаларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини доимий равишда ташкил этилиши.

ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ ҲАҚИДА ТАЛҚИНЛАР

- ❖ Педагогиканинг умумий қоида ва қонуниятларига асосланиб, фаннинг хусусиятларидан келиб чиқиб, дидактик вазифаларни амалга оширади. (П.Лейбентруб ва бошқалар)
- ❖ Махсус педагогик фан бўлиб, фан мазмунини орқали таълим ва шахсни ривожлантиришнинг барча вазифаларини ҳал этишга қаратилган. Бунда бирламчи мазмун усул ва воситалар хусусиятини белгилайди. (П.Гора ва бошқалар)
- ❖ Методика-фан эмас, балки методик ишланма, тавсия ва маслаҳатлар мажмуаси. Ҳозирда мазкур қараш янги атама-технология номи билан юритилмоқда. (В.Н.Бернадский)

ҲОЗИРГИ ПАЙТДА ЎЗБЕКИСТОНДА ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИГА ҚУЙИДАГИ ТАЛАБЛАР ҚЎЙИЛМОҚДА.

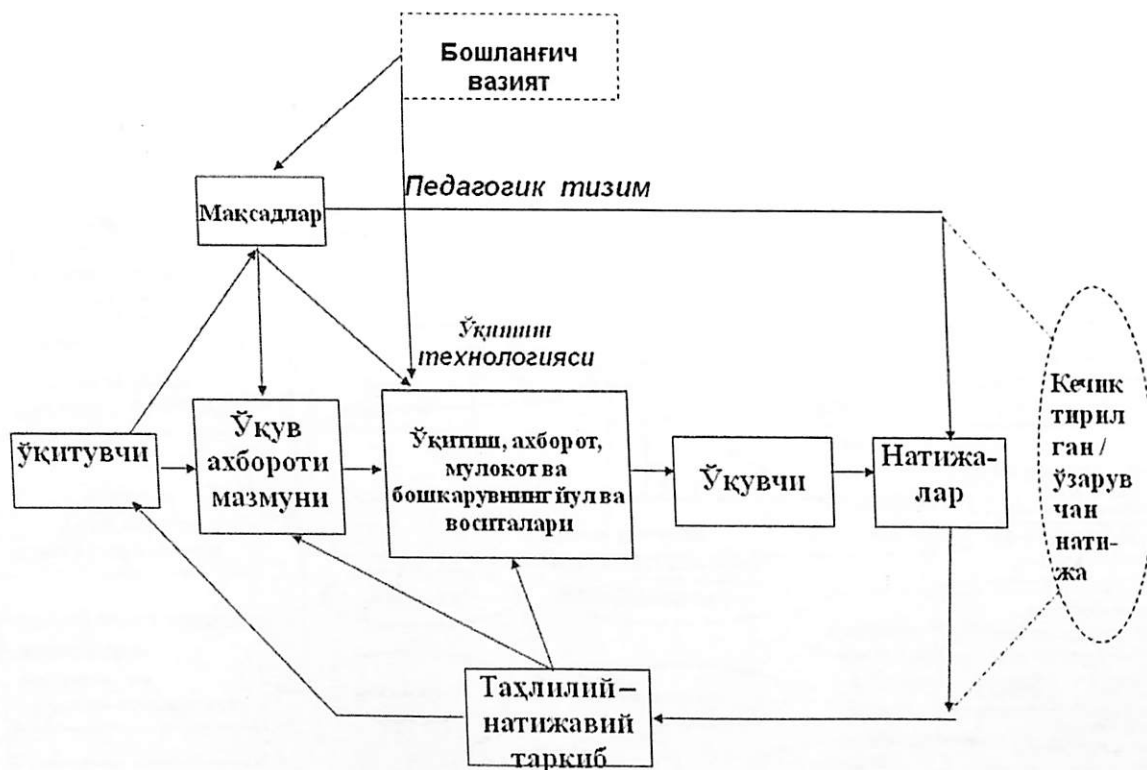
Сифат, яъни ўқитишнинг белгиланган даражасини эгаллаш;

Самарадорлик, яъни ўқитишга сарф қилинган харажатлар, албатта максимал самара бериши лозим;

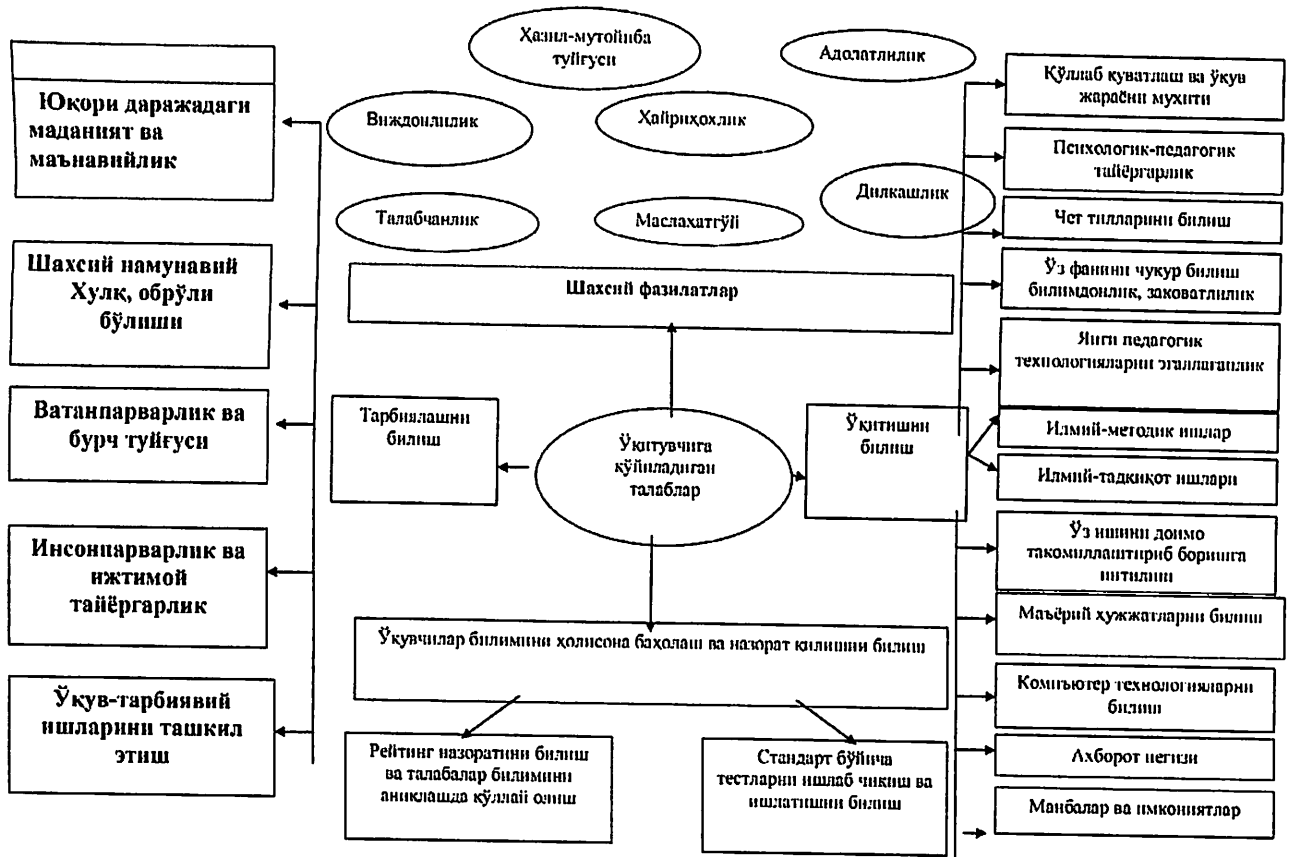
Ушбу вазифаларни ечиш ўқитиш жараёнини технологиялаштиришга, инновацион ўқитиш технологияларини ишлаб чиқиш ва тадбиқ этишга олиб келади.

234

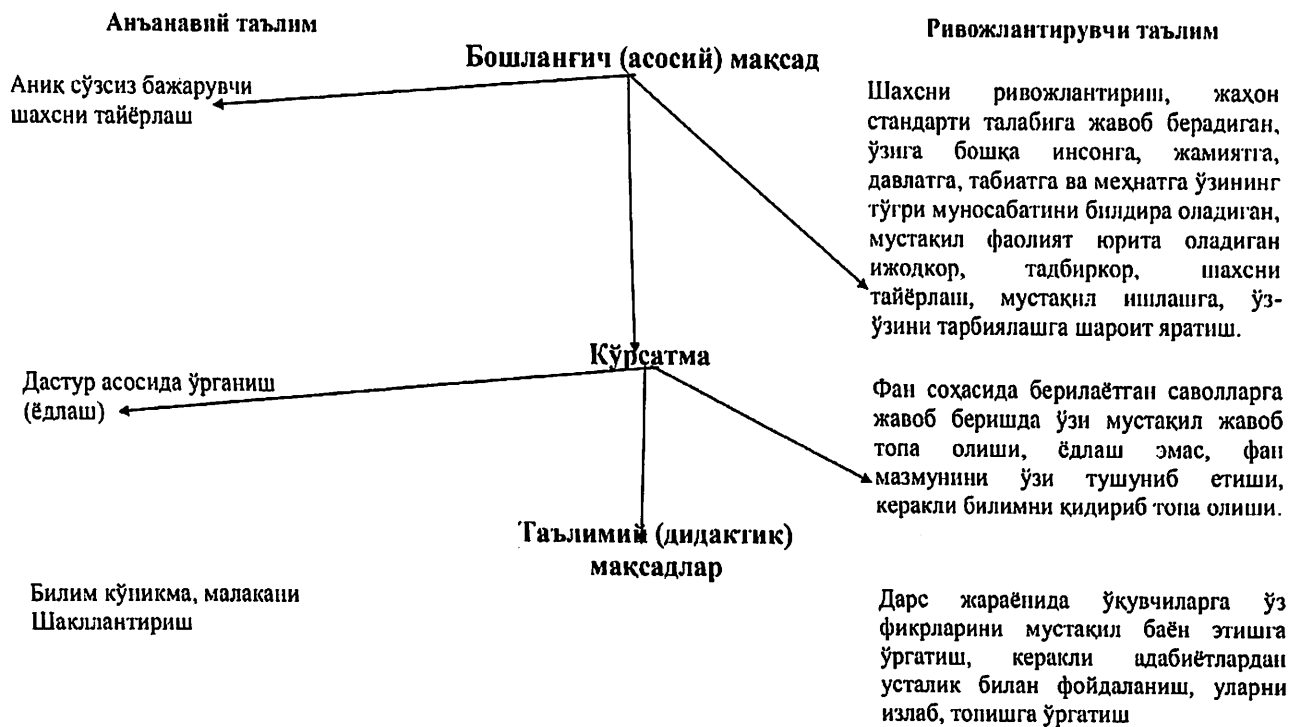
Педагогик тизимнинг модели

235

ДАРСНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ БЎЙИЧА ЁРДАМЧИ МАТЕРИАЛ

МЕТОДЛАР

Информацион репродуктив
Репродуктив муаммоли

Муаммоли қисман пазланишли
Ахборот-репродуктив, актив

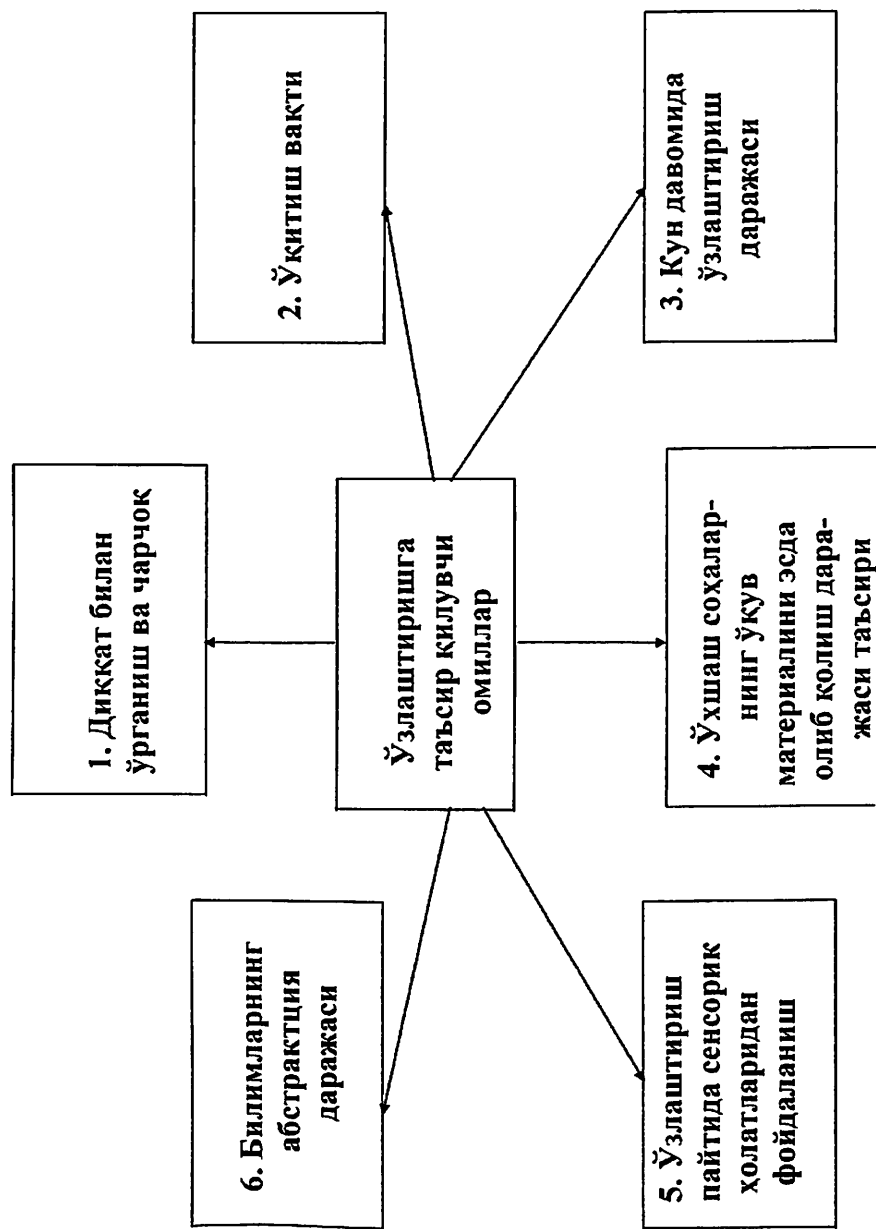
238

ТЕХНОЛОГИК КАРТА

Мавзу	Таълим тизимида методика ва технология уйғунлиги.
Мақсад ва вазифалар.	Магистр талабаларига таълим тизимида методика ва технология уйғунлигининг моҳияти, аҳамияти, асослари ва тартибини тушунтириш. Мавзуга оид тарқатилган материалларни талабалар томонидан якка ва гуруҳ ҳолатида ўзлаштириб олишлари ҳамда суҳбат мунозара орқали тарқатма материаллардаги матнлар қай даражада ўзлаштирилганлигини назорат қилиб, уларнинг билимларини баҳолаш.
Ўқув жараёнининг мазмуни	Методика ва технологиянинг бир-биридан фарқлаш тушунчаси. Педагогик технологияга турли хил ёндашувлар. Педагогик технологияга оид ишларни чуқур ўрганилиши. Янги педагогик технологияларни қўллашнинг методологик асослари. Замонавий педагогик технологиялар қўлланилишидан олдин адаптациядан ўтиши, педагогик шарт шароитлар, моддий-техник база ҳисобга олиниши.
Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси	<u>Метод:</u> оғзаки баён, суҳбат-мунозара. “ФСМУ технологияси”. <u>Форма:</u> маъруза ва амалий машғулот, кичик гуруҳларда ва жамоада ишлаш. <u>Восита:</u> тарқатма материаллар, матнлар. <u>Усул:</u> тайёр, ёзма материаллар, кургазмалар. <u>Назорат:</u> оғзаки назорат, ёзма назорат, кузатиш, ўз-ўзини назорат. <u>Баҳолаш:</u> рағбатлантириш, 5 балли тизим асосида.
Кутиладиган натижалар.	Ўқитувчи: Мавзунини қисқа вақт ичида барча талабалар томонидан ўзлаштирилишига эришади. Талабалар фаоллигини оширади. Талабаларга дарсга нисбатан қизиқишни уйғотади. Бир вақтнинг ўзида кўпчилик талабаларни баҳолайди. Ўз олдига қўйган мақсадларга эришади. Талаба: Методика ва технология уйғунлигига оид янги билимларга эга бўлади. Якка ҳолда ва гуруҳ бўлиб ишлашни ўрганади. Нутқ ривожланади, эслаб қолиш қобилияти кучаяди. Ўз-ўзини назорат қилишни ўрганади. Қисқа вақт ичида янги педагогик технологияларга оид кўп маълумотларга эга бўлади.
Келгуси режалар (таҳлил, ўзгаришлар)	Ўқитувчи: Янги педагогик технологияларни ўзлаштириш ва дарсда татбиқ этиш, такомиллаштириш, ўз устида ишлаш, мавзунини ҳаётини воқеалар билан боғлаш. Педагогик ва технологик ҳамда методик маҳоратни ошириш. Талаба: Янги педагогик технологиялар асосида матн билан мустақил ишлашни ўрганиш. Ўз фикрини янги усуллар билан раван баён қила олиш. Шу мавзу асосида қўшимча материаллар топиш, уларни илмий ва услубий тadbқиқ эта олиш. Ўз фикрини ва гуруҳ фикрини таҳлил қилиб бир ечимга келиш. Кўникма ва малакалар ҳосил қилиш.

239

«Кластер» (тармоқлар) методи.

Фикрларнинг тармоқланиши –бу педагогик стратегия бўлиб, у ўқувчиларни бирон бир мавзуни чуқур ўрганишларига ёрдам бериб, ўқувчиларни мавзуга таълуқли тушунча ёки аниқ фикрни эркин ва очиқ равишда кетма-кетлик билан узвий боғлаган ҳолда тармоқлашларига ўргатади.

Бу метод бирон мавзуни чуқур ўрганишдан аввал ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятини жадаллаштириш ҳамда кенгайтириш учун хизмат қилиши мумкин. Шунингдек, ўтилган мавзуни мустаҳкамлаш, яхши ўзлаштириш, умумлаштириш ҳамда ўқувчиларни шу мавзу бўйича тасаввурларини чизма шаклида ифодалашга ундайди.

«БУМЕРАНГ» ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқувчи-талабаларни дарс жараёнида, дарсдан ташқари турли адабиётлар, матнлар билан ишлаш, ўрганилган материални ёдида сақлаб қолиш, сўзлаб бера олиш, фикрни эркин ҳолда баён эта олиш ҳамда бир дарс давомида барча ўқувчи-талабаларни баҳолай олишга қаратилган.

Таълим билан қаторда мазкур метод тарбиявий характердаги қатор вазифаларни амалга ошириш имконини беради:

- Жамоа билан ишлаш маҳорати;
- Муомалалик;
- Хушфеъллик;
- Қўниқувчанлик;
- Ўзга фикрига ҳурмат;
- Фаоллик;
- Раҳбарлик сифатларини шакллантириш;
- Ишга ижодий ёндашиш;
- Ўз фаолиятини самарали бўлишига қизиқиш;
- Ўзини ҳолис баҳолаш

«СКАРАБЕЙ» ТЕХНОЛОГИЯСИ

«Скарабей» технологияси ҳар томонлама бўлиб, ундан ўқув материалнинг турли босқичларини ўрганишда фойдаланилади.

- бошида-ўқув фаолиятини рағбатлантириш сифатида (Ақлий хужум);

- мавзуни ўрганиш жараёнида-ўзининг моҳияти, тузилиши ва мазмунини белгилаш;

- улар орасидаги асосий қисмлар, тушунчалар, алоқалар характерини аниқлаш;

- мавзуни янада чуқурроқ ўрганиш, янги жиҳатларини кўрсатиш;

- охирида-олинган билимларни мутаҳкамлаш ва яқунлаш мақсадида.

Таълимдан ташқари мазкур метод тарбиявий характердаги қатор вазифаларини амалга ошириш имконини беради:

- ўзгалар фикрига ҳурмат;

- жамоа билан ишлаш маҳорати;

- фаоллик;

- хушмуомалалик;

- ишга ижодий ёндашиш;

- имкониятларини кўрсатиш эҳтиёжи;

- ўз қобилияти ва имкониятларини текширишга ёрдам беради;

- «мен»лигини ифодалашга имкон беради;

- ўз фаолияти натижаларига маъсуллик ва қизиқиш уйғотади.

«ВЕЕР» ТЕХНОЛОГИЯСИ

Бу технология мураккаб, кўп тармоқли, мумкин қадар, муаммо характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган.

Технологияларнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бирийўла ахборот берилди. Айни пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида нуқталарда муҳокама этилади. Масалан, ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари белгиланади.

Бу интерактив технология танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўз ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда ихчам баён этиш, химоя

қилишга имконият яратади.

«ВЕЕР» технологияси умумий мавзунинг айрим тармоқларини муҳокама қилувчи кичик гуруҳларнинг, ҳар бир қатнашувчининг гуруҳнинг фаол ишлашига қаратилган.

«ВЕЕР» технологияси мавзуни ўрганишнинг турли босқичларида қўлланилиши мумкин:

- бошида ўз билимларини эркин фаоллаштириш;

- мавзуни ўрганиш жараёнида унинг асосларини чуқур фаҳмлаш ва англаб етиш;

- яқунлаш босқичида олинган билимларни тартибга солиш;

- аспект (нуқтаи назар) билан предмет, ходиса, тушунча текширилади;

- Афзаллик-бирор нарса билан қиёлангандаги устунлик, имтиёз;

- Фазилат-ижобий сифат;

- Нуқсон-номукамаллик қоидаларига, мезонларга номувофиқлик;

- Хулоса-муайян бир фикрга мантиқий қоидалар бўйича далилдан натижага келиш;

- Таълимдан ташқари «Елпиғич» технологияси характердаги қатор вазифаларни амалга ошириш имконини беради;

- Жамоа, гуруҳларда ишлаш маҳорати;

- Муаммолар, вазиятларни турли нуқтаи назардан муҳокама қилиш маҳорати;

- Хушмуомалалик;

- Ишга ижодий ёндашиш;

- Фаоллик;

- Муаммога диққатни жимлай олиш маҳорати.

ФСМУ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ушбу технология мунозарали масалаларни ҳал этишда, бахс-мунозаралар ўтказишда ёки ўқув-семинари якунида (тингловчиларнинг ўқув-семинари ҳақида фикрларини билиш мақсадида), ёки ўқув режаси асосида бирон бўлим ўрганиб бўлингач қўлланиши мумкин, чунки бу технология тингловчилар-ни ўз фикрини химоя қилишга, эркин фикрлаш ва ўз фикрини бошқаларга ўтказишга, очик ҳолда бахслашишга, шу билан

бир қаторда ўқувчи-талабаларни, ўқув жараёнида эгалланган билимларини таҳлил этишга, қай даражада эгалланганликларини баҳолашга ҳамда тингловчиларни баҳслашиш маданиятига ўргатади.

Ушбу технология тингловчиларга тарқатилган оддий қоғозга ўз фикрларини аниқ ва қисқа ҳолатда ифода этиб, тасдиқловчи далиллар ёки инкор этувчи, фикрларнибаён этишга ёрдам беради.

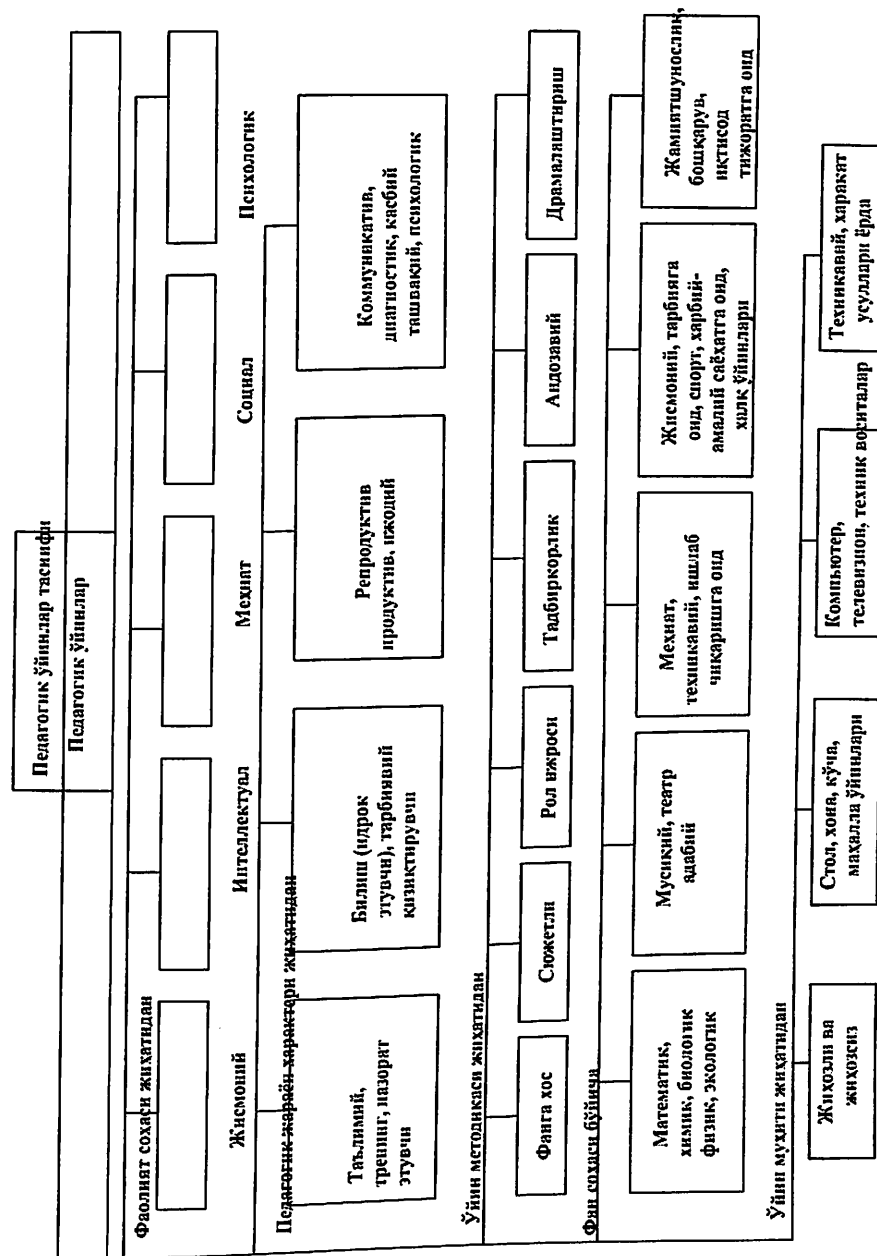
ФСМУ ТЕХНОЛОГИЯСИ

(Ф)-Фикрингизни баён этинг

(С)-Фикрингиз баёнига бирон сабаб кўрсатинг

(М)-Кўрсатилган сабабни тушунтирувчи (исботловчи) мисол келтиринг

(У)-Фикрингизни умумлаштиринг

Савол ва топшириқлар:

1. Республикамизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, фан, техника ва технологиялар соҳасидаги муваффақиятларини нималарда деб биласиз?

2. Бугунги кунда таълим жараёнида интерфаол услублар, инновацион технологиялар, педагогик ва ахборот технологияларини ўқув жараёнида қўллашни қониқарли деб ҳисоблай оласизми?

3. Тарих таълими тизимида педагогик технологияларнинг қандай усулларини қўллаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайсиз?

4. Тарих таълимида янги педагогик ва ахборот технологияларининг моҳияти ва вазифалари нималарга боғлиқ?

5. Маълумки Ўзбекистонда таълим-тарбия соҳасини ислоҳ қилиш жараёнида таълимнинг янги модел яратилди. Ана шу моделни биласизми?

Адабиётлар

1. Азизходжаева И. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. –Тошкент: Чўлпон, 2005.

2. Амиржоновна Ю. Методика ва технология бир-биридан қандай фарқланади. // Маърифат, 2003. 19 март.

3. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Тошкент: шарқ, 1997. –Б. 59.

4. Сайидахмедов Н. Янги педагогик технологиялар. –Тошкент: Молия, 2003.

5. Толипов Ў. Қ., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. –Тошкент: Фан, 2006.

6. Фарберман Б. Н. Илғор педагогик технологиялар. –Тошкент: Фан, 2000.

7. Шермухамедова Н. А. Илмий тадқиқот методологияси. –Тошкент: Фан ва технологиялар, 2014.

8. Гаффоров Я. Х. Махсус фанларни ўқитишда янги педагогик технологиялардан фойдаланиш усуллари. –Тошкент: Университет, 2015.

ГЛОССАРИЙ

Авлод – умумий аجدодларидан қариндошлик муносабатлари билан бир хилда узоклашган кишилар гуруҳи.

Агитация – (лот. agitation – ҳаракатга келтириш) – оғзаки, ёзма, матбуот ёки бошқа фаолият орқали омманинг сиёсий фаоллигини уйғотиш.

Анархия – (юнонча anarchia - ҳокимиятсизлик) – бир ёки бир неча шахслар гуруҳининг ҳокимиятга бўйсунмаслиги натижасида келиб чиқадиган тартибсизлик.

Ассоциация – (лот. Association – бирлашма, қўшилма) – умумий мақсадга эришиш учун тузилган уюшма, иттифок, гуруҳ.

Ахборот – объектив реалликнинг муҳим қисмини ифодаловчи тушунча бўлиб, ўзини сақлаш, қайта ишлаш ва таъсир натижалари (излари)дан фойдаланиш учун мўлжалланган моддий тизимларда намоён бўлади.

Ахборот технологияси – бу ахборотни танлаш, жамғариш, таҳлил қилиш ва фойдаланувчига етказиб беришга йўналтирилган ҳисоблаш техникаси, электр алоқа, информатика имкониятларининг уйғунлигидир.

Ахборот эркинлиги – фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларидан бири бўлиб, сўз, матбуот ва бошқа оммавий ахборотга эга бўлган ахборотни олиш ҳуқуқи ва қонуний асосда олинган ахборотларни тарқатиш ҳуқуқи.

Аллома – Ўрта Осиё халқларида илм-фаннинг бир ёки бир неча соҳасини мукамал эгаллаган киши, билимдон шахс аллома деб юритилган.

Анализ – бу билиш предметини фикран қисмларга ажратиш, унинг алоҳида томонлари, хоссалари, белгиларини, улар ўртасидаги муносабатларни ажратиш, объектнинг моҳиятини англаб етиш мақсадида унинг турли хилларини ва ҳоказоларини аниқлаш демакдир.

Аниқлаштириш – (қисқа ва лўнда ифодалаш) – бир бутун, ўзаро сабабий боғлиқ, кўп томонлама, кенг қамровли ва мураккаб ходисани аниқлаш.

Ахборот соҳаси – мақсадга эришиш учун ахборотларни сақлаш, қайта ишлаш ва узатиш методлари ва воситалари йиғиндисига

айтилади.

Ахлоқий тарбия – ўқувчилардан умуминсоний ахлоқий тамойилларга содиқ бўлишдек, жамият ахлоқий талаблари ва меъёрларини ҳисобга олган ҳолда ўз ҳатти – ҳаракатларини танлай олиш маҳоратини, ахлоқий тафаккур ва кундалик одатдаги ахлоқий ҳатти – ҳаракатларининг мустаҳкам тизимини шакллантириш.

Ақлий тарбия – табиатан берилган ақлий куч, сезги, руҳий ҳолат, билувчанлик ва фаолият эркинлигини ривожлантириш натижасида инсонда мустақил фикр юритиб, олдига мақсад кўя олиш ҳамда кўзлаган мақсадига эришиш қобилиятини шакллантириш.

Анжуман – кенг доирада ўтказиладиган йиғин, йиғилиш, кенгаш ва мажлислар.

Билим олиш ҳуқуқи – фуқароларнинг ижтимоий ҳуқуқи. Давлат томонидан таъминланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 41 – моддасида: “Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга. Бепул умумий таълим давлат томонидан кафолатланади. Мактаб ишлари давлат назоратидадир” – деб қайд этилган. Ушбу Конституциявий тамойилдан келиб чиқиб, 1997 йил 29 – августда “Таълим тўғрисида”ги қонун ва қонунни ҳаётга тадбиқ этиш учун “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ишлаб чиқилган”.

Брифинг (ингл. briefing – йўл йўриқ, brief – қисқа, қисқача хулоса) – халқаро келишувлар, учрашувлар ва конференциялар жараёнида тадбир қай тарзда ўтаётганлиги, томонларнинг позиция ва қарашларини оммага етказиш учун ҳукумат раҳбари ва унинг ёрдамчиси ёки матбуот хизматчиси билан оммавий ахборот воситалари ходимлари ҳамда журналистлар билан ўтказиладиган қисқа учрашув.

Башорат – эҳтимоллик билан боғлиқ илмийликка асосланган у ёки бу ҳодисанинг истиқбол, эҳтимолли ҳолатлари ҳақидаги қарашлар.

Билимнинг кенглиги – ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликни кўра олиш қобилияти, муаммони кенг кўламда кўра олиш.

Билиш – оламнинг инсон онгидаги инъикос этиш жараёни инсон ўзини қамраб олган атроф муҳит тўғрисида билиш ва тасаввурга эга бўлмай туриб, фаолиятнинг бирон – бир тури билан шуғуллана олмайди. Билишнинг маҳсули натижаси билим бўлиб, ҳар қандай касбни эгаллаш фақат билим орқали рўй беради.

Биографик метод – (يونونча bios – ҳаёт, grapho – ёзаяпман) – шахс ҳаёт йўлини тадқиқ этиш, ташхислаш, таҳрирлаш, режалаштириш услуги.

Генетик метод – жараёнлар ва воқеаларни уларнинг келиб чиқиши, шаклланиши ва ривожланишини таҳлил қилиш, тадқиқ қилиш усуллари.

Гипотеза – ўрганилаётган ҳодисанинг сабаблари ва хусусиятларини тушунтирадиган асосли тахмин тарзидаги билим шакли.

График организерлар – ўқув жараёнида қўйилган мақсадга эришишда ёрдам берувчи чизма, жадвал, графиклар мажмуи.

Глобал муаммолар – (фр. global – умумий, лот. globus – ер шари) – битта давлат ёки минтақанинг эмас, балки бутун ер юзи, инсоният ҳаёти ва келажагига дахлдор умумбашарий муаммолар.

Грант – (инг. grant – ҳадя; кўмак; стипендия) – давлат томонидан бирор илмий тадқиқот, тажриба – конструкторлик ишларини бажариш учун ёки бошқа мақсадларга айрим шахслар, жамоалар, ташкилотларга бериладиган мақсадли ўрин ёки пул маблағи.

Дарс – аниқ мақсадни кўзлаб, берилган вақтда бир хил ёшдаги ўқувчи ёшлар билан ўқитувчи раҳбарлигида олиб бориладиган машғулот.

Дарс ишланмаси – мавзунинг номи, дарснинг мақсади, кутилаётган натижа, асосий ғоя, таянч тушунчалар, дарс жиҳозлари, дарс режаси ва ҳоказолар.

Дарслик – юқори малакали ва тажрибали олим ва педагоглар томонидан тузилиб, юз фоиз намунавий дастурдаги ғоялардан ҳамда дидактик тамойиллардан келиб чиқиб яратилган китоб.

Дидактик материаллар – ўқитувчи томонидан ҳар бир дарсга алоҳида тайёрланган бўлиб, у дарс мазмунини тўла ифодалаш ва ўқувчи талабалар дарс мазмунига яхши тушуниб етишлари учун хизмат қиладиган асос.

Дикқат – фаолият кўрсатиш мақсадида танланган объектга (жумладан, муайян фанга) онгнинг жамланиш ҳолати.

Диалог – мураккаб, ранг-баранг мазмунга бой ва тушуниш билан узвий боғлиқ ўзаро алоқа шаклидир. Диалогда инсоннинг икки табиий интилиши: айтиш ва ўзини эшитишларига эришиш, шунингдек, тушуниш ва тушунилишига интилиш рўёбга чиқади.

Дидактика – (юнонча «didacticos» сўзидан олинган бўлиб, ўрناق, сабоқ бўлишлик каби мазмунларни англатади) – педагогиканинг таълим жараёнида тарбиялаш назариясини ишлаб чиқадиган қисми ҳисобланади.

Илмий факт – фақат муайян тарзда қайд қилинган, белгиланган ҳодисалар ва воқеалар.

Илмий мулоқот – ўз ҳамкасблари билан бевосита ва билвосита мулоқотга киришиш.

Инновация – ижтимоий амалиётда сезиларли ўзгаришлар туғдирадиган турли хил янгиликлар яратиш ва тадқиқ этиш.

Интуиция – заковатнинг барча белгиларини фаол ишга солгандан кейин воқеалар ривожини олдиндан кўра олиш қобилияти.

Инсайт – ойдинлашув. Муаммонинг ечими, баъзан бирдан ёрқин юлдуздай ялт этиб пайдо бўлади.

Истисно методи – таркибий қисмларнинг катта гуруҳларининг учинчи истисно қонуни асосидаги босқичма босқич истиснога асосланади.

Ижодий қобилият – инсонларга керак бўлган қандайдир янгиликни очиш ёки яратиш.

Илғор педагогик тажриба – ўқитувчи томонидан педагогика тамойиллари ҳамда таълим-тарбия беришнинг усул ва услубларини яхши ўзлаштириб, уларга ижодий ёндошган ҳолда, нисбатан самаралироқ усул ёки услуб яратиш.

Касбга йўналтириш – жамият эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда, тарбияланувчига маълум бир касб-хунар ўргатишнинг маърифий жараёни.

Кейс стади методи – таҳлилий кўникмаларни баъзи бир матнларни жамоавий муҳокама қилиш воситасида ўрганиш бўлиб, бунда тасвирланаётган вазият “кейс” деб номланади.

Классификация – тушунчаларнинг манتيкий ҳажмини кўп даражали, тармоқларга ажратилиши, объектларнинг мавжуд белгилари бўйича тартибга солиниши.

Когнитив харита – муаммоли вазиятнинг характери ва тузилмаларини белгилашга қаратилган тадқиқот объектидаги сабаб-оқибат алоқаларининг жадвалли акси.

Конструктив таҳлил – тизимли таҳлил қилиш унинг мақсадларидан бошланади ва тизимга нисбатан функцияси орқали

олиб борилади.

Концепция – бирор соҳани ривожлантиришга қаратилган кенг қамровли лойиҳа ёки соҳа тараққиётини асослаб беришини ўз ичига олган қарашлар мажмуи.

Кўргазмалилик – “юз маротаба эшитгандан бир маротаба кўрган яхши” тамойилидан келиб чиқиб, билим беришда турлитуман кўргазмали куруллардан самарали фойдаланиш.

Кузатиш методи – кишининг характерида намоён бўладиган турли ҳолатларни ҳисобга олиш, бирор бир жараённи кечишига оид ахборот олиш.

Кластер таҳлил – (ингл. cluster analysis) кўп қиррали статистик жараён бўлиб, бир турдаги қиёсий гуруҳларни тартибга солиш мақсадида маълумотларни йиғиш ва объектлар бўйича танлашни кўзда тутди.

Лидерлик – гуруҳдаги шахслар аро муносабатлар тизимида ҳукмронлик ва бўйсунувчанлик, ҳокимлик ва қарамлик муносабатларидир.

Маълумот – ўқитиш жараёни ва унинг натижаси ҳисобланиб, ўқувчида билим, иқтидор ва кўникмаларнинг ўзлаштирилганлиги, билиш қобилияти ўсганлиги ва улар асосида илмий дунёқараш, шахсий сифатлар шаклланганлигини, уларнинг ижобий кучлари ва қобилиятларининг қай даражада ривожланганлигини англатади.

Метод (усул) – муайян мақсадга эришиш, аниқ вазифани бажариш усули, борлиқни амалий ва назарий ўзлаштириш (билиш усуллари ёки жараёнлари мажмуи).

Методика (услуг) – мақсадга етишишдаги қўлланиладиган усуллар тизими.

Методология – (юнонча “метод”, “metodos” – тадқиқот этиш йўли, назарияси, таълимоти деган маънони англатса, “logos” – таълимот деганидир). Методология тушунчаси икки асосий тушунчадан иборат бўлиб, биринчидан, фан соҳасида амалга оширилиб бориладиган маълум йўллар, операциялар тизимига айтилса, иккинчидан, шу тизим тўғрисидаги таълимот, метод назариясига айтилади.

Меъёр – объектнинг сифат ва миқдорий жиҳатлари ўзаро боғлиқлигини англатадиган, мазмун ва шакл имконият ва воқелик ўртасидаги зарурий уйғунлик таъминланишини ифодаладиган

фалсафий тушунча.

Маҳорат – ўзлаштирилган билим ва ҳаётий тажрибалар асосида барча амалий ҳаракатларни (шу жумладан, дарс беришни) кам куч ва кам вақт сарфлаб бажариш.

Малака – киши эгаллаган билимларини кўникма босқичидан ўтиб, доимий ҳаракат турига айланиши, маҳорат ҳосил қилиши. Малака – паст, ўрта ва юқори бўлиши мумкин.

Мотивация – инсон ҳулқ-атвори, унинг боғланиши ва фаоллигини тушунтириб берувчи психологик сабаблар мажмуи.

Миллий ғурур – инсониятнинг ҳар қандай фаолият жараёнига рағбат вазифасини ўтайдиган ижтимоий сифат.

Маънавий кадриятлар – кишилар маънавий фаолияти махсули, билишнинг мураккаб жараёни натижасида юзага келган билим, қараш ва малакалар самараси.

Миллий кадриятлар – муаян халқнинг расм-русуми, анъанаси, фазилатлари, ахлоқ ва одоби, яшаш тарзи, байрамлари, миллий кийимлар, уй-рўзғор буюмлари, рўзғор тутишлари ва ҳақозолар.

Назария ва амалиёт бирлиги – билим беришда назорат билимларнинг амалиётда ишлашини, яъни унинг ҳаёт билан, амалиёт билан боғлиқлигини кўрсатиб бериш.

Назария – бу табиат ва жамият қонунларининг тушунишгагина эмас, балки унга фаол тасир этиб ақлий асосда ўзгартиришлар киритиш ҳақидаги илмий ғоялар тўплами.

Нанотехнология – митти технология бўлиб, унинг прототипи табиатнинг ўзида мужассам. Кўзга кўринмас бактериялар, чумоли, ўргимчак ва шунга ўхшаш ҳашоратлар табиий нано жисмлардир.

Номенклатура – (лот. nomenclatura–номлар, исмлар рўйҳати) –1) фан техника ва бошқа бирон-бир тармоқда ишлатиладиган номлар ва атамалар мажмуаси ёки рўйҳати; 2) бирон-бир раҳбар орган томонидан тайинланадиган ёки тасдиқланадиган мансабдор шахслар ва уларнинг рўйҳати.

Онглилик ва фаоллик – билимни талабалар томонидан онгли равишда ва фаол қатнашиб эгаллашлик.

Одоблилик – ижтимоий сифат бўлиб, инсон фазилатларидан ҳисобланади.

Оралик назорат – бу мазкур фан бўйича ўтилган бир неча мавзуларни ўз ичига олган бўлим ёки қисм бўйича талабанинг

билишлигини аниқлаш.

Оптималлашув – тизим фаолиятининг максимал ёки минимал аҳамиятини таъминлайдиган энг яхши муқобил йўллари кидириш жараёни.

Оғзаки таълим методлари – ҳикоя, суҳбат, маъруза.

Педагогик жараён – ўқитувчи ёки педагог, ўқувчи ёки талаба орасидаги билим бериш ва билим олиш, ўргатиш-ўрганиш ва тарбиялаш зайлида кечадиган муносабатлар тизими.

Педагогик тамойил (прициплар) – ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги муносабат орқали бериладиган билим тури, ҳажми ва мазмуни, шунингдек, ўқув-қуроллари ва тарбияланувчиларнинг руҳий хусусиятлари ўртасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиққан қонуниятга амал қилиш.

Педагогик муҳит – таълим тарбия мақсадларига мувофиқ равишда тузилган шахслараро (ўқитувчи-ўқувчи ҳамда ўқувчилар орасида) муносабатлар мажмуи.

Педагогик мулоқат – таълим-тарбия билан боғлиқ мулоқат тури.

Педагогик технология – бу таълим жараёнларида шахс камолотини максимал даражада ривожлантиришга қаратилган илмий асосланган ва танланган таъсир кўрсатиш воситаларининг хусусияти.

Рейтинг–баҳолаш, тартибга келтириш, таснифлаш, бирор ходисани олдиндан белгиланган шкала бўйича баҳолаш.

Репродуктив (номаҳсул) –фикрлашнинг бир тури.

Ривожланиш тамойили – бу миқдорий ва комплекс характеристикаларини олишга йўналтирилган.

Референт гуруҳ – (лот. referens-хабар берувчи)-киши учун эътиборли бўлган, кадриятлари, фикрлаш ҳулқ-атвор нормалари ва қоидаларини сўзсиз тан олувчи ва уларни ўзи учун қабул қилувчи кишилар гуруҳи.

Сабр-қаноат – инсоннинг юқори ижтимоий сифати бўлиб, инсон руҳининг юксак даражага эришганидан далолат беради.

Саховатлик – бу ҳислат инсоният эришган энг юқори ижтимоий сифат бўлиб, барча фазилатларга эришган одамда намоён бўлади.

Синтез – предметнинг турли унсурлари, тамонларнинг ягона яхлитликка бирлаштириш.

Сифатли таҳлил – тизимнинг сифат хусусиятлари, ўзига хос белгилари нуқтаи-назардан таҳлил қилиш.

Сухбат усули – нутқ мулоқати ёрдамида бевосита ёки билвосита маълумот олиш.

Талант – инсон қобилиятларининг, энг аввало у ёки бу турдаги фаолиятда улкан ютуқларга эришишини таъминловчи махсус юксак ривожланиш даражаси.

Тарбиянинг мақсади – жамиятнинг алоҳида бир олинган шахсга бўлган эҳтиёжларини ақс эттириш, унинг моҳияти идеал талабларни, ўзига хослиги ва фазилатларини, ҳаётга мунособатининг, ақлий, жисмоний, ақлоқий ва эстетик ривожланишини назарий умумлаштиришдир.

Таълимни демократлаштириш – муайян жамият ва аниқ шахс эҳтиёжи ҳамда имкониятидан келиб чиқиб, маълум билимлар тури ва ҳажмини эркин ҳолда танлаб олиш.

Таълим – маълум мақсадга йўналтирилган, режали равишда амалга ошириладиган “ўқитувчи–ўқувчи–ўқитувчи” мулоқати бўлиб, унинг натижасида ўқувчида маълумот, тарбия ва умумий шаклланиш, ривожланиш амалга ошади.

Таълим услубияти (методикаси) – хусусий дидактика ёки таълимнинг хусусий назариясини ўзида намаён этадиган фаннинг тармоғидир.

Таълим (ўқитиш) усуллари – таълимнинг услубий таркибий қисмларини ташкил этган бўлақлардан иборат.

Таълимнинг кўп тармоқли турлари – бирламчи, хронологик, репродуктив, алоҳида танланган, омиллар ва таққослаш.

Тест – стандартлаштирилган синов бўлиб, унинг ёрдамида у ёки бу хилдаги психик жараён бўлиб, шахсни бир бутунлигича ўрганиш мумкин бўлган усул.

Усул – мақсадга етишишда муайян тўсиқни енгиш учун қўлланиладиган чора-тадбирлар.

Услуб (йўл) – мақсадга этишда қўлланиладиган усуллар тизими.

Умум ўрта таълим – Умум ўрта таълим мактаби, ўз навбатида, бошланғич таълим ва ўрта таълим деган босқичлардан иборат.

Фаолият – ҳаракатлар ва операциялар тизимида амалга ошириладиган эҳтиёжлар ҳамда сабабларга жавоб берадиган, биронта мақсадга йўналтирилган фаоллик.

Фанларни ўқитиш методикаси – ҳар бир фаннинг мазмунини аниқлаб, кетма-кетлигини белгилаб, танланган материалларни ўрганишнинг шакл ва методларини ҳал этади. Масалан, Тарих, Фалсафа, ва ҳоказолар.

Шахс – одамнинг жамият аъзоси сифатида ўз-ўзини англаш ва тафаккурини, фаолиятининг объективлигини, мулоқат ҳамда билувчанликни ташувчанлигидир.

Шкалалаш – аниқ жараёнларни рақамлар тизими ёрдамида моделлаштириш.

Эстетик таълим–тарбия – инсонда завқ уйғотувчи ва уни ҳаракат, шижоат ва қаҳрамонликларга ундовчи барча турдаги кўринишлар, ҳолатлар, ҳодисалар ва бадий эстетик тафаккурни шакллантириш.

Эмпирик тадқиқот методлари – сўров, кузатув, қиёслаш, ўлчаш, тажриба.

Ўрганиш-таълим жараёнининг таркибий тузилишларида ўқувчининг шахсий фаолияти.

Ўқув материални танлаш – режага қараб танлаш принципига риоя қилинади.

Ўқув курси орқали – методик ёндашув ҳақида билим олиш, методологияни, шунингдек муоммаларни вазиятларни тасвирлашни ўрганиш.

Қарор қабул қилиш – инсон фаолиятидаги махсус жараён.

Қарор қабул қилиш методлари – уч гуруҳ неформаль, миқдорий, сифатий усуллар мавжуд.

Қонун – бу атама аслида инсоният томонидан яратилган тартиб ва қоидаларга нисбатан ишлатилади.

Қоида – бу инсон фаолият тартибининг сўнги босқичи бўлиб объектив қонуниятлар асосида ишлаб чиқилган тамойилларнинг у ёки бу ҳаракатларни чуқурлаштириб, конкретлаштириб берувчи чора ва тадбир тартибидир.

АДАБИЁТЛАР

I. Раҳбарий адабиётлар:

1. Шавкат Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Тошкент: Ўзбекистон, 2019. 1-жилд. –Б. 29.
2. Шавкат Мирзиёев. Буюк аждодларимизнинг муқаддас хотираси ва жасорати олдида бош эгамиз. –Тошкент: Ўзбекистон, 2019. 1-жилд. –Б. 396-397.
3. Шавкат Мирзиёев. Юрт қаҳрамонларининг қадри баланд, хотираси муқаддас. –Тошкент: Ўзбекистон, 2017. 2-жилд. –Б. 318, 322.
4. Шавкат Мирзиёев. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. –Тошкент: Ўзбекистон, 2019. 3-жилд. –Б. 147.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисига Мурожаатномаси Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги. // 28. 12. 2018/ <http://uza.uz>
6. И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. –Тошкент: Ўзбекистон, 1992. –Б. 22.
7. И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. –Тошкент: Ўзбекистон, 1996. –Б. 77.
8. И. А. Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. –Тошкент: Ўзбекистон, 1997. –Б. 259.
9. И. А. Каримов. Тарихчи олимлар ва журналистлар билан суҳбат. // Мулоқат, 1998. №5. –Б. 15.
10. И. А. Каримов. Она юртимиз бахту иқболи ва келажаги йўлида хизмат қилиш-энг олий саодатдир. –Тошкент: Ўзбекистон, 2015. –Б. 110.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Тошкент: Ўзбекистон, 2016.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастури тўғрисида”ги Қонун. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Тошкент: Шарк. 1997.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил, 7-февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947 сонли. // Халқ сўзи, 2017 йил, 8 февраль.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 14-мартдаги “Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2829 сонли. //Халқ сўзи, 2017 йил, 15-март.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 20-апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909 сонли. // Халқ сўзи, 2017-йил, 21-апрель.

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017-йил 22-майдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 304-сонли Қарори. // Халқ сўзи, 2017-йил, 23-май.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 30-сентябрдаги “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги ПҚ-3304 сонли Қарори. // Халқ сўзи, 2017-йил, 1-октябр.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030-йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5712 сонли. 2019 йил, 29-апрел. www.lex.uz

III. Асосий адабиётлар

1. Архангельский Н. П. Сведения с состоянием изданий учебной литературы на Туркестанской АССР для школ узбекских, казахских, туркменских, таджикских. –Ташкент: 1922.
2. Архангельский Н. П. О преподавании истории в Средне-Азиатской школе. –Ташкент: 1922.
3. Азизходжаева И. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. –Тошкент: Чўлпон, 2005.
4. Бернадский В. Н. Методы преподавания история в старших классах. –Ленинград: 1939.
5. Бабанский Ю. К. Ҳозирги замон умумий таълим мактабида ўқитиш методлари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1990.

6. Бендириков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 г). – Москва: 1960.
7. Берулова М. Н. Теоритические основы интеграции образования. – Москва: Совершенство. 1998. –С. 192.
8. Вагин А. А. Методика преподавания истории в средней школе. Учение о методах. Теория урока. – Москва: Просвещения. 1968.
9. Вагин А. А. Типы уроков по истории. – Москва: 1957.
10. Голиш. Л. В. Фаол ўқитиш усуллари: мазмун танлаш, амалга ошириш. – Тошкент: ТАСИС, 2001.
11. Гора П. В. Программы педагогических институтов. Методика обучения истории. – Москва: 1970.
12. Гора П. В. Методические приёмы в средства наглядного обучения истории в средней школе. – Москва: 1971.
13. Гиттис И. В. Начальной обучение истории. Ленинград: 1939.
14. Дерябо С. Д., Ясвин В. П. Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на Дону: Феникс, 2006, –С. 143.
15. Донской Г. М. Соотношение единичного, особенного общего в учебниках истории. – Москва: 1981.
16. Желтова Г. М., Ступова Т. А. Талабалар узлуксиз педагогик амалиётини ташкил қилиш ва ўтказиш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1999.
17. Зиямухаммедов Б. Педагогик маҳорат асослари. – Тошкент: ТИБ-КИТОБ, 2009.
18. Йўлдошев Ж. Таълим янгилашиш йўлида. – Тошкент: Ўқитувчи, 2000.
19. Карцев В. Г. Методика преподавания истории в начальной школе. – Москва: 1951.
20. Лейбенгруб П. С. Дидактические требования к уроку истории. – Москва: 1960.
21. Лейбенгруб П. С. Дидактические требования к уроку истории в средней школе. – Москва: 1980. –С. 114-115.
22. Лафасов М., Тошпўлатов Т. Мустақиллик дарсларини ўқитиш бўйича методик кўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
23. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Тошкент: Ўзбекистон. 2000.
24. Мухамедов Ғ. И., Ходжамқулов У., Тоштемирова С.

- Педагогик таълим инновацион кластери. – Тошкент: Университет, 2020. – Б. 102.
25. Милонова Н. П., Кононов Ю. Ф. и др. Историческое краеведение. – Москва: Просвещение, 1969.
26. Народное образование в СССР. Сборник документов в 1917-1973 гг. – Москва: Просвещение, 1974.
27. Некрасов П. А. Изучение хронологии на уроках истории. – Одесса: 1960.
28. Озерский И. З. Начинающему учителю истории. – Москва: Просвещения, 1987.
29. Ортиқов. Н. Маънавият: миллий ва умуминсоний кадриятлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
30. Полтарак Д. И., Аппарович Н. И., Думин С. В. Методика использования средств обучения в преподавании истории. – Москва: 1987.
31. Розиков О. Р. Дидактика. – Тошкент: Фан, 1997.
32. Сайидахмедов Н. Янги педагогик технологиялар. – Тошкент: Молия, 2003.
33. Студеникин М. Т. Методика преподавания истории и школе. – Москва: Владос, 2004.
34. Соловьёв С. М. Чтения и рассказы по истории России. – Москва: Правда, 1989.
35. Стражёв А. И. Методика преподавания истории. – Москва: 1992.
36. Стражёв А. И. . Методика преподавания истории. Пособие для учителей. – Москва: 1964.
37. Саъдиев А. Мактабда тарих ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988.
38. Саъдиев А. Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитиш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
39. Тошпўлатов Т., Ғаффоров Я. Х. Тарих ўқитиш методикаси. – Тошкент: Университет, 2002.
40. Тошпўлатов Т., Ғаффоров Я. Х. Тарих ўқитиш методикаси. – Тошкент: Турон- Иқбол, 2010.
41. Толипов Ў. Қ., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. – Тошкент: Фан, 2006.
42. Фарберман Б. Н. Илғор педагогик технологиялар. – Тошкент:

Фан, 2000.

43. Чориев А. Проблемы народного образования и подготовки педагогических кадров Узбекистана. -Тошкент: Фан, 1997.
44. Шермухамедова Н. А. Илмий тадқиқот методологияси. – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2014.
45. Щеглова Т. Устная история. Методика преподавания истории. –Барноул: 2010.
46. Щербакова С. Г. Проблемы интеграции в школе. – Москва: 2012. -С. 120.
47. Шамова Т. И. Активизация учения школьников. -Москва: 1982.
48. Экологик таълимдан барқарор ривожланиш сари. –Тошкент: Талкин, 2007.
49. Яковлев Н. М., Сохор А. М. Методика и техника уроке в школе. – Москва: Просвещение, 1989.
50. Эргашев Қ. Ўзбекистонда халқ таълимнинг ривожланиши тарихи. -Тошкент: Ўқитувчи, 1998.

IV. Қўшимча адабиётлар

1. Ахлиддинов Р., Саидов Х. ва бошқалар. Истиқлол ва таълим: Халқ таълими мустақиллик йилларида (1991-2001 йй). –Тошкент: Шарқ, 1997.
2. Ахмедов Б. Амир Темур ўғитлари. – Тошкент: Наврўз, 1992.
3. Агибалов Е. В., Донской Г. М. Методическое пособие по истории средних веков. – Москва: Просвещение, 1978.
4. Андреевская Н. В. Очерки методики истории. – Ленинград: 1958.
5. Айдаров Э. Б. Ўқувчи ёшларда табиий ҳудудларни муҳофаза қилиш орқали экологик тарбия бериш. – Тошкент: Илм–зиё–заковат, 2019.
6. Бартольд В. В. История Туркестана. – Тошкент: 1922.
7. Барг М. А. Эпоха и идеи: Становление историзма. –Москва: 1987.
8. Белинский В. Г. Избранные философские сочинение. – Москва: 1941. –С. 267.
9. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти. Асосий омиллар. –Тош-

кент: Весь мир, 2001.

10. Баркамол авлод орзуси. -Тошкент: Шарқ, 1999.
11. Добролюбов Н. А. Избранные педагогические высказывания. –Москва, 1939.
12. Дербов А. А. Введение в изучение истории. –Москва:1981.
13. Жўраев Н. Агар огоҳ сен. . . –Тошкент: Шарқ, 1998.
14. Зиямухаммедов Б. Педагогика. –Тошкент: Турон-Иқбол, 2006.
15. Зунунов А. (ва бошқалар). Педагогика тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2000.
16. Кобзева О. П. Методика преподавания истории. -Тошкент: Университет, 2007.
17. Карцев В. Г. Очерки методики обучения истории СССР в VIII-X классах. -Москва: 1955.
18. Кулжинский Я. С. Методика систематического курса истории. –Москва: 1914.
19. Лорд Болингброк. Письмо об изучении в пользу истории. -Москва: Наука, 1978.
20. Лернер И. Я. Познавательные задачи в обучении истории. –Москва: Просвещение, 1968.
21. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. –Тошкент: Фан, 1968.
22. Милонова Н. П. Методика преподавания истории. –Москва: Просвещение, 1967.
23. Некрасов П. А. Использование исторических документов в процессе обучения истории. –Одесса: 1963.
24. Никифоров Д. Н. Наглядность в преподавании истории. – Москва: Просвещение, 1964.
25. Некоторые вопросы Всеобщей истории и методики её преподавания. // В. Я. Боршевский. –Донбасс: 1972.
26. Питюков В. Ю Основы педагогической технологии. – Москва: 2001.
27. Родин А. Ф. Внеклассная работа по истории. –Москва: 1956.
28. Скрябин К. Учитель в моей жизни. Сборник. –Москва: 1996.
29. Смесова Е. А Методика преподавания истории в школе. – Тошкент: FAYLASUFLAR, 2019.
30. Сафо Очил. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари.

-Тошкент: Ўзбекистон, 1997.

31. Турсунов И. И. Халқ таълимининг долзарб муаммолари.

-Тошкент: Ўқитувчи, 1990.

32. Тошпўлатов Т., Ғаффоров Я. Х. Тарих ўқитиш методикаси.

-Тошкент: Университет, 1999.

33. Туленов Ж, Валиева С. Илмий ижод методологияси. –Тошкент: ТДПУ, 2008.

34. Тойнби А. Постижении истории. –Москва: 1994.

35. Фарберман Б. Н. Прогрессивные педагогические технологии. –Тошкент: Фан, 1999.

36. Хўжамуродов И. Маънавий кадрятлар ва миллий ўзликни англаш. –Тошкент: Меҳнат, 1991.

37. Ҳамдамов Р., Бегимқулов У., Тойлақов Н. Таълимда ахборот технологиялари. Олий таълим муассасалари учун. – Тошкент: ЎЗМЕ давлат илмий нашриёти, 2010.

38. Хидоятлов Г. А. Менинг жонажон тарихим. –Тошкент: Ўқитувчи, 1992.

39. Эргашев А., Эргашева Т. Экология, биосфера ва табиатни муҳофаза қилиш. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2005.

40. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. –Тошкент: Университет, 1997.

41. Ўзбекистон тарихини ўқитиш ва ўрганишнинг ягона концепцияси. –Тошкент: 1996.

42. Ўзбекистоннинг энг янги тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2–китоб, 2000.

43. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. –Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1997.

44. Курбонов Ш., Сейтхалилов Э. Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастури: Педагогик илмий тадқиқот муаммолари ва йўналишлари. –Тошкент: Фан, 1999.

45. Ғаффоров Я. Х. Махсус фанларни ўқитишда янги педагогик технологиялардан фойдаланиш усуллари. –Тошкент: Университет, 2015.

V. Газета ва журналлар.

Журналлар

1. Хмелёв А. Н. Передовые методисты начало XXв. // Преподавание истории в школе. 1959. №5.

2. Гора П. В. К вопросу о системе методов и методических приёмов обучения. // Преподавание истории в школе. 1966, №3. –С. 47.

3. Дик Ю. И. Интеграция учебных предметов. //Совет. Педагогика. 1987, №9. –С. 42-46.

4. Саранцев Г. И. Методика преподавания. // Педагогика. 1988. №1.

5. //Мулоқат. 1998. №5. (И. А. Каримов. Тарихчи олимлар ва журналистлар билан суҳбат).

6. Экологиядан давлат таълим стандартлари. // Халқ таълими. 2000. №1.

7. Лихачев Б. Т. Экология личности. // Педагогика. 2003. №2, –С. 20.

8. Тошпўлатов Т. Миллий истиқлол мафқурасининг ҳаётда тобланган дастури. // Шарқ юлдузи. 2003. №3.

9. Азимбоев М. С. Тарихни ўрганишда “Оғзаки тарих (oral history) услуги”. // ЎЗМУ хабарлари, 2013.

10. Ғаффоров Я. Х. Таълим тизимида экологик тарбиянинг муҳим жиҳатлари: “Important aspects of environmental education in the education system. EPRA International Journal of research & development (IJRD)” –India. 2020.

11. Ғаффоров Я. Х. Тарих ўқитиш усуллари тизимини ривожлантириш ва тарих таълими самарадорлигини ошириш методлари: Methods for developing a system of teaching history and increasing the effectiveness of history teaching. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). –India. 2020.

Газеталар.

1. // Туркистон. 1992. 2феврал.

2. // Ўзбекистон табиати. 1993. 3 февраль.

3. // Маърифат. 1994. 11 май.

4. // Тошкент оқшоми. 1998. 27 феврал.

5. // Маърифат. 2003. 19 феврал.

6. // Маърифат, 2003, 19 март.

7. // Маърифат. 2005. 13 август.

VI. Диссертациялар.

1. Рахимов Ж. Ўқувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда тарихий ўлкашунослик манбаларидан фойдаланишнинг педагогик асослари. Педагогика фанлари номзоди. . дисс. –Тошкент: 1996.

2. Шоназаров Қ. Бўлажак тарих ўқитувчиларини мактаб ўқувчиларининг тарихий тафаккурини шакллантиришга тайёрлаш. Педагогика фанлари номзоди. . . дисс. –Тошкент: 2002.

3. Ходжаев Д. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини шакллантириш (Тарих дарслари мисолида) Педагогика фанлари номзоди учун ёзилган дисс. –Тошкент: 2006.

VII. Интернет материаллар.

www.uza.uz

www.lex.uz

www.ziyonet.uz

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
1-Мавзу: Тарих ўқитиш методикаси–илмий педагогик фан ...	9
1. Тарих ўқитиш методикасининг илмий-педагогик фан сифатида шаклланиши ва тараққиёти	9
2. Тарих ўқитишда ўқувчиларнинг билиш фаолияти ва мустақиллигини оширилиши.	18
3. Тарих фанининг назарий ва методологик асослари.	25
4. Тарих фани ва ҳозирги замон жамияти.....	29
2-Мавзу: Тарих дарси, унинг турлари ва тузилиши	35
1. Тарих дарсларининг турлари ва уларни таснифлаш.....	35
2. Тарих дарслари орқали ўқувчиларда таҳлилий тафаккурни ривожлантириш	41
3. Тарих ўқитишда таълим билан тарбиянинг уйғунлиги.....	49
4. Ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил этиш-таълимни демократлаштиришнинг асосидир.....	56
3-Мавзу. Тарих дарслари ва унга бўлган замонавий талаблар.....	66
1. Ўзбекистонда тарих ўқитишга бўлган янгича муносабатлар..	66
2. Замонавий тарих дарсига бўлган талаблар ва унинг яратилиши.....	72
3. Тарих дарсларининг илмий-методик ва дидактик талаблари..	84
4. Ноанъанавий ва муаммоли дарсларни тарих таълимидаги аҳамияти	93
4-Мавзу: Тарих дарси самарадорлигини ошириш йўллари	100
1. Тарих дарси самарадорлигини оширишнинг илмий-услубий ва дидактик негизлари	100
2. Тарихни ўрганишнинг асосий омиллари ва қонуний жараёнлари	106
5-Мавзу: Тарихий билимларни шакллантириш жараёни ..	114
1. Тарихий билимларни шакллантиришда тарихий фактлар, тарихий тушунча ва тасаввурларнинг ўрни	114
2. Тарихий билимларни ўзлаштириш жараёнлари	121

6-Мавзу: Тарих ўқитишда экологик таълим-тарбиянинг асосий йўналишлари ва босқичлари	126
1. Тарих таълими тизимида экологик тарбиянинг муҳим жиҳатларини ўрганиш усуллари	126
2. Экологик таълим-тарбиянинг асосий йўналишлари	132
3. Экологик таълим-тарбия тарихий босқичлардаги ўзгариш	140
7-Мавзу: Миллий қадриятни англамоқ ватанни англамоқдир	145
1. Тарих дарсларида миллий қадриятлар ва ватанпарварлик тушунчаси	145
2. Миллий ва маънавий қадриятлар ҳамда миллий ўзликни англаш	149
8-Мавзу: Таълим-тарбия тизимида тарих ўрганишга интеграцион ёндошишнинг баъзи муаммолари	155
1. Таълим жараёнини инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш	155
2. Интеграциялаштиришнинг методик асослари	164
9-Мавзу: Тарихий тараққиёт қонунларини ўрганишда тарихий фактларни танлаш ва улардан фойдаланишга бўлган талабалар	174
1. Тарих ўқитиш жараёнини самарали ташкил этишнинг мазмуни ва моҳияти	174
2. Тарих дарсларида тарихий фактларнинг ўрни	183
10-Мавзу: Тарих ўқитишда техник воситалар ва кўргазмали қуроллардан фойдаланиш	190
1. Тарих ўқитишнинг кўргазмали методи ва кўрсатмали қуроллар классификацияси, улардан фойдаланиш усуллари	190
2. Тарихни ўқитишга техник воситаларини жорий этилиши	196
3. Тарих таълимида техник воситалардан фойдаланиш муаммолари	206
11-Мавзу: Тарих таълимида янги педагогик технологиялардан фойдаланиш усуллари	213
1. Тарих таълимида янги педагогик технологияларнинг роли	213

2. Тарих таълимида янги педагогик ва ахборот технологияларнинг моҳияти ва вазифалари	218
3. Интерфаол методлар асосида семинар машғулотларини ташкил этиш	224
4. Мавзу бўйича слайдлар.	229
Глоссарий	247
Адабиётлар	256

- 7296 -

Гаффоров Яраш Холлиевич

ТАРИХ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

Муҳаррир: Х. Тахиров Техник

муҳаррир: Т. Раҳматуллаев

Мусахҳиҳ: Д. Раҳимова

Саҳифаловчи: А. Муҳаммад

Нашр. лиц № 2244. 25.08.2020 й.

Босишга рухсат этилди 07.05.2021 й.

Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. Офсет қоғози. "Times New Roman"

гарнитураси. Ҳисоб-нашр табоғи. 16,75.

Адади 50 дона. Буюртма № 15.

«ZEBO PRINTS» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

Манзил: Тошкент ш., Яшнобод тумани, 22-ҳарбий шаҳарча.

ISBN 978-9943-7090-4-1

9 789943 709041

ISBN 978-9943-7090-4-1

9 789943 709041